

ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ
ՉԱՔԱՐՅԱՆ

Հարկ
ԱՆԱՆՈՒՆ

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ ԾՆՈՂՆԵՐԻՄ
ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ ԶԱԲԱՐՅԱՆԻ ԵՎ
ԹԱՄԱՐ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ПОСВЯЩАЮ ПАМЯТИ РОДИТЕЛЕЙ –
АЗАРАПЕТА ЗАКАРЯНА И
ТАМАР НИКОГОСЯН

DEDICATED TO THE MEMORY OF MY PARENTS –
HAZARAPET ZAKARYAN AND
TAMAR NIKOGHOSYAN

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

ДАВИД АНАНУН:
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF LITERATURE AFTER M. ABEGHYAN

ANUSHAVAN ZAKARYAN

DAVID ANANUN:
LIFE AND ACTIVITY

ЕРЕВАН – YEREVAN
2023

929: 947, 925 Պատվիր շինարարում

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ.
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2023

929: 947, 925

ՀՏԴ 821.19.0:94(479.25)

ԳՄԴ 83.3(5Հ)+63.3(5Հ)

Ջ 431

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է

**ՀՀ ԳԱԱ Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ**

Խմբագիր՝ Ալբերտ Խառատյան

**ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր**

Զաքարյան Անուշավան

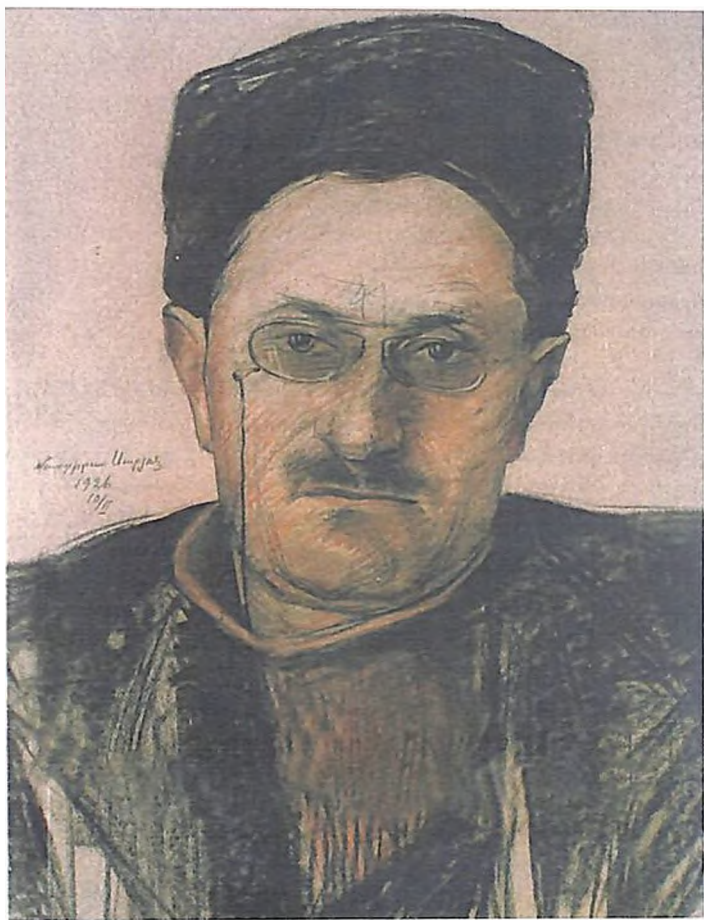
**Ջ 431 Դավիթ Անանուն. կյանքը և գործունեությունը / Ա. Զաքարյան. –
Երևան: Հեղինակային հրատարակություն, 2023.– 226 էջ:**

Աշխատության մեջ բազմաթիվ ու բազմապիսի փաստական-հուշագրական, ստեղծագործական վկայակոչումներով քննականորեն ներկայացվում են XX դարի առաջին երեսնամյակի հայ իրականության կարկառուն դեմքերից Դավիթ Անանունի՝ Դավիթ Օհանի (Հովհաննեսի) Տեր-Դանիելյանի (1880–1943) կյանքն ու գործունեությունը:

Նախատեսված է գրականագետների, պատմաբանների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 821.19.0:94(479.25)

ԳՄԴ 83.3(5Հ)+63.3(5Հ)

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ
(Գործ՝ Մարտիրոս Սարգսյանի, 10. II. 1926 թ.)

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Սև ապերախտություն կլինի Հաջորդ սերունդների կողմից, եթե նրանք մոռանան կամ անգլխաձեռն անխորհուրդ արածը, և հրամայական պահանջ է, որ այդ սերունդները իրազեկ լինեն իրանց հասարակական կարապետների կյանքին ու գործին»*:

Դավիթ Անանունը՝ Դավիթ Օհանի (Հովհաննեսի) Տեր-Դանիելյանը, XX դարի առաջին երեսնամյակի հայ իրականության կարկառուն դեմքերից է: Ապրելով ու գործելով հայ ժողովրդի համար բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանում՝ նա մեծ էրուզիցիայի տեր այն գործիչներից էր, ով գիտելիքների ծով բաղմակողմանիությունը, մտքի բնատուր խորությունը իրադարձություններն ու երևույթները վերլուծելու, եզրակացություններ անելու ինքնատիպ մտածողություն, սեփական տեսակետներն արտահայտելու խիզախություն ուներ: Տեսակետներ, որոնք հաճախ հակառակ էին ժամանակի մտայնություններին, անկախ կուսակցական պատկանելությունից՝ դրսևորվում էին լավին՝ լավ, վատին՝ վատ ասելու յուրօրինակ կարողությամբ: Լինելով 1920–1930-ական թվականների առաջին բռնադատվածներից՝ երկար տարիներ նրա կյանքը և գործունեությունը, գիտական, քաղաքական ու գրական ժառանգությունը մի շարք զրդապատճառներով (հիմնականում քաղաքական) հանիրավի քննադատվել, աղավաղվել ու կեղծվել են: Եվ միայն 1990-ական թվականներից է համառ ու անաչառ գործչի համբավ ունեցող Դ. Անանունի կենսագործունեության որոշ շերտերի օբյեկտիվ անդրադարձ եղել: Նկատենք, որ այլոց չարքում նրա կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրությունը 1980-ականներ

* Դ. Ա. ն ա ն ու ն. Գրիգոր Արծրունի (մահվան 25-ամյակի առիթով) (1892–1917). – «Գործ» (Բաքու), 1917, № 11–12, նոյեմբեր–դեկտեմբեր, Բ. մաս, էջ 1:

վերջից եղել է նաև մեր գիտական հետաքրքրությունների ոլորտում¹:

Վերջին տարիներին Դ. Անանունի մասին հրատարակված աշխատանքներից առանձնանում է Հ. Գրիգորյանի և Վ. Հակոբյանի հոդվածը²: Հեղինակների բնորոշմամբ «սույն ուղենշային հոգվածով նպատակ է դրվում համառոտ ներկայացնելու Դ. Անանունի կյանքն ու գործունեությունը և դրանով իսկ ազդարարվում առաջիկա տարիներին նրա և՛ կյանքի ու գործունեության, և՛ գիտական ժառանգության ուսումնասիրության գործընթացի սկիզբը»³: Հոդվածի հեղինակներից Վ. Հակոբյանը, տրված խոստմանը հավատարիմ, 2020 թ. հրատարակել է «Դավիթ Անանուն» վերնագրով շահեկան աշխատությունը: Գրքում հեղինակը ներկայացրել է Դ. Անանունի կյանքն ու գործունեությունը, կարևորել է նրա կատարած աշխատանքը և հետազոտողների կողմից դրան տրված գնահատականները:

Մեր ընթերցող հանրության ուշադրությանը ներկայացվող սույն գիրքը Դ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ տողերիս հեղինակի հրատարակած հորեյանական ծավալուն հոդվածի՝ ընդարձակ լրամշակված, բազմաթիվ նոր փաստերով հագեցած, հետազոտական ուրույն բնույթի հրատարակություն է:

Կարծում ենք, որ Դ. Անանունի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված վերը նշված և սույն աշխատությունները բնավ վերջնական խոսքի հավակնություն չունեն:

¹ Տե՛ս «Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ»-ը:

² Տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի և գործունեության. – «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես (Երևան), 2019, № 2, էջ 108–128:

³ Նույն տեղում, էջ 109:

⁴ Տե՛ս Ա. Ջաքարյան. Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 2020, № 1, էջ 90–127:

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՁԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դավիթ Անանունը ծնվել է 1880 թ. մարտի 2-ին Ելիզավետպոլի նահանգի Զեանշիրի գավառի Մեծ շեն գյուղում (այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան)⁵: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Շուշիի քաղաքային դպրոցում, որտեղ ուսուցումը ուսեերեն էր, ապա ինքնակրթությամբ լրացրել է թերին⁶: Երկար տարի-

⁵ Դ. Անանունի ծնողները՝ Հովհաննես Տեր-Դանիելյանը (ծնվ. 1840 թ.) և Թադադյուկը (ծնվ. 1847 թ.), զբաղվում էին հողագործությամբ: Դավիթը նրանց կրտսեր գավակն էր, ուներ եղբայր՝ Միրզաջանը (ծնվ. 1867 թ.), երկու քույր՝ Թագուհին (ծնվ. 1865 թ.) ու Զադան (ծնվ. 1872 թ.), ովքեր 1927 թ. դրությամբ ապրում էին գյուղում և զբաղվում դյուղատնտեսությամբ [տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 2, 8, Վ. Հ ա կ ո թ յ ա ն. Դավիթ Անանուն, Երևան, 2020, էջ 32]:

⁶ Դ. Անանունի մասին իր ուշագրավ հուշերում գրող ու հրապարակագիր, Հասարակական-քաղաքական Հայտնի գործիչ Արամայիսը (Միսաք Տեր-Դանիելյան) գրում է. «Նա (Դ. Անանունը – Ա. Զ.) դպրոցական մեծ կրթություն չունեի, եթե չեմ սխալվում, միայն Շուշիյա պետական երկրաչափային դպրոցն էր ավարտել, սակայն բնածին, արտասովոր ընդունակությամբ տեղիում կարողացել էր ինքնազարգացման, ինքնակրթության ուղիով շատ առաջ դնալ. շուտով ըմբռնում էր կարդացածը, ինչքան էլ այն խրթին լիներ իր չափի մարդկանց համար: Իսկ հիշողությունը ... դա մի ուրիշ բան էր. լսածը, տեսածը, կարդացածը էլը մոռանա. այդ սրտոճառով նա մի Հանրապետարանի էր նման. ինչի մասին հարցնեիր, կթերթեր իր հիշողության էջերը ու կգտներ հարցիդ պատասխանը» [Ա. Զ ա ք ա ռ - յ ա ն. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ). – ԴԲՀ, 2010, № 1, էջ 246–247]: Հայտնի է «Ուսման ընթացքում նա այնքան լավ է տիրապետել ռուսերենին (գուցե մասամբ նաև ֆրանսերենին, գերմաներենին), որ հետագայում ռուսերենից հայերեն է թարգմանում մի շարք հեղինակների (Վ. Վոլկենշտեյն, Տան, է. Վերհարն, Հ. Հայնե և այլն) բանաստեղծություններ: Ավելին, իր համար ծանր 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին Ա. Մուսկյանի (ՀնՍՀ լուսժողկոմ – Ա. Զ.) առաջարկությամբ թարգմանություններ կատարելով կա-

ներ ապրել ու գործել է Բաքվում: 1898 թվականից ծառայել է «Գ. Գ. Թումանով և Կ^օ», «Ա. Ի. Մանթաշով և Կ^օ», «Ա. Ն. Մայիլով և Ա. Ն. Թայիրով» նավթային ընկերությունների գրասենյակներում: Այդ տարիների մասին Դ. Անանունը գրել է. «Մեր ֆիրման (Թումանյան եղբայրների— Ա. Զ.) հեղափոխական կենտրոնի հուշակուսաներ: Մի խումբ ծառայողներս գրչի ու գրքի սիրահարներ էինք: Կարդում էինք, վիճում, թարգմանում, թղթակցություններ գրում թերթերին, գրքեր տարածում, անգամ մեր ձեռագիր ամսագիրը հրատարակում (Արամայիսի հետ)⁷: Մեզ հետ ծառայում էին մտավորականներ, որոնք մասնակցել էին ինտեստրա արշավանքին: Մեզ հյուր էին գալիս հայ գրողներ (Ավ. Իսահակյան, Դեր. Դեմիրճյան և այլն) և բազմաթիվ չարքաշ հեղափոխականներ (զինվոր, տասնապետ): ... Հաճախ Դումանն էր հյուր լինում և անհատնում պատմություններ անում Հայաստանի ու Պարսկաստանի իր կրթածներից: Այդ մթնոլորտի մեջ ծառայող և բանվոր մի մտերիմ ընտանիք էին կազմում»⁸:

Դ. Անանունն իր քաղաքական հայացքներով հետաքրքիր զարգացում է ունեցել. սկզբում եղել է դաշնակցական, ապա հարել է հնչակյան կուսակցությանը, 1905 թ. մտել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (ՄԻԲՀ) մեջ: Այդ ամենի մասին Դ. Անանունը թողել է բովանդակալից տեղեկություններ. «Աշակերտական նստարանից ինձ ընդգրկել է դաշնակցական հոսանքը և այդ կուսակցության մամուլի ընթերցանությունը: 1898 թ. գրասենյակային ծառայողի պաշտոն գտնելով Բալասանիի նավթահանքերում (Բաքվում— Ա. Զ.)⁹ նորից ինձ գտա ծանոթ դաշ-

րողանում է պահպանել իր գոյությունը» (Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Նշվ. հոդվ., էջ 110):

⁷ Արամայիսը գրում է. «1899 թվին ... Դավիթ հետ խորհրդակցելով սկսեցինք «Բանվոր» երկաթաթաթերով հրատարակել (ձեռագիր— Ա. Զ.) ... Թերթը հրատարակվեց մի քանի համար ու ... դադարեց: Թերթը հարուստ էր բովանդակությամբ: Դավիթը տալիս էր զասակարգային պարբար հրահրող թարգմանական ու ինքնուրույն հոդվածներ (մի երկու էլ ոտանավոր. կարծես թարգմ.) ... Դավիթն այն ժամանակ թերթերում գրում էր «Դ. Նորել» ծածկանունով, հետո դարձավ «Դավիթ Անանուն» (Ա. Զաքարյան. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 246):

⁸ Դ. Անանուն. Բաքվի չիրիմները.— «Մշակ» (Թփիլիս), 23. III. 1919:

նակցական միջնորոտում: 3—4 տարի այդ կուսակցությունն անվանական անդամն ու պատեհ առիթով վճարներ հատուցանողն էի, երբ 1901—902 թվականներին, ռուսական շարժումների ազդեցություն տակ, սկսվեց սթախումն դաշնակցականների մեջ: Բալախանիի կուսակցականներից մի խմբակ [(Թ. Խզմալյան, Արամայիս, Հար. Պետրոսյան—Ջանգեղուրի 1915 (պետք է լինի՝ 1905 — Ա. Զ.) — 906 թթ. ինքնապաշտպանություն հերոս Ստեփան Ստեփանյանը — Մելք. Նսայան, տողերիս գրողը և այլն)] սկսեց փաստաբանել հայերի համար ռուսական շարժումներին հարելու անհրաժեշտությունը, սակայն սկսված վերագնահատական աշխատանքները խեղդվեցին Հ. Շահրիկյանի և մյուս դաշնակցական առաջնորդների ջանքերով: Նույնիսկ Բալախանի հրավիրվեց Ավ. Ահարոնյանը, որն իր հոստորական միջոցներով ամրացնելու եկավ դաշնակցական հին պատգամները — գերագույն պարտք համարել թյուրքահայ դատի լուծումը: Դաշնակցականների այդ դրահավորումը ռուսական շարժումների հանդեպ ստիպեց շատերին, որոնց մեջ և ինձ, սառչելու նրանցից: 1903 թ. ես արդեն սոցիալ-դեմոկրատ էի, առանց հարելու Ռ.Ս.Դ.Բ. Կուսակցության: Այդ ժամանակ էլ ծանոթացա Բիրի—Հեյբաթի (Բաքվի արվարձան — Ա. Զ.) հնչակյանների հետ, որոնք ունեին բանվորական բազմություն և ջանում էին ամուր քոթերով կանգնել սոցիալիզմի հողի վրա: Սկսվեց իմ գործակցությունը նրանց հետ: Դասախոսում էի դադտնի խմբերում և թղթակցում Բուլղարիայում հրատարակվող «Վերածնություն» թերթին (թերթը 1903—1904 թթ. Ռուսչուկ քաղաքում հրատարակել է Ավետիս Նազարբեկյանը — Ա. Զ.): Իմ համարումը այնքան մեծ եղավ նրանց մեջ, որ 1904 թ. դեկտեմբերի մեծ և հռչակավոր գործադուլին ընտրվեցի գործադուլային կոմիտեի անդամ: Սակայն մոտիկից չփվելով հնչակյանների հետ՝ նկատեցի, որ նրանք՝ իբրև կուսակցություն անկարող են ադատադրվել անցյալից, պիտի խոսեն սոցիալիզմից, բայց թյուրքահայ դատի շնորհիվ մնան նացիոնալիզմի շղթաներով կաշկանդված: Այդ հեռանկարի հանդեպ իմ որոշումը պարզ էր — միանալ Սոց. Դեմ. Բան. Հայ Կադմակերպության հետ: Այդպես էլ արի 1905 թ. սկզբին»⁹:

⁹ Դ. Ա ն ա ն ու ն. Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխության ու սոցիալիզմին. — «Նորք» (Երևան), 1923, գիրք երկրորդ, հուն-

Դ. Անանունն իր ծավալած գործունեությունը շատ շուտով դարձել է ՄԴԲՀ-ի ղեկավարներից ու ամենահայտնի գաղափարախոսներից մեկը: ՄԴԲՀ-ականները հայ իրականության և ազգային կյանքի պայմանների մասին խոսելիս հաճախ օգտագործում էին «յուրահաստուկ» բառը, որի համար էլ հայ բոլշևիկների կողմից ուսերեն անվանվել են «սպեցիֆիկներ»¹⁰:

վար-մարտ, էջ 278–279 (ի դեպ, բովանդակության մեջ՝ վերնազրում, Ռուսաստանի փոխարեն գրված է ռուսական): ՀՅԴ, հնչակյան կուսակցություններին, ՄԴԲՀ-ին՝ Դ. Անանունի անդամակցության մասին նաև տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 110–116, Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 35–61:

¹⁰ ՄԴԲՀ-ի («սպեցիֆիկներ») ձևավորման, գաղափարախոսության, ծրագրային և մարտավարության հարցերի, Դ. Անանունի՝ ազգային հարցի ու դեմոկրատիայի, հայահավասարման, «ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիա» գաղափարի, փիլիսոփայական-սոցիոլոգիական հայացքների, Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ կամավորական խմբերի մասնակցության և այլնի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Կասյան. Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիկումը, Թիֆլիս, 1928, Ա. Վիրաբյան. Կյանք և ողբերգություն. – «Հայաստան» (Երևան), 20. VI. 1991, Վ. Հ. Մելիքյան. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, Ա. Մ. Հակոբյան. «Սպեցիֆիկներ» (1903–1918 թթ.) (գաղափարախոսություն, ծրագիր, գործունեություն). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997, № 2, էջ 34–47, Հ. Բ. Աբրահամյան. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1998, № 1, էջ 19–30 [ի դեպ, հոդվածի ծանոթ. 1-ում (էջ 19) «Հայաստան» թերթում տպագրված Ա. Վիրաբյանի վերը նշված հոդվածի ամիսը՝ VI, նշված է X], Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Երևան, 2003, էջ 177–200, Ս. Օհանյան. 20-րդ դարի սկզբի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն (Երվանդ Ֆրանգյան, Դավիթ Անանուն). – Փիլ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2008, Վ. Հակոբյան. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը (1900–1921 թթ.). – Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2010, ն ու յ ն ի՝ Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և

* * *

Դ. Անանունը 1902 թվականից իրեն նվիրել է կուսակցական աշխատանքին, նաև Հայ մամուլին ծառայելու գործին ու մխրձվել գրական-հրապարակախոսական ասպարեզ՝ ծավալելով բեղմնավոր գործունեություն: Տարբեր վայրերում հրատարակվող մի շարք պարբերականների խմբագիր-հրատարակիչներ Դ. Անանունին խնդրել են աշխատակցել իրենց, ըստ այդմ՝ թղթակցել է Բաքվի, Ռուսչուկի, Ժնևի, Թիֆլիսի, Դոնի Ռոստովի, Երևանի, Պետրոգրադի, Մոսկվայի, Վենետիկի, Վիեննայի, Կ. Պոլսի, Բոստոնի պարբերականներին, ինչպես՝ «Մշակ», «Բաքվի ձայն», «Վերածնություն», «Սոցիալիստ», «Бакинская жизнь», «Կյանք», «Համբավաբեր», «Գաղութ», «Բանվոր», «Եռանդ», «Գյուղատնտես», «Գործ», «Կարմիր տարեցույց», «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք», «Արշալույս», «Ռազմիկ», «Նոր Հոսանք», «Армянский Вестник». «Բանբեր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», «Նորք» և այլն: Խմբագրել է «Բանվոր» (Բաքու, 1899 թ.), «Ուղի» (Բաքու, 1909 թ.), «Կոչ» (Բաքու, 1911 թ.), «Նոր կյանք» (Բաքու, 1911–1912 թթ.) երկշաբաթաթերթերը, «Մեր ուղին» հանդես-ժողովածուն (Բաքու, 1912 թ.), «Վերածնունդ» (Բաքու, 1917–1918 թթ.), «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան, 1919–1920 թթ.) երկշաբաթաթերթերը, «Բանակի Օր» թերթը (Երևան, 1919 թ.) «Վերածնունդ» (Երևան, 1921 թ.) ամսագիրը:

* * *

Հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան-տնտեսագետ, փիլիսոփա-սոցիոլոգ, հրապարակագիր-խմբագիր, գրականագետ, միով բանիմ հայագետ, Դ. Անանունը թողել է գիտական, քաղաքական ու գրական հարուստ ժառանգություն: Դա հիմնականում ցրված է վերը նշված մամուլի էջերում: Եթե նրա ուսումնասիրությունների, հոդվածների, խմբագրականների, գրախոսություն-

ների, հրապարակումների, կատարած թարգմանությունների բոլոր նյութերը (իր անունով ու ծածկանուններով) ի մի հավաքվի, ապա դրանք կարող են կազմել տասնյակի հասնող հատորներ՝ ներառյալ «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» եռահատոր կապիտալ ուսումնասիրությունը: Այդ բոլոր նյութերում հետևողականորեն արծարծվում է Հայաստանում հայության հավաքման գաղափարը, այն է՝ կուլտուրական վերածնունդ, նյութական հզորություն, ազգային ինքնագիտակցություն և հայկական տարածքների միավորում: Իսկ այս ամենի նախապայմանն անկախության անհրաժեշտությունն էր:

Նկատենք, որ Դ. Անանունի հասարակական-քաղաքական, գիտական, գրական-մշակութային բուռն գործունեությունը հիմնականում պայմանավորված է եղել նաև այն իրողությամբ, որ ծանրաբեռնված չի եղել ընտանեկան հոգսերով. ամուսնացած չէր: Այդ առումով ահա թե ինչ է գրում Արամայիսը. «Դավիթը չամուսնացավ, մի հանգամանք, որ նրան շատ նպաստեց ավելի ժրուժյամբ ու կենտրոնացած զբաղվել գիր ու գրականությամբ: Ազատ էր ընտանեկան հոգսերից. հոգսեր, որ մեծ խոչընդոտ են հանդիսանում մտավոր, հոգեկան թուխչների. — երեխաների հիվանդություն, փողի պակասություն, ընտանեկան մանր հոգսեր և այլն, իսկապես մեր պայմաններում մեծ արգելակներ էին, մասնավոր հալածանքների ժամանակ, երբ չես իմանում, թե երեխաներիդ ուր տանես, ինչ տաս ուտելու, հագնելու»¹¹:

¹¹ Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Հուլիս Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 247:

ԳԼՈՒԽ II

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԸ

(1900-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲ – 1917 ԹՎԱԿԱՆ)

1900-ական թվականների սկզբից Դ. Անանունը մամուլում հանդես է եկել խնդրահարույց և տարաբնույթ բազմաթիվ նյութերով: Որքան հայտնի է, նրա առաջին հոդվածը՝ «Նամակ Բաքվից» վերնագրով, տպագրվել է 1902 թ. մարտի 20-ին «Մշակ»-ում: Դրանում «դժգոհում է Բաքվի հայերին պատկանող գրախանութներից, որոնցում հայ գիրքը գրեթե ներկայացված չէր, և դրանցից որոշները մտավորականների համար պիտանի չէին»: 1903–1906 թթ. Դ. Անանունը շարունակաբար հոդվածներ է տպագրել «Մշակ»-ում:

Վերը՝ տողատակում նշվեց, որ 1903–1904 թթ. Դ. Անանունն աշխատակցել է հնչակյան «Վերածնություն» թերթին. այստեղ տպագրել է հինգ հոդված և մեկ բանաստեղծության թարգմանություն՝ «Ջրաբերդյան» ծածկանունով: Նկատվել է, որ «Դ. Անանունը հայ իրականության մեջ առաջիններից էր, որ հասարակական-քաղաքական պայքարում քարոզչության նպատակով օգտագործում է նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններ», հիմնականում «օտար բանաստեղծների մասամբ գրական, մասամբ քարոզչական բնույթ կրող ստեղծագործությունների թարգմանությունները»¹²:

Այդ տարիներից սկսած՝ Դ. Անանունի հրապարակախոսական գործունեության մեջ առանձնանում են բանվորական կյանքի տարբեր կողմերին վերաբերող հարցերի քննարկումներ, խնդիրների վերհանումներ: Բանվորական հարցի վերաբերյալ գրել է տասնյակ հոդվածներ, որոնցում շեշտադրվել է բանվորների դաստիարակությունը, ինքնակազմակերպումը, իրավական զիտակցության բարձրացումը: Այս ամենին նա հանգել է 1908 թ. սեպտեմբերից Բաքվում Նավթարդյունաբերողների խորհրդի Հաշմանդամ բանվոր-

¹² Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Նշվ. հոդվ., էջ 114: Դ. Անանունի թարգմանությունների մասին տե՛ս Վ. Հակոբյան. Նշվ. աշխ., էջ 53–54:

ներին վկայագրող բյուրոյի քարտուղարի պարտականությունները կատարելիս¹³:

Անդրադառնանք բանվորական կյանքին վերաբերող Անանունի առավել արժեքավոր հոգվածներից մի քանիսին: Այսպես, 1906 թ. գրած «Գործարանային կյանքից» վերնագրով հոգվածաշարում¹⁴ հեղինակը բանվորներին իրենց իրավունքների պաշտպանության համար պայքարի է կոչում:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության օրերին՝ 1906 թ. մարտ-ապրիլին, գրած ու ժնեում տպագրվող «Սոցիալիստ» պարբերականում հրապարակած «Գծեր բանվորների կյանքից» վերնագրով հոգվածում «խոսելով Ռուսաստանի բանվորների շարքերի խտացման, կազմակերպման և ցարին վերջին մարտը տալու անհրաժեշտության մասին հեղինակը նշում է, որ դա կյանքի ու մահվան խնդիր է նաև հայերի համար»¹⁵:

1908 թ. Դ. Անանունը գրում է «Նավթարդյունաբերական բանվորների խորհրդակցության հարցի շուրջ» վերնագրով հոգվածը, որտեղ հավանություն է տալիս նավթարդյունաբերական բանվորների միջազգային ու անկուսակցական սկզբունքներով խորհրդակցություն հրավիրելու կառավարության առաջարկին: Ըստ նրա դա հնարավորություն կտար հայ բանվորներին դուրս բերելու ազգային կուսակցությունների ազդեցությունից և նրանց կսովորեցնել ինքնագործունեություն ու պայքարի եվրոպական եղանակներ, միաժամանակ խորհրդակցությունը համարում էր բանվորների տնտեսական պայքարի նպատակահարմար միջոց¹⁶:

1909 թ. «Ուղի» երկշաբաթաթերթում տպագրված ուշագրավ նյութը Դ. Անանունի հոգվածաշարն է Բաքվի նավթարդյունաբերության վերաբերյալ: Նա վիճակագրական տվյալներ է բերում 1905–1908 թվականներին նավթարդյունաբերության անկման,

¹³ Տե՛ս «Նոր հոսանք» (Թիֆլիս), 1913, № 4–5, հունիս–հուլիս, էջ 842–843, նաև՝ Վ. Հա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 35:

¹⁴ Տե՛ս «Կյանք» (Թիֆլիս), 08, 22. IV. – 06. V. 1906, «Ձայն» (Թիֆլիս), 01. X. 1906:

¹⁵ «Սոցիալիստ» (Ժնև), 1906, թիվ 18–19, էջ 40: Հոգվածի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 50–53:

¹⁶ «Գործ» (Թիֆլիս), 1908, № 4, մարտի 30, էջ 105, 109–111:

գործադրվելու թյան տճի, աշխատանքի շահագործման ձևերի մասին¹⁷:

1911 թ. «Նոր կյանք» երկչաքաթաթերթում Դ. Անանուներ («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրուեթյամբ) «Նավթարդյունաքերական Հայ բանվորի նկարագրից» վերնագրով հոգվածում դարձյալ վիճակագրական տվյալներ է բերում նավթարդյունաքերուեթյան մեջ հայ բանվորների հաշմանդամուեթյան դիւնամիկայի, բանվորների համալրման աղքյուրների, նրանց գրագիտուեթյան աստիճանի վերաքերյալ¹⁸: 1911 և 1912 թթ. սյարքերականում հոգվածներ է տալագրում «Բանվորների պետական ապահոգվագրումը հիվանդուեթյունից»¹⁹, «Բանվորական օրինագծերը Պետ. Դումայում» վերնագրերով²⁰, որոնցում ընդգծում է բանվորական օրենսդրուեթյան ընդունման օրախնդիր լինելը:

1913 թ. «Նոր հոսանք» ամսագրում Դ. Անանուներ տալագրում է «Նավթարդյունաքերական Հայ բանվորի նկարագրի մասին» վերնագրով ծավալուն հոգվածը, որտեղ այս անգամ արդեն հանգամանորեն ներկայացրել է 1908–1912 թթ. Հայ բանվորուեթյան նկարագրը, այն է՝ նրանց քանակը, դժբախտ պատահարների ենթարկվածներին, հաշմանդամներին, սոցիալական խավերից դուրս եկածներին, բանվորների գրագիտուեթյունը, ըստ ծննդավայրի, ընտանեկան դրուեթյունը, վարձատրուեթյունը և այլն²¹:

Բանվորական խնդիրների վերհանման ուղղուեթյամբ Դ. Անանուների ծավալած գործունեուեթյունը չի վրիպում իշխանուեթյունների ուշադրուեթյունից: Հայտնի է, որ դրա պատճառով փակվել է «Բաքվի ձայն» թերթը, «Մշակը» վճարել է 500 ռուբլի տուգանք, ինքն էլ 1914 թ. երկու շաքաթ բանտ է նստել՝ տուգանք վճարելու և փաստա-

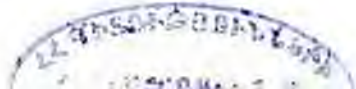
¹⁷ «Ուղի» (Բաքու), 1909, № 1, էջ 7–11:

¹⁸ «Նոր կյանք» (Բաքու), 1911, № 1–2, դեկտեմբերի 11, էջ 68–72:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 40–53:

²⁰ «Նոր կյանք», 1912, № 3–4, փետրվարի 19, էջ 176–181:

²¹ Նոր հոսանք», 1913, № 4–5, հունիս–հուլիս, էջ 841–855: Բանվորական հարցի վերաքերյալ Դ. Անանունի մոտեցումների մասին տես նաև Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 117–121:

բանի համար ծախսելով 400 ռուբլի²²: Հայտնի է նաև, որ Գյուլստ ք. Աղանյանցի դատական հայցի հիման վրա (ով Դ. Անանունի պատվերով թարգմանել էր «Նոր ապահովագրական օրենքները»), դատարանն Անանունից դանձել էր 50 ռուբլի²³:

* * *

Դ. Անանունին մշտապես զբաղեցրել ու մտահոգել է նաև ագրարային հարցը, հայ գյուղացիների սոցիալական ծանր վիճակը: Այսպես, 1906 թ. Թիֆլիսում հրատարակվող «սպեցիֆիկյան» «Կյանք» շաբաթաթերթում հանդես է եկել ագրարային խնդիրներով համարվելով այդ հարցերի մասնագետ: 1913 թ. նա գրում է «Կովկասի գյուղացիության վերաբերյալ նոր օրինադիժը» վերնագրով հոդվածը²⁴,

²² «Բանվոր» (Բաքու), 1917, թիվ 8, հունիսի 4, էջ 3, ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 2, 8:

²³ ՀՀ դրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Դ. Անանունի ֆ., թիվ 130, թ. 1:

²⁴ «Նոր հոսանք», 1913, № 7–8, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, էջ 1297–1307: Վերոհիշյալ հարցի մասին Դ. Անանունի մոտեցումները տե՛ս նաև՝ «Բաքվի ձայն», 07. II. 1913: Հոդային օրենքների վերաբերյալ նրա «Հետաքրքիր դատողությունների» մասին տե՛ս Ռ. Ն. Ս ա ր ի ն յ ա ն. XX դարի սկզբի Հայ տնտեսագիտական մտքի ուրվագծերում, Նրևան, 1989, էջ 210–211: Տեղին է արձանագրել՝ անվանի տնտեսագետ, պրոֆեսոր Ռ. Ն. Սարինյանը, բարձր գնահատելով Դ. Անանունի տնտեսագիտական հայացքները, մասնավորապես, դրանց դերը «Հավաքական Հայության» գաղափարի՝ ազգային միասնության գաղափարի, պահանջվածության առումով, գրում է. «Հայ մտքի պատմության մեջ կան այնպիսի հեղինակներ, որոնց գործերը ժամանակի հետ ստանում են նոր հնչեղություն: Այդ մտածողներից է Դավիթ Անանունը (Տեր-Դանիելյան): Նրա հետազոտությունները դերազանցապես պատմատնտեսագիտական բնույթ ունեն: ... Լինելով պատմաբան-տնտեսագետ՝ նա տնտեսական գործոնը դիտում էր որպես հայ ազգային անկախության և ուժի գրավականը: Նրա հայեցողության մեջ թեև էջեր սահմանազատվում տնտեսական զարգացման վերաբերյալ հասարակական մտքի ուղղությունների տիրույթը, հաճախ տարրալուծելով դրանք, այնուհանդերձ նշմարվում են կռիվներ, որոնց վրա «պիտի ամրանար ու ծավալվեր Հայության հավաքումը» (Ռ. Ն. Ս ա ր ի ն յ ա ն. Ուրվագիծ արդի հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, գիրք 1,

որտեղ սուր քննադատություն է ենթարկում կառավարության 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը, որով Անդրկովկասի Հինգ նահանգների (Թիֆլիսի, Բուլժայիսի, Գանձակի, Երևանի ու Բաքվի) ժամանակավոր-կայսյալ և ժամանակավոր-պարտադիր գյուղացիությունը փրկագին վճարելով «ազատագրվում» է կալվածատերերի լծից:

Առաջ անցնելով ասենք, որ Դ. Անանունը 1917 թ. ապրիլ-մայիսին Բաքվի «Բանվոր» շաբաթաթերթում տպագրում է «Նամակներ Հայ գյուղացիներին» վերնագրով հոդվածաշարը²⁵, որտեղ անդրադառնալով ագրարային հարցի լուծման դանադան եղանակներին (հողի սոցիալիզացիա, ազգայնացում, ուղղակի բաժանում, մունիցիպալիզացիա)՝ ընդունել է հողի մունիցիպալիզացիայի մենչևիկյան մոտեցումները՝ որպես հողային հարցի լուծման լավագույն ծրագիրը²⁶:

Դ. Անանունին հետաքրքրել է Անդրկովկասում ապրող Հայ գյուղացիությունից, հողային խնդիրը, հարևան ժողովուրդների հետ հողատիրական հարաբերությունների հարցը, տարածությունը, հողօգտագործումը, հարցեր, որոնց ուսումնասիրության համար 1917 թ. սեպտեմբերի 21-ին «Ազգային ֆոնդի հանգանակման Բաքվի խմբակցության կոմիտեի գործերի» վարիչ Հ. Մանանդյանի ստորագրությամբ հանձնարարություն է ստացել ղեգադվելու այդ հարցերով²⁷: Ամենայն հավանականությամբ, հենց նման հարցերի ուսումնասիրման նպատակ է հետապնդել դեռևս նույն թվականի ամռանը նրա ուղևորությունը Ղարաբաղ՝ Հայրենի Ջևանշիրի գավառ. այդ մասին գրել է «Հայ գյուղում (ամառային տպավորություններ Ջիվանշիրի գավառից)» վերնագրով հոդվածում²⁸:

Երևան, 2014, էջ 69–70): Այդ առումով հավելենք, որ Դ. Անանունը 1914 թ. «Մշակ» թերթում (հոկտեմբերի 17, 18, 19-ի համարներում) «Հայություն հավաքումը» վերնագրով հոդվածաշար է տպագրել:

²⁵ «Բանվոր», 1917, թիվ 2, էջ 2–3, թիվ 4, էջ 2–3, թիվ 5, էջ 2–3:

²⁶ Մ. Ա. Խոսեղյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունից (XIX դ. վերջ և XX դ. սկիզբ), Երևան, 1974, էջ 185: Ագրարային հարցի վերաբերյալ Դ. Անանունի մոտեցումների մասին տե՛ս նաև Վ. Հալոբյան. նշվ. աշխ., էջ 111–117:

²⁷ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 115, 1 թ.:

²⁸ «Գործ» (Բաքու), 1917, թիվ 7–8, Բ. մաս, էջ 197–208:

1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին Ելիզավետպոլի Ն Գ նահանգային կոմիսարի տված վկայականից պարզվում է՝ Դ. Անանունը եղել է Անդրկովկասի հողային կենտրոնական կոմիտեի անդամ, և որ նա գործուղման նպատակով կարող է արտահերթ տոմս ձևով բերել երկաթուղով Ելիզավետպոլից Բաքու մեկնելու համար²⁹:

* * *

1913–1915 թթ. Դ. Անանունը հանդես է գալիս ժամանակի հասարակական-քաղաքական միտքը զբաղեցնող մի շարք խնդրահարույց հարցերի վերաբերող հոգվածաշարերով: Այսպես, գրում է «Ազգային հարցը և ղեմոկրատիան» վերնագրով հոգվածաշարը³⁰, որտեղ բանավիճելով բոլշևիկ գործիչներ Վ. Լենինի, Ի. Ստալինի, Ստ. Շահումյանի և մյուսների հետ՝ զարգացնում ու ամբողջացնում է ազգային-մշակութային ինքնավարության գաղափարը: Հոգվածաշարին Ստ. Շահումյանը, «Այաքս» կեղծանունով, սուր արձագանքով պատասխանում է 1914 թ. լույս տեսած «Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» վերնագրով գրքուկով³¹: 1913 թ. Դ. Անանունը գրում է «Դարձյալ ազգային հարցը և ղեմոկրատիան» հոգվածը³², որտեղ քննարկում է «Просвещение» ամսագրում (1913, № 3, 4, 5) տպագրված «Ազգային հարցը և սոցիալ-դե-

²⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 2:

³⁰ «Նոր Հոսանք», 1913, № 1, մարտ, էջ 142–154, № 2, ապրիլ, էջ 358–372:

³¹ Տն՝ս Ստ. Շահումյան. Երկերի լիակատար ժողովածու հինգ հատորով, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 373–426: «Բաքվի շիրմաները» ընդհանուր խորագրի տակ լույս տեսած «Ստեփան Շահումյան» հոգվածում Դ. Անանունը գրում է. «Երբ 1913 թ. «Նոր-Հոսանքում» լույս տեսավ իմ «Ազգային հարցը և ղեմոկրատիան» հոգվածը՝ Ստեփանը Աստրախանից գրեց ինձ, որ ես դաշնակցական եմ դարձել և ինքը այդ պիտի ապացուցի մի զրվածքով: Նա կատարեց իր խոստումը» («Մշակ», 27. III. 1919): Դ. Անանունի և Ստ. Շահումյանի միջև ազգային հարցի առթիվ ծավալված բանավիճի մասին տե՛ս Վ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին ֆայլերը, էջ 87–95:

³² «Նոր Հոսանք», 1913, № 6, օգոստոս, էջ 1062–1071:

մոկրատիան» վերնագրով մարքսիստ Ստալինի ծավալուն հոդվածաշարում առաջադրված հարցերն ու մոտեցումները: Ստալինի հոդվածը «մի արժանիք ունի — շատ բան խոստանալ և դարմանալի կերպով խոստացածը մերժել,— գրում է Դ. Անանունը:— Ուղղակի մարդ ապշում է, թե ինչ աստիճանի կարող է հասնել անիմաստ շաղակրատությունը: Փքուն խոստումներ, անվերապահ հայտարարություններ և ասպա նահանջ ամբողջ գծի վրա: Վերջ ի վերջո «հետևողական» մարքսիստ Ստալինն ազգային հարցի լուծումը գտնում է երկրի ռամկավարացման մեջ: Եվ եթե խոսքի սահմանը այդտեղ պիտի լրանար, էլ ի՞նչ կարիք կար երկար ու բարակ ծամ-ծմել ազգային ինքնորոշում դարձվածքը», ասպա արձանագրում՝ Ստալինը «թլպատում» է «ազգային ինքնորոշման պահանջը»³³:

Ազգային հարցի շուրջ ծավալված «մտքերի փոխանակությունը» Դ. Անանունն ավարտում է Վ. Լենինի և Ստ. Շահումյանի դեմ 1915 թ. գրած, սակայն 1917 թ. լույս տեսած «Մտքի տկարությունը ազգային հարցի լուծման խնդրում» վերնագրով հոդվածով³⁴:

... Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից ևեթ Դ. Անանունի հրապարակախոսական, պատմագիտական գործունեությունը զուգակցվում է հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը: «...Դ. Անանունի հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը ծավալվում է երկու ուղղությամբ, — գրում է Վ. Հակոբյանը: — Մի կողմից Բաքվի ձախ խմբակի հետ [այդ չրջանում Դ. Անանունը և ընդհանրապես Բաքվի սպեցիֆիկները համադործակցում են Լ. Աթաբեկյանի գլխավորած հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռներին) հետ՝ ձևավորելով յուրօրինակ ձախակողմյան խմբակցություն — Ա. Զ.] նա փորձում է ներթափանցել ազգային կառույցներ և ազդել հասարակական-քաղաքական գործընթացների վրա, անձամբ գրում հոդվածներ ազգային համագումարի հրավիրման անհրաժեշտություն, կամավորական շարժման և այլ հարցերի կապակցությամբ, մյուս կողմից նրանք մասնակցում են Բաքվի սոցիալ-դեմոկրատների ծավալած հոմանիստար գործունեությանը՝ փորձելով օգնություն ցուցաբերել զաղթականներին»³⁵:

³³ Նույն տեղում, էջ 1065:

³⁴ «Գործ», 1917, № 3, մարտ, Բ. մաս, էջ 14—30:

³⁵ Վ. Հակոբյան. Նշվ. աշխ., էջ 72: Վերագրյալ հարցերի հետ կապված Դ. Անանունի քայլերի մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ

* * *

Դ. Անանունը հասարակական-քաղաքական այն գործիչներից է, ով սթափ զնահատելով մեր ժողովրդի ճակատագրում Ռուսաստանի դերը, համարել է, որ հայ ժողովուրդը պետք է ունենա ռուսական կողմնորոշում: Ու ամենևին պատահական չէ, որ նա մասնակցել է ռուս-հայ գրական կապերի պատմության մեջ նշանակալի իրադարձություն համարվող, 1905-ի հայոց ջարդերի ժամանակներից սկսած՝ ներառյալ կյանքի վերջին օրերը հայ ժողովրդի ու մշակույթի հավատարիմ բարեկամ Մ. Գորկու նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ 1916 թ. ապրիլի վերջին Պետրոգրադում լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածու»-ի հրատարակությանը: Ժողովածուն նվիրված էր ռուսահայերի ստեղծագործությանը և կազմված էր Վ. Տերյանի պլանով Պ. Մակինցյանի ու Լ. Քալանթարի աշխատակցությամբ. այն յուրովի բողոք էր երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության դեմ: Ժողովածուն բացվում է Դ. Անանունի «Հայկական հարցը Ռուսաստանում» վերնագրով XI բաժնից բաղկացած ծավալուն հոդվածով³⁶: Նկատենք, որ դա հայերեն

72–82: Հավելենք. 1914 թ. դեկտեմբերի 30-ին Բաքվում հրավիրված ժողովում ստեղծվել է Բաքվի առանց ազգային խտրության գաղթականների օգնության կոմիտե. այդ մասին մանրամասն տես Դ. Անանուն. Փախստականների օգնության գործը Բաքվում. – «Մշակ», 06. I. 1915:

³⁶ Сборник армянской литературы. Под редакцией М. Горького. Петроград, 1916, с. V–XLVI. Հետաքրքիր է, որ գրող Ստեփան Զորյանը 1916 թ. օգոստոսի 21-ին Դ. Անանունին թիֆլիսից գրած նամակում մասնավորապես հայտնում է. «Սիրելի Դավիթ // “Арм. Сборник”-ում տպագրված Ձեր հոդվածը մեծ ազդու էր հանել վրացիների մեջ մի քանի ֆրազների առթիվ: Քուլթայիստ ահապարակվող «Միջօրարի» թերթի 4–5 համարում Կիյա Աբաշիձեն «Իմ-ամ» կեղծանունով հայհոյում է Ձեզ: Անպայման «Մշակում» քաղվածքներ կտանք, որից դադափար կկազմեք ...» (Հ. Բ. Աբրահամյան. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 200): Ի դեպ, խնդրո առարկա նամակն այստեղ տպագրվել է կրճատումներով: Այն ամբողջությամբ հրատարակվել է Ստ.

«Հայերը Ռուսաստանում» վերնագրով, 1917 թ. տպագրվել է Բաքվում լույս տեսնող «Գործ» ամսագրում՝ հետևյալ սլոգանաբանամբ. «Այս հոգվածի թարգմանությունը լույս է տեսել Մաքսիմ Գորկիի խմբագրությունում հրատարակված «Сборник Армянской Литературы» ժողովածուի մեջ (Петроград, 1916 г.): «Գործ»-ի խմբագրությունը ավելորդ էի համարում տպագրել հոգվածի բնագիրը, ի նկատի առնելով նրա շահեկանությունը նաև հայ ընթերցողի համար»³⁷:

Նպատակ չունենալով ծավալվել այս արժեքավոր աշխատության մասին՝ ասենք, որ նախքան ժողովածուում դրա տպագրվելը Պ. Մակինցյանը հետաքրքիր դիտարկումներով ու առաջարկներով նամակ է գրել հեղինակին: Անթվակիր այդ նամակում նա, մասնավորապես, գրում է. «Պայծառ Դավիթ, // Ստացա հոգվածդ այսօր:

Զորյանի «Սրտի մոռք և հարգանք» ժողովածուում (կազմ. և ծանոթ. Կ. Ս. Զորյան և Հ. Լ. Զորյան, խմբագիր Ա. Գ. Ափինյան, Երևան, 2010, էջ 7–8): Նամակից վերը բերված մեջբերումն այս ժողովածուում մեծ տարբերությունով հրապարակվել է այսպես. «Արմ. сборник»-ում տպված Ձեր հոգվածները մեծ աղմուկ են հանել վրացիների մեջ՝ մի քանի ֆրագների առթիվ: Քուժայիսում հրատարակվող «Մեղորարի» թերթի 4–5 համարում Կիտա Արաչիձեն «Իմ-ամ» պսևիզոնիմով հայհոյում է Ձեզ: ... Մեր վրացական բաժնի կազմողը այդ երկար հոգվածներից այս օրերս քաղվածքներ կտալի «Մշակ»-ում, և հույս ունիմ Դուք որոշ գաղափար կկազմեք նրանց մասին»: Հ. Բ. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված 1916 թ. հոկտեմբերի 25-ին Դ. Անանունին հասցեագրած նամակում էլ Ստ. Զորյանը հայտնում է. «Աբաչիձեի հոգվածից քաղվածքներ թարգմանից, բայց անկարելի եղավ տպագրել» (Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 201): Վերը նշված ժողովածուում այս թվակիր նամակից բերված մեջբերումն էլ տպագրվել է ահա այսպես. «Աբաչիձեի հոգվածի քաղվածքները թարգմանեցի, բայց անկարելի եղավ տպագրել» (էջ 11): Նկատենք. ժողովածուում արձանագրված է, որ հրապարակվող նամակները պահվում են ՀԱԱ-ում, սակայն նշված չէ ֆոնդը, ցուցակը, գործը: Ինչևէ. միևնույն նամակների հրապարակումը նման արտառուց տարբերություններով, մեղմ ասած, առնվազն տարօրինակ է:

³⁷ «Գործ», 1917, № 2, փետրվար, Բ. մաս, էջ 1: Հայ ընթերցողների համար այսօր էլ «շահեկան» «Գործ»-ում տպագրվածը վերահրատարակել ենք ՊԲՀ-ի 2022 թ. № 3-ում (էջ 245–288):

Իսկույն գնացի Աշոտի մոտ (նկատի ունի էջմիածնի ճեմարանի քաղաքատնտեսություն, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր պատմության առարկաների դասախոս, փիլիսոփայության դոկտոր, ՄԻՔՀԿ-ի բովով անցած, հետագայում պետական գործիչ, ակադեմիկոս, ականավոր պատմաբան, Դ. Անանունի մտերիմ ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյանին — Ա. Զ.) և միասին կարդացինք: Մեր երկսի կարծիքն էլ այս է. առաջին 9 գլուխը — շատ և շատ լավ ես գրել, առանց տատանվելու — կարելի է ասել, որ այդպես և ոչ ոք չէր կարող գրել մեզանում (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.): Իսկ վերջը — շտապելուց է, թե ընչից է — խարաբ ես արել: Որովհետև մեր երկսի համար էլ շատ թանկ է քո մասնակցությունը մեր ժողովածվի մեջ, ուստի խնդրում ենք, որ նորից գրես վերջը: Թե թույլ տաս — կանենք այս նկատողությունը՝ նախ դուրս գրիր 10 գլխից մինչև վերջ և տեղը գրիր միայն մի կամ երկու գլուխ հետևյալ բովանդակությամբ. ինչպես Հոգվածիցդ բխում է՝ ուսաստանյայտ պոլիտիկական պահանջներ չունենք. այլ ունենք քաղաքացիական պահանջներ (պետիցիան օրինակ) և ահա առանց հասարակության շերտավորման պատմությունն անելու — ամփոփիր մեր հասարակության ընդհանուր պահանջները ամենաաջակողմյանից սկսած մինչև ամենաձախակողմյաններ: Վերջինների պահանջները — կարող ես ներկայացնել քո այն Հոգվածի սեղմ բովանդակությունը տալով, որ տպված էր «Նոր Հոսանքում»:

Այս լիբերալական վերաբերմունքդ դեպի Վորոնցով Դաշկովը թող: Այդ ի՞նչ մանիլով չչինա է: Դու ինքդ և դպրոցական հարցի առիթով և մանավանդ հողային կոլոնիզացիայի պոլիտիկայի առիթով բողոքական հոգվածներ ես գրել և նույն իմաստով քննադատաբար վերաբերվել դեպի այդ բյուրոկրատը:

Տաճկահայերի հարցը բոլորովին թո՛ղ: Վասնզի կլինի մի հատուկ ժողովածու տաճկահայերին նվիրված և այնտեղ կգրես «Հայկական հարց» վերնագրով այդ նյութի մասին: Եթե կարևոր է, կարող ես իհարկե հիշատակել, բայց առանձին գլուխ մի նվիրիր:

Այսքանը: Կարծում եմ, որ ընկերաբար կվերաբերվես մեր այս ընկերական դիմումին և չես մերժի այս ծրագրով ավարտել հոգվածդ, որ ըստ ամենքի տեղյակ և շնորհալի գրչի (մեկ բառ անընթեռնելի է. հավանաբար, արտադրանքն է. — Ա. Զ.): Եթե թույլ կտաս — հոգ-

վածդ ետ չեմ ուղարկի և կտպեմ «Գարունի»³⁸ առաջիկա IV համարում, որ այս տարի ուղում ենք լույս ընծայել: ... Հարմարացրու մեր ծրագրին— թարգմանեմ — ղրկեմ»³⁹:

Նամակի բովանդակությունից ելնելով, ըստ էության, կարող ենք արձանագրել, որ հոգվածը նախապես ուղարկվել է «Գարուն» ժողովածուի IV գրքում տպագրվելու համար: Ժողովածուի տպագրությունը, սակայն, չի իրագործվել⁴⁰: Դ. Անանունն առաջարկված «ծրագիրը» չի ընդունել, որը երևում է և՛ Վորոնցով Դաշկովի վերաբերյալ նկատառումից, և՛ հոգվածի 11-րդ գլխի պահպանումից. հոգվածը նախնական տեսքով թարգմանվել է ռուսերեն ու տպագրվել Մ. Գորկու վերը նշված ժողովածուի մեջ⁴¹:

³⁸ «Գարուն» գրական-գեղարվեստական, ապա գրական-քննադատական պամանախը 3 գրքով լույս է տեսել Մոսկվայում 1910–1912 թթ.: Մոսկվայի գրական խմբակի հրատարակություն, խմբագրակազմ՝ Վ. Տերյան, Ա. Ծատուրյան, Յ. Խանդավյան, Դ. Մակինցյան, Կ. Միքայելյան, Կ. Կուսիկյան, Ա. Մյասնիկյան և ուրիշներ: Ամանակի տիտղոսավերջը ձևավորել է Մ. Սարյանը:

³⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 80, թ. 1–2: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի. – ՊԲՀ, 2023, № 1, էջ 212–214:

⁴⁰ Նկատենք՝ 1916 թ. ապրիլի 23-ին Պետերբուրգից Կ. Միքայելյանին գրած նամակում Վ. Տերյանը մասնավորապես հայտնում է, որ տպագրության է պատրաստվում և աշնանը լույս կտեսնի «Գարուն» պամանախի IV գիրքը (տե՛ս Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու չորս հատորով, Հ. չորրորդ: Կազմեց և ծանոթագրեց՝ Վ. Զ. Պարտիզունի, Երևան, 1979, էջ 249): Այդ մասին մամուլում հայտարարություն է տպագրվում [տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 08. VI. 1916]: Սակայն «Գարունի» նոր համարներ չհրատարակվեցին. 1917 թ. հունվարին Տերյանի, Մակինցյանի և Միքայելյանի ստորագրությամբ «Նամակ խմբագրության»-ը ծանուցում էր. «Ի նկատի ունենալով «Գործ» ամսագրի երևան գալը. «Գարուն»-ի խմբագրությունը սրանով հայտնում է, որ դադարեցնում է նոր պամանախների հրատարակությունը ... » (Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, Հ. չորրորդ, էջ 430):

⁴¹ Վ. Տերյանը Յ. Խանդավյանին (<1916, մարտ, Պետրոգրադ>) գրում է. «Բարև արա Դավթին (Անանունին— Ա. Զ.): Շատ ուրախ եմ, որ նրա վրա կանգ առանք հոգվածի համար (մեր ժողովածուի համար) — հոգվածը ինձ դուր է գալիս, թեև, իհարկե, կան թերի տեղեր — դա անխու-

* * *

1916 թ. Բաքվում լույս է տեսնում Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» վերնագրով աշխատության առաջին հատորը: Գրքի առաջաբանում հեղինակը գրում է. «Ներկա աշխատության մեջ մենք ջանացել ենք թափանցել հայ հասարակական կյանքի խորքը, հասկանալ և լուսաբանել այն բոլոր երևույթները, որոնց պատմական դասավորումով կառուցվել է մեր ինքնօրինակ գոյության պատմանը: Այստեղ մենք պատմական անցուղարձերի և դեպքերի նկարագրությամբ չենք զբաղվել: Ձեն զբաղեցրել մեզ նաև պատմական գործիչներն իրենց կատարած գործերով: Մեր նպատակն է եղել դիտել մասսայական կյանքը, բմբռնել հասարակական հաստատությունների իմաստը, հետևել նրանց ծագման, զարգացման և անկման ընթացքին, խելամուտ լինել ժամանակի տիրող և պայքարող գաղափարականությունները, առհասարակ ուսումնասիրել մեր քաղաքացիական զարգացման գործոնները»⁴²:

սափելի է, մանավանդ որ շտապ եղավ գործը» (Վ. Տ երյ ա ն. Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, էջ 247): Յ. Խանզադյանին գրած մեկ այլ նամակում (<1916, հուլիսի II կես— օգոստոս, Պետրոգրադ>) Վ. Տերյանն այս նյութի մասին գրում է. «... Ահա այստեղ էլ Դավթին են հայհոյում տեղիս «պատրիոտները»: Բայց ասա, դարձյալ, ո՞ւմ, ո՞ւմ պիտի դիմեի ես— Ջիվիլեգովի՞ն, թե՞ Վարանդյանին: Ո՞վ է ավելի կարող: Սուբյեկտի՞վ եմ ես, արդյո՞ք, կրկին» (նույն տեղում, էջ 273):

⁴² Դ. Ա ն ա ն ու ն. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), հ. առաջին, Բաքու, 1916, էջ I: Գրքի տպագրության հարցով հեղինակը դիմել է մի շարք անձանց: Նրանցից Աշ. Հովհաննիսյանը 1915 թ. դեկտեմբերի 5-ին գրում է. «Սիրելի Դավիթ. // Ողջուն և խնդություն մեծ ! // Բո ոսկեբերան դարձվածքներից ինձ ես մաս ու բաժին հանած կլինես լուռությանս համար: Ախր բան ասացիր, պատվեր տվիր. հիշում ես, իհարկե, հանձնարարությունդ գրքիդ տպագրության մասին: // Կարող ես վստահ լինել, որ քո հանձնարարությունը նույնքան անմոռանալի է եղել ինձ, որքան և քո դեմքը՝ պայծառ ու լուսեղ: Միայն թե այստեղ (էջմիածնում— Ա. Ջ.) տպագրական թուղթ չկար և տպարանական վարչ<ութ>ան» նախագահը շաբաթներով այդ իսկ պատճառով գնացել է Թիֆլիսում նստել: Նոր վերադարձավ և ես հնարավորություն ունեմ ավետել քեզ, որ այս երկու օրը այստեղ թուղթ կստացվի. ուստի և կարող եմ ընդունել քո

Նկատենք՝ աշխատություն չհաստատարակված ժամանակին արժանացել է մեծ արձագանքի. ուսումնասիրություն մասին հրապարակված գրախոսությունները մեծամասամբ դրական են, սակայն եղել են և խիստ քննադատական հոդվածներ⁴³:

Այսպես, ուշագրավ է, որ «Հայտնի Հայ հրապարակախոսի»՝ Դ. Անանունի այս գրքի վերաբերյալ Մոսկվայում լույս տեսնող «Армянский Вестник» ամսագրում երկու գրախոսություն է տպա-

րատվել: Ահա և պայմանները: Գիրքը կշարվի «Արարատի» մեծ տառերով (№ 12). 30 տող x 40 տառ. տպագրական թերթը՝ 12 ռուբլի: 1200 օրինակի վրա կգնա մոտ 15 ստոպ. մի թերթից դուրս կգա 32 էջ: Եթե տպագրվի հասարակ ֆինանսական թղթի վրա, յուրաքանչյուր ստոպը կարժենա՝ 11 ռ. 50 կ.: Ընդամենը կգնա 172 ռ. 50 կ. թուղթ: Բրոշյուր կապելու և երեսի թղթի վրա կգնա մոտ 25 ռ. ծախք: Հաշվելով այդ բոլորի վրա տպագրության ծախք 156 ռ. (13 տպ. թերթ. 12 ռուբլով յուրաքանչյուր թերթը) ընդամենը գիրքը կնստի՝ 353 ռ. 50 կ.: Եթե տպագրել 1000 օրինակ՝ մոտ 25 ռուբլով ավելի քիչ: Չգիտեմ, ձեռնարկ է արդյոք քեզ այս հաշվով գիրքդ այստեղ տպագրել տալը: Եթե այո՛, խնդրում եմ ուղարկիր ձեռագիրդ, որպեսզի քանի թղթի պաշարը դեռ չի սպառվել տպագրել տանք գիրքը: Համենայն դեպս շուտ պատասխան գրիր. ի նկատի ունեցիր, որ այստեղ գրած գները, ի նկատի առնելով իմ միջնորդությունը, էժան են նշանակված սովորականից» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 71, թ. 1: Տե՛ս նաև Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 215–216): Ինչ-ինչ պատճառներով, սակայն, գիրքը տպագրվում է Բաքվում: Ստանալով գիրքը՝ Աշ. Հովհաննիսյանը 1916 թ. սեպտեմբերի 30-ին հեղինակին գրում է. «Պայծառակրպյալ իմ Դավիթ! Շնորհակալ եմ գրքիդ համար: ... Մոտիկ ապագայում ժամանակ կունենամ խորատուզվելու գրքիդ ընթերցումի մեջ: Եկող տարվանից այդ աշխատությունը կմտցնեմ ճեմարանի լսարաններում, որպես ձեռնարկ հայոց նոր պատմության: Մնում է, որ շարունակես ամփոփել նյութերդ և տալ մեզ աշխատությանդ Բ. հատորը» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 73, թ. 4): Վերը բերված Աշ. Հովհաննիսյանի նամակներն առաջին անգամ հրապարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից. – «Պատմություն և մշակույթ», 2021, № 1, էջ 208–209, 210–211)՝ բաղմամբով տարրնթերցումներով ու բացթողումներով: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 215–216, 218–219):

⁴³ Տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 8–12:

գրվում. մեկի հեղինակը Յա. Խաչատրյանցն է⁴⁴, մյուսինը՝ Վահան Տերյանը⁴⁵: Անդրադառնանք Վ. Տերյանի ծավալուն և բովանդակալից գրախոսությունը: «Պրն. Անանունի գիրքը գիտական ուսումնասիրություն անվանել չի կարելի բառիս իսկական և նեղ իմաստով, թեև այն օժտված է իրական գիտական աշխատությանը հատուկ բազմաթիվ արժանիքներով: Հենց ինքն էլ՝ հարգելի հեղինակը, չի հավակնում դրան, ինչպես դա երևում է առաջաբանից ... Այնուամենայնիվ, այդ գիրքը նշանավոր երևույթ է մեր նման գործերով աղքատ գրականության մեջ: Ընթերցող հասարակության լայն խավերի համար նախատեսված այդ գիրքը մեծ հետաքրքրություն է ոչ առանց օգտավետության կկարդան նաև մասնագետները, որոնք դրա մեջ կհայտնաբերեն ուսանելին և նորը, եթե ոչ նյութի առումով, որը գուցե հայտնի է որոշ հայագետների, ապա այդ նյութի նկատմամբ մոտեցումներում, հետաքրքիր համադրություններում, հետաքրքրաշարժ ընդհանրացումներում և սրամիտ ենթադրություններում: Իսկ սովորական ընթերցողի համար՝ թեկուզ և իրազեկ հայոց պատմության խնդիրներին, այդ գիրքը հսկայական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև նյութի առումով, որը մանրակրկիտ ու խնամքով ընտրվել և դասակարգվել է, — գրում է գրախոսը: — Այն կդառնա անփոխարինելի մի ձեռնարկ՝ նախորդ դարերի մեր պատմության ուսումնասիրության համար: Անանունը կաբինետային գիտնական չէ, որը սառն անտարբերությամբ դասակարգում է նյութերը և նույն անտարբերությամբ էլ եզրակացություններ է անում: Անանունը հրապարակախոս է, և դա երևում է նրա գրքից: Սակայն նա չի աղճատում իրականությունը՝ հօգուտ իր կանխակալ գաղափարի, և ընդգծելով նրա գրքի հրապարակախոսական բնույթը՝ մենք բնավ չենք ուզում նսեմացնել նրա ընդհանրացումների և եզրակացութ-

⁴⁴ Я. Х а ч а т р я н ц. К характеристике армянской общественности. — «Армянский Вестник» (Москва), 1916, № 40, с. 18–20.

⁴⁵ В. Т. Общественное развитие российских армян (по поводу книги Д. Анануна). — «Армянский Вестник», 1916, № 42, с. 4–5; № 43, с. 2–5. Խմբագրության կողմից կա հետևյալ պարզաբանումը. «Նկատի ունենալով այն հսկայական հետաքրքրությունը, որ ներկայացնում է պրն Անանունի գիրքը, խմբագրությունը, մեր ամսագրի № 40-ում զետեղված պրն Յա. Խաչատրյանցի հոդվածից բացի, տպագրում է նաև Վ. Տ.-ի հոդվածն այդ գրքի մասին» (նույն տեղում, № 42, էջ 4):

յունները նշանակությունը, որոնք, իհարկե, երբեմն վիճելի են և անհամոզիչ, սակայն միշտ մտածված են, հուղում և անհանդու-տացնում են միտքը, ես կասեմ՝ վերապրված են: Հենց այդ իմաստով էլ ես բնորոշում եմ այս գիրքը որպես «հրապարակախոսական»: Եվ հենց այդ պատճառով էլ Անանունի գիրքը մեր ապրած ժամանակում մեծ նշանակություն է ստանում: ... Եվ Անանունի գիրքը, որտեղ հեղինակը փորձում է շոշափել մեր ներկա դրությունը արմատները, այսօրվա իրադարձությունների ակունքները, օրակարգային մի գրվածք է բառիս լավագույն իմաստով: Հեղինակը փորձում է ներկայացնել անցյալ դարի մեր հասարակական զարգացման ամբողջական պատկերը և իր ուժերի չափով պատասխանել այն հարցերին, որոնք անխուսափելիորեն ծագում են այդ պատկերն ուսումնասիրելիս: ... Ինչպիսի՞ն էր ... Հայության վիճակը, ի՞նչ էր ներկայացնում այն իրենից, ինչպիսի՞ն էր նրա սոցիալական կառուցվածքը, ինչպիսի՞ն էր նրա մշակութային-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կացությունը ... Ռուսաստանին միացնելու նախօրեին: Այդ հարցե-րին է նվիրված քննվող աշխատության առաջին մասն ամբողջությամբ»⁴⁶:

Այնուհետև Վ. Տերյանը, գրքից ներկայացնելով Արևելյան Հայաստանի առկա քաղաքական, հասարակական, հոգևորականութ-յան տնտեսական ու մշակութային վիճակը՝ նախքան Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելը՝ նշելով այդ փոփոխությունների և՛ դրական, և՛ բացասական կողմերը, հավելում է. «Այդ աշխատության երկրորդ մասում, ըստ էության, Անանունը քննում է ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում: Մենք հարկ համարեցինք կանգ առնել Անանունի գրքի միայն առաջին մասի վրա, քանի որ գրքի երկրորդ մասում արտահայտած մտքերին ընթերցողը կարող է ծանոթանալ մեր հեղինակի «Հայոց հարցը Ռուսաստանում» հոդ-վածում, որը ընդգրկված է Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ «Па-рус» հրատարակչության «Сборник Армянской Литературы» ժո-

⁴⁶ Գ. Է մ ի ն - Տ եր յ ա ն. Վահան Տերյան. Անտիպ և անհայտ էջեր (նամակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ), Երևան, 2014, էջ 397–400: Հմմտ. «Армянский Вестник», 1916, № 42, с. 5; № 43, с. 2; Վ. Տ եր - յ ա ն. Երկերի ժողովածու, Հ. IV: Խմբագրությամբ Պ. Մակինցյանի, Երևան, 1925, էջ 376–380:

դովածուխ մեջ, մինչդեռ այնտեղ ռուսական տիրապետությունից առաջ Հայերի վիճակին հեղինակը գրեթե չի անդրադառնում»:

Վ. Տերյանն իր գրախոսությունն ավարտում է Դ. Անանունի այս ուսումնասիրությունից բերվող հետևյալ մեջբերումով. «Անշուշտ, ռուսական տիրապետությունը Հայերի համար բարիք էր: Նրա հովանու ներքո 300 հազար Հայեր հնարավորություն ստացան ապրելու և զարգանալու բոլորի համար ընդհանուր քաղաքական ու հասարակական նորմերով, ինչը մեծ առավելություն էր կղզիացած այն կյանքի համեմատությամբ, որով ապրում էին Հայերը տարբեր իշխանիկների կառավարման ներքո: Ապա ապահովվում էին ֆիզիկական անվտանգությունը, տեղաշարժման ազատությունը, տրամադրվում էր արհեստների և զբաղմունքների ազատություն, ինչն անգնահատելի էր առևտրական խավի համար: Մի խոսքով, պարսկական և թուրքական խառնաշփոթության և բռնակալության փոխարեն հաստատվում էր որոշակի կարգ ու կանոն: Ռուսական տիրապետությունը լիովին փոխեց Հայ ազգի սոցիալական կառուցվածքը: Ինչ-որ երեսուն տարի անց նախկին Հայ ժողովրդի փոխարեն հառնում է նոր-նոր ձևավորվող, կենսունակ, նոր ազգ»⁴⁷:

... Խնդրո առարկա աշխատության մասին 1916 թ. հունիսի 26-ին Բալախանից (Բաքվի արվարձան) Արամայիսը գրում է. «Սիրելի Դավիթ //... Հեռախոս չունես, քաղաք չեմ գալիս, դիմում եմ թղթին: Ես ծայրահեղ հետաքրքրությամբ եմ կարդում քո «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում» գիրքը: Իսկի գիտե՞ս ինչ գործ ես տվել: Դեռ չեմ վերջացրել, որովհետև դու միայն հետաքրքիր, պատմական տեղեկություններ չես տվել, այլև՝ մտածելու նյութ, ուստի շուտ կարդալ, անցնել չի լինում: Ափսոս, սակայն, որ կարդալ - վերջացնելուց հետո էլ քո աշխատության մասին ոչինչ ասել չալիսի կարողանամ, որովհետև քո գրքի մասին խոսելու համար հարկավոր է լայն ծանոթություն այդ շրջանի, որ դու ես վերցրել, ես այդ չունեմ: Իսկ մակերեսորեն անցնել վրայից, տպավորություններ տալ, ես չէի ցանկանա, մեղք է գիրքը: Բայց, ով գիտի, գուցե վեր-

⁴⁷ Գ. Էմին - Տերյան. նշվ. աշխ., էջ 406: Հմմտ. «Армянский Вестник», 1916, № 43, с. 5; Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, Հ. IV, էջ 391:

ջացնելուց հետո ... Սրբոց զորություն իջնի ինձ վրա, և ես ուժ գգամ խոսելու...»⁴⁸:

Իսկ ահա թե ինչ կարծիք է հայտնել անվանի գրաքննադատ Հարություն Սուրխաթյանը գրքի մասին՝ 1916 թ. հուլիսի 9-ին Թիֆլիսից գրած նամակում. «Սիրելի Դավիթ // Շնորհակալություն, ստացա գիրքը և մի շնչով կարդացի: Աշխատությունը ինձ հիացրեց: Իբրև գործ, ուսումնասիրություն, իր տեսակի մեջ առաջինն է մեր գրականության մեջ և եզակի: Քո գրքի շնորհիվ ինձ համար շատ բան պարզվեց: Մտքի պարզությունը և տրամաբանական հետևողականությունը գրվածքում զարմանալի չափի է հասել. ոչ մի ավելորդ բառ, ոչ մի ավելորդ միտք չկա ահագին հատորյակի մեջ: Գիրքդ հնարավորություն է տալիս պարզորեն ըմբռնելու այն միջավայրի բնույթը, որի մեջ ապրել է կովկասահայությունը վերջին մի քանի դարերում: Ես կարող եմ միայն անկեղծ սրտից շնորհավորել քեզ և փափաղ ունենալ կարդալու թե հաջորդ հատորները և թե հին ու միջին դարերին նվիրված մասը: ... Տպագրությունն էլ մաքուր է, թուղթը լավ. ներկայիս համար անսպասելի էր այդպիսի հրատարակումը»⁴⁹:

Կարճ ժամանակ անց Հ. Սուրխաթյանը «Մշակ» թերթի մի քանի համարում խնդրո առարկա գրքի մասին ընդարձակ գրախոսություն է տպագրել⁵⁰: «Անանունը մեր երիտասարդ պատրաստված գրողներից մեկն է, որ օժտված է զգաստ մտքով ու զորեղ թափանցողությամբ: Կարդացեք նրա ուսումնասիրությունը. դուք չեք դռնի մի պարբերություն, որ լինի հեղինակի ֆանտազիայի արդյունք, չհիմնավորված մի դրություն: Իրերի ընթացքի մեջ չթափանցած՝ հեղինակը չէ շտապում եղրակացություններ հանել: Այդ է պատճառը, որ հասարակական տարբեր խավերի նկարագիրը տալով, նա միանգամայն անաչառորեն չէ անգիտանում դրանցից ամեն մեկի ունեցած դերն ու նշանակությունը, — գրում է գրաքննադատը: — Անանունի մի այլ արժանիքն էլ՝ գիտական ուսումնասիրություն գրողի համար անհրաժեշտ նրա պարզ ու մաքուր լեզուն է: Այդ տեսակետից, կարելի է ասել համարձակորեն, մեր մեջ հաղիվ թե նա մրցակից ունենա:

⁴⁸ Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 208:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 210—211:

⁵⁰ Տե՛ս «Մշակ», 02, 03, 04, 05. VIII. 1916:

Ոչ մի ավելորդ դարձվածք, ոչ մի անհասկանալի միտք, ոչ մի ավելորդ ու անհիշտ բառ չեք գտնի նրա պարբերությունների մեջ: Հայ լեզվին այնքան վարպետորեն տիրապետելը մի երիտասարդ հրապարակագրի և գիտնականի հանձին Դ. Անանունի՝ մեզ ուղղակի հիացրել է:

Թող չափազանցություն չլիվա մեր ասածը. մեզ հետ համաձայնվելու համար բավական է կարդալ հատորը և դատել անաչառորեն: Տարիների ընթացքում ի պաշտոնն ստիպված լինելով կարդալ գրեթե բոլոր լույս տեսած հայ գրքերն ու պարբերականները, մենք չենք հանդիպել գիտական գործի համար անհրաժեշտ այնպիսի հստակ ու պարզ հայերենի, որպիսին է Դ. Անանունի լեզուն: Թող նրա հայերենը ծառայե իբրև նմուշ ոչ միայն երիտասարդ գրողների, այլև արդեն գրական անուն ունեցող հրապարակագիրների և մանավանդ մթազնված արտահայտությունների սիրահար հայ փիլիսոփաների համար, որոնք խորիմաստությունն ու զգացմունքների հարստությունը անհասկանալի դարձվածքների և բարդ բացականչությունների մեջ են տեսնում (ընդգծումները մերն են — Ա. Զ.)»⁵¹:

Ստանալով գրախոսականի առթիվ Անանունի նամակը՝ Սուրխաթյանը 1916 թ. սեպտեմբերի 7-ին պատասխանում է. «Սիրելի Դավիթ //... Գրում ես, թե իմ գրախոսականը գրքիդ մասին ոմանց ներքող է թվացել, որ ես պետք է ավելի զգաստ լեզու բանեցնեի: Ես անկեղծորեն ասել եմ այն, ինչ-որ անհրաժեշտ եմ համարել: Ես կշռել եմ այն, ինչ ասել եմ: Ճիշտ է, ոգևորվել եմ աշխատությունովդ, բայց դա բխել է նրա արժեքից: Ով չի նախանձում քեզ ... Գրածս ներքող է: Հիշաչար մարդիկ շատերն են ընդունում գրածիս ճշմարտությունը, ըստ որում և գրաքննական շատերին չրջել է հետաքրքրվել աշխատասիրությունդ: Դու մի լսի այդ «Համեստության սիրահարներին»: Ես նրանց չեմ հավատում: Ոգևորվիր աշխատանքովդ, գոտեպնդվիր, պատրաստվիր նրա շարունակությունը, ապա և միջնադարի ու հնի ուսումնասիրությունը դիմիր: Աշխատությունդ շատ կարևոր է և ոչ միայն մինչև այսօր: Թվում է, թե ուսումնասիրությունդ կարող էր տարիների ընթացքում միայն տարածվել, մինչդեռ հավանական է, որ նա սպառվի համեմատաբար կարճ ժամանակում: Ինչ որ է ... (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.)»⁵²:

⁵¹ «Մշակ», 02. VIII. 1916:

⁵² Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 211:

Վերը շարադրված նյութից ելնելով՝ կարելի է արձանագրել. խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հայ իրականություն մեջ չի եղել քիչ թե շատ կարևոր իրադարձություն, որին իր հրապարակախոսություն մեջ անդրադարձած կամ արձագանքած չլինի Դ. Անանունը: Նրա այդ գործունեությունը և կատարած աշխատանքը բարձր է դնահատվել ժամանակի հասարակական-քաղաքական գործիչների ու գրաքննադատների կողմից:

ԳԼՈՒԽ III

ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ (1911–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1911–1913 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Մեզ հայտնի է, թե երբ, ինչ պայմաններում են ծանոթացել Դավիթ Անանուհը և Հովհաննես Թումանյանը: Միայն գիտենք, որ Անանուհը Թումանյանին և նրա ստեղծագործություններն առաջին անգամ անդրադարձել է «Անցյալի մեծարանքը (Հովհ. Թումանյանի քնարը)» վերնագրով հոդվածում: Դրա մասին ահա թե ինչ է գրում նա 1911 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքվից Մոսկվա՝ գրական-հասարակական և մշակութային գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, «Գարուն» գրական-քննադատական պամանախի խմբագրականի անդամ Կ. Միքայելյանին. «Սիրելի Կարեն! // Ստացա այսօր նամակդ և շտապում եմ պատասխանելու: // Հովհ. Թումանյանի մասին ես պատրաստել էի հոդված մեր ամսագրի⁵³ համար, որ պիտի անպայման հրատարակենք նոյեմբերից, բայց ստանալով քո նամակը՝ ես հոդվածս⁵⁴ ուղարկում եմ քեզ: ... Չգիտեմ «Գարունի» խմբագիրներին որքան պիտի ախորժ թվա իմ գրելու և դատելու եղանակը: Մենք այնքան քիչ առիթ ենք ունենում տպելու մեր խոհերը, որ երբ առիթ է լինում արտահայտվելու, ապա ջանում ենք շատ քան ասել նվազ էջերում: Դա հայ մարքսիստների թերությունն է ընդհանրապես և իմը մասնավորապես: Օրինակ, ներկա դեպքում իմ Հովհ. Թումանյանին նվիրած հոդվածում կա մի գլուխ

⁵³ Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի «Նոր կյանք» (Բաքու, 1911–1912) գրական, հասարակական և քաղաքական երկշաբաթավերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր «Դավիթ Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ:

⁵⁴ Խոսքն «Անցյալի մեծարանքը (Հովհաննես Թումանյանի քնարը)» վերնագրով հոդվածի մասին է:

«Գյուղի քարոզը»⁵⁵, որը կարելի էր այլ կերպ խմբագրել, բայց, կրկնում եմ, նպատակահարմարությունը և արտահայտվելու տեղն էր ինձ դրդեցին գրել այնպես, ինչպես որ նա կա:

Այդ Հոգվածը ես քեզ ուղարկում եմ որպես սևագրություն: Դրա սպիտակագրության օրինակը չունեմ: Իմ ձեռքը դյուրընթեռնելի է, և Դուք դժվարություն չեք հանդիպիլ: Հոգվածս բաղկացած է 5 թերթից ... Եթե «Գարունը» չընդունի, խնդրում եմ անմիջապես հետ ուղարկել, որ նա հասնի մեր թերթին: Եթե կան ձեր ականջին անախորժ էպիտետներ, ապա խնդրում եմ այդ մասին խմբագրական նկատողություն անեք և ոչ թե ջնջեք»⁵⁶:

Հոգվածն ընդունվում և տպագրվում է «Գարուն» գրական-քննադատական պամանախում⁵⁷: Նյութի հիմնական դրույթն այն էր,

⁵⁵ Սա եռամաս Հոգվածի առաջին գլուխն է. հաջորդներն են՝ «Հայրենի գյուղը» և «Հովհ. Թումանյանի քնարի հմայքը»:

⁵⁶ ԳԱԹ, Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ.: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զ ա ք ա ր - յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 208–209:

⁵⁷ Տե՛ս «Գարուն» (Մոսկվա), 1912, գիրք III, էջ 99–128: Հմմտ. Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի դնահատուկթյամբ (1890–1913), հ. 1: Կազմեց, ծանոթագրեց և հրատարակության պատրաստեց եվա Մնացականյանը, Երևան, 2019, էջ 354–371: Ի դեպ, Թումանյանի մասին «Գարուն»-ի այս ժողովածուում տպագրված Հոգվածները, այդ շարքում նաև Անանունի նյութն արժանացել է թե՛ գրական և թե՛ բացասական արձագանքների (այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», Երևան, 2020, էջ 764–765): Մասնավորապես, սուր քննադատության է ենթարկվել մանկավարժ Մարտիրոս Հարությունյանի «Դասակարգային արշինը գեղարվեստական քննադատության մեջ» վերնագրով ծավալուն Հոգվածում («Հորիզոն», 07, 08. IX. 1912): Ինչպես նկատվել է, «Հոգվածագիրը իրավացիորեն չեղտում էր, որ թե՛ գրողը, թե՛ քննադատը կարող են ունենալ քաղաքական այս կամ այն դավանանքը, դա նրանց իրավունքն է, բայց «գեղարվեստը և պոռպագանդը պիտի իրարից զանազանել» ...: Նա (Մարտ. Հարությունյանը – Ա. Զ.) անտեղի է համարում անմիջ Մարքսից քաղվածքներ անելը, ամեն տեղ բուրժուական, մանր բուրժուական կամ մեղադրական հայացքներ որոնելը և դրանք գեղարվեստական ստեղծագործության չափանիշ դարձնելը» (Ժ. Բ ա լ ա ն թ ա ր յ ա ն. Նոր աղդակ Թումանյանագիտության դարգացման համար. – «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), Ի, 2020–I, էջ 258–259): Հավելենք «Մտքի փիղ» Հոգվածագրին՝ Մարտ. Հարությունյանին, Դ. Անանունը պատասխանել է «Պարծենկոտ չաղա-

Թե Թումանյանը «Հայկական առանձնահատկությունների բանաստեղծ» է, որը պատկերել ու մեծարել է «ժողովրդի այսպես ասած ջահել հասակը»՝ նահապետական գյուղի իրականությունը⁵⁸:

Այս հոգևածի հիմնական դրույթներով 1913 թ. ապրիլի 6-ին Դ. Անանունը Բաքվի գրական-գեղարվեստական ակումբում դասախոսություն է կարդում⁵⁹: Հոգևածն ու դասախոսությունն արժանաւում են քննադատ Սիմեոն Հակոբյանի⁶⁰ ու մանավանդ «Գրասեր» ստորագրությունը հանդես եկող գրաքննադատ, թարգմանիչ Ցոլակ Խանզադյանի «Գրական թյուրիմացություն» վերնագրով սուր քննադատությունը⁶¹: Վերջինիս Դ. Անանունը պատասխանում է «Անառագաստ և անդեկ» վերնագրով հոգևածով⁶²: Բանավեճին միջամտում է Հարություն Սուրխաթյանը՝ պաշտպանելով Դ. Անանունին⁶³: Ց. Խանզադյանը (դարձյալ «Գրասեր» ստորագրությունը) վերջիններիս պատասխանում է «Գրական քննադատությունը» վերնագրով երկմասանոց հոգևածով⁶⁴: Բանավեճը շարունակվում է. Դ. Անանունն անմիջապես արձագանքում է «Գրական շամանիզմ (վերջին խոսքս Գրասերին)» վերնագրով հոգևածով⁶⁵: Չժպպվելով նշենք. հետագայում բանավեճին⁶⁶ անդրադարձել են անվանի գրա-

կրատը (իմ պատասխանը «Հորիզոնի» քննադատին)» վերնագրով հոգևածով (տե՛ս «Մշակ», 26. IX. 1912):

⁵⁸ «Գարուն», 1912, գիրք III, էջ 99, 126:

⁵⁹ Տե՛ս «Բաքվի ձայն», 09. IV. 1913:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս «Բաքվի ձայն», 18, 21. IV. 1913: Թումանյանագետ Ե. Մնացականյանը գրում է, որ Ց. Խանզադյանի այս հոգևածը «նվիրված է Դավիթ Տեր-Դանիելյանի (Անանուն)՝ 1913 թ. ապրիլի 6-ին Բաքվի գրական-գեղարվեստական ակումբում կարդացած դասախոսությանը» [Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությունը (1890–1913), էջ 641]:

⁶² «Բաքվի ձայն», 26. IV. 1913:

⁶³ Սուրխաթյան. Դարձյալ գրական քննադատության առիթով. – «Մշակ», 15, 16. V. 1913:

⁶⁴ «Բաքվի ձայն», 19. V. 1913, 02. VI. 1913:

⁶⁵ «Բաքվի ձայն», 05. VI. 1913:

⁶⁶ Ե. Մնացականյանը մանրամասն ներկայացրել է Անանունի հոգևածի տպագրությունից հետո ծավալված բանավեճը [Ե. Մնացականյան. Դավիթ Անանունի «Անցյալի մեծարանքը». – «Բանբեր հայագի-

կանադեւտներ: Այսպես, էդ. Զրբաշյանը մի քանի տողով ներկայացրել է այն, ապա մանրամասն շարադրել իր կարծիքը խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ: Ուշագրավ դիտարկումներ ունի նաև Ս. Սարինյանը⁶⁷:

Նկատենք, որ այդ չրջանում Դ. Անանունի պատմաբանասիրական բնույթի հոդվածներն ու գրախոսականները բազմաթիվ են, հիշատակենք մի քանիսը. «Հայոց կաթողիկոսութիւնը»⁶⁸, «Հովհաննես Հովհաննիսյան (նրա երեսնամյա բանաստեղծական ստեղծագործութիւնն առիթով)»⁶⁹, «Հայ տպագրութիւն 400-ամյակի առիթով»⁷⁰, «Մենութիւն մղձաւանջը (Վահան Տերյան «Բանաստեղծութիւններ», հ. I)»⁷¹, «Ինչպես տոնել Հայ տպագրութիւն 400-ամյակը»⁷²,

տութիւն» (Երևան), 2016, № 3, էջ 159–172] և բանավիճող կողմերի հոդվածները ներառել է իր կազմած «Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի զնահատութիւնը (1890–1913)» վերնագրով ժողովածուում:

⁶⁷ Տե՛ս էդ. Մ. Զրբաշյան. Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 83–95, ն ու յ ն ի՛ Հովհ. Թումանյանը և 1910-ական թվականների գրական քննադատութիւնը. – ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 39, ն ու յ ն ի՛ Չորս գագաթ. Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Զարինց, Երևան, 1982, էջ 102–103, Ս. Սարինյան. Հայոց գրականութիւնն երկու դարը, գիրք 2, Երևան, 1989, էջ 186: Բանավեճի մասին նաև տե՛ս Ժ. Քալանթար. Սարինյան. նշվ. հոդվ., էջ 260–263, Ե. Մնացականյան. «Անանուն Դավիթ» բառահոդվածը. – «Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան», էջ 763–765: Ի դեպ, վերջինս գրում է. «Թումանյանը» ոչ մի անգամ, ոչ մի ակնարկով չի հիշել այս բանավեճի մասին: Միայն դատեր՝ Նվարդի հետ զրույցներում երբեմն նկատել է, որ իրեն չեն հասկացել իր ժամանակակիցները, չեն հասկանալու նաև հետնորդները» («Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան», էջ 765):

⁶⁸ «Նոր կյանք», 1911, № 1–2, էջ 2–9 (այստեղ Դ. Անանունը հանդես է եկել «Նարոյան» ստորագրութիւնով): Ի դեպ, երկխառնութիւնում տալս գրվել է է. Վերհարնի «Սեղանավորը» բանաստեղծութիւնը Դ. Անանունի թարգմանութիւնով «Գ. Նորիկ» ստորագրութիւնով (տե՛ս էջ 38–40):

⁶⁹ «Նոր կյանք», 1912, № 3–4, էջ 113–121:

⁷⁰ «Մեր ուղին» (ժողովածու), Բաքու, 1912, էջ 5–12:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 98–110:

⁷² «Մշակ», 20. II. 1912:

«Լեզվի հարցը (Սահակ Վ. Ամատունի. «Հայոց բառ ու բան», էջ ԻԲ 708, Վաղարշապատ, 1912 թ., գիրն է 2 ու.»⁷³ և այլն:

1912 թ. նոյեմբերի 13-ին Գյուտ քաճ. Աղանյանը նամակ է գրում Հովհ. Թումանյանին, որտեղ մանրամասներ է հաղորդում Բաքվում իր նախաձեռնությամբ նոյեմբերի 12-ին գումարված գրողների ժողովից: «Մասնավորապես տեղեկացնում է, որ ժողովի որոշմամբ Բաքվի գրասերներ Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Անանուն), Լևոն Տեր-Մանվելյանը, Հովհաննես Կոստանյանը, Գրիգոր Աղաջանյանը հայտարարություն են ստորագրել, որով խնդրում են Բաքվում բացել Հայ գրողների կովկասյան ընկերության մասնաճյուղ. «Ներքո ստորագրողներս, որոշելով բանալ Բաքվում ՀԳԿԸ մասնաճյուղ կամ գործակալություն, խնդրում ենք մեզ ընդունել ընկերության անդամ և կարգադրել օրինական ճանապարհով թույլատրել Բաքվի մասնաճյուղի բացումը»⁷⁴:

Դ. Անանունի ծավալած գրական-գրաքննադատական-հրապարակախոսական, թարգմանական բեղուն գործունեությունը ՀՀ-ի կարող անուշադրության մատնվել և շուտով ստանում է արժանի գնահատություն: 1913 թ. հունվարի 17-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության (ՀԳԿԸ) վարչության նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ-քարտուղար Գյուտ քաճ. Աղանյանը նրան տեղեկացնում են. «Մեծարգո պ. Դավիթ Տեր-Դանիելյան, // Վարչությունս սրանով հայտնում է Ձեզ, որ Ընկերությանս ընդհանուր ժողովը, համաձայն

⁷³ «Բաքվի ձայն», 10. II. 1913:

⁷⁴ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909—1914), Երևան, 2016, էջ 442—443: Հմմտ. ԳԱԹ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության ֆ. (այսուհետ՝ ՀԳԿԸՖ), 110 / 1—2: Ի դեպ, վերը նշված տարեգրության էջ 471-ում գրված է, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 6-ին Դ. Անանունը («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ) Բազմաձայնից նամակ է գրել Հովհ. Թումանյանին, որում «Ցանկություն է հայտնում անդամագրվել Հայ գրողների կովկասյան ընկերությանը: Ներկայացնում է մամուլում և առանձին հրատարակությամբ լույս տեսած իր գործերը և կեղծանունները (Արամայիս, Աս-Ա, Այիս, Արամ, Մասիս, Մարսոտ, Մայիս, Մ, Ա, Դ և այլն)»: Չձավալվելով՝ նկատենք, որ սխալմամբ նամակի հեղինակ է համարվել Անանունը, այնինչ նամակագիրը՝ «Մ. Տեր Դանիելյան» ստորագրությամբ, Արամայիսն է (տե՛ս ԳԱԹ, ՀԳԿԸՖ, 99 / 40, 1 թ.):

իր կանոնադրություն 4-րդ հոդվածի, գաղտնի քվեարկությունը ընտրեց Ձեզ (1912 թ. նոյեմբերի 28-ին—Ա. Զ.) Ընկերության անդամ»⁷⁵:

Ի դեպ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը մտադիր է եղել բաժանմունք բացել նաև Բաքվում: Այս առումով ուշադրության է արժանի Հովհ. Թումանյանի 1913 թ. փետրվարի 12-ի նամակը Դ. Անանունին: «Հարգելի պ. Տեր-Դանիելյան, // Ըստ երևույթին, երկար է ձգձգվելու հայ գրողների Բաքվում ճյուղ ունենալու գործը: ... Լավ կլինի, որ դուք այժմյանից գործի անցնեք, կազմեք, ձեր գրական շրջանը և սկսեք ձեր գրական երեկույթներն ու բանավտույթյունները: Երբ իրավունք կստանաք, հեշտ է, իսկույն է հղպես էլ կհայտարարեք, որպես մի ընկերություն: Կմիացնենք մեր ուժերը և առաջ կբերենք մի հոսանք, — մասնավորապես, գրում է Թումանյանը: — ... Լավ կլինի միշտ հարաբերության մեջ լինենք, արձագանք տանք իրար: Հաշիվ տանք իրար: Նկատողություններ անենք իրար: Խրախուսենք իրար: Միացնենք Բաքուն ու Թիֆլիսը»⁷⁶:

⁷⁵ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 68, 1 թ.: Նամակն առաջին անգամ առանց սկզբնաղբյուրի հղման հրապարակվել է ՊԲՀ-ում. տե՛ս Դավիթ Անանունի նամակագրությունից (հրապարակում Գ. Հ. Ազնավուրյանի), 1984, № 1, էջ 171: Խմբագրության կողմից գրված խոսքում, մասնավորապես, ասվում է. «Նամակները (այս և մնացյալ ինը — Ա. Զ.) հրատարակության է ներկայացրել հանգուցյալ բանասեր Գոհար Ազնավուրյանը, որը, ցավոք, չկարողացավ գրել նախատեսված ծանոթագրությունները» (էջ 171):

⁷⁶ Հովհ. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 10: Նամակներ (1905—1922), Երևան, 1999, էջ 172—173: Նկատենք, որ դեռևս 1912 թ. հոկտեմբերի 25-ին Բաքվից Դ. Անանունը («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ) գրությամբ դիմել է Հովհ. Թումանյանին, որտեղ «խնդրում է ընկերության (Հայ գրողների կովկասյան ընկերության—Ա. Զ.) վարչության համաձայնությունը՝ ՀԳԿԸ մասնաճյուղ կամ «մնայուն քարտուղարություն» հիմնել Բաքվում և լիազորելու իրեն այդ նպատակով տեղի գրասենյակի շրջանում աշխատանքներ տանել» [տե՛ս Հովհանես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909—1914), էջ 435]: Նաև «1912 թ. հոկտեմբերի 27-ին Բաքվի մի խումբ գրասենյակի դիմել էին ՀԳԿԸ վարչությանը՝ տեղում հիշյալ ընկերության ճյուղ բացելու առաջարկով: Ընկերության նույն թվականի նոյեմբերի 18-ի նիստում որոշվում է ընդունել այդ առաջարկը և ստեղծել ՀԳԿԸ գործակալություն կամ ճյուղ ...: Սակայն, չնայած վարչության գործը դրած ջանքերին, ճյուղի հիմնադրումը ձգձգվում է մինչև 1915-ի մայիս ամիսը,

Մարտի 3-ին Դ. Անանունը «Ջերմ բարեններով և ամենայն հարգանքով» պատասխանելով Հովհ. Թումանյանի այս նամակին՝ «... կարծում է, որ նրա խորհուրդներն անպայման իրագործելի են և նպատակահարմար: ... Մանրամասնորեն ներկայացնում է Բաքվում տեղի ունեցած գիտական միջոցառումների և հավաքույթների ցուցակը՝ նվիրված Թուրքահայ դատին, Ավ. Ահարոնյանին, Ստ. Նազարյանին, Շանթին, Հայոց թատրոնին, գեղարվեստ և կյանք թեմայով: Տեղեկացնում է նաև, որ պատրաստվում են զրուցատրություններ, դասախոսություն և գրական բանավեճ Թումանյանի և Վահան Տերյանի մասին ... , բանախոսելու է ինքը: Ծրագրված են դասախոսություններ նաև լեզվի և Միքայել Նալբանդյանի մասին: ... Ընդունում է Թումանյանի այն տեսակետը, թե գրական-մշակութային կազմակերպություններում բացառված պիտի լինի կուսակցական կողմնակալությունը, և որ «ամենագլխավորը՝ մուրացկանություն չլինի»: // Վերջում գրում է, որ ուղարկել է իր խմբագրած «Մեր ուղին» հանդեսի համարը»⁷⁷:

Հովհ. Թումանյանը «<1913> ապրիլի 24, Թիֆլիս» թվակիր նամակով Անանունին հայտնել է. «Ազնիվ բարեկամ, // Ստացա Ձեր ու-

թեպետ կանոնադրությունը հաստատվել է 1914 թ. հունիսին» (Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. 10, էջ 561): Բաքվում ՀԳԿԼ-ի մասնաճյուղ բացելու մասին տե՛ս նաև Մ. Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն. Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, Երևան, 2007, էջ 233–234:

⁷⁷ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914), էջ 517–518: Ի դեպ, վերը բերված մեջբերման վերջին նախադասության մեջ նշված «Մեր ուղին» հանդեսի մասին նամակում խոսք չկա. տե՛ս ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆ., 2202 (242 լր.), 2 թ.: Նկատենք, «Մեր ուղին» վերնագրով ժողովածուն Դ. Անանունի խմբագրությամբ տպագրվել է 1912 թ. Բաքվում: Այստեղ նրա գրչին են պատկանում, ինչպես վերը նշվել է, Վ. Տերյանի «Բանաստեղծություններ»-ի 1-ին հատորի վերաբերյալ ուղագրով հոգավածը (էջ 98–110) և «Բանվորական օրենսդրություն» նյութը (էջ 118–125), Հ. Հայնի «Enfant perdu» բանաստեղծության թարգմանությունը (էջ 50, «Գ. Նորել» ստորագրությամբ), «Նոր գրքեր» խորագրի տակ ներկայացրել է Մ. Օրմանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Կ. Միքայելյանի, Հ. Հակոբյանի, Հ. Սողովյանի գործերը (էջ 125–137), ինչպես նաև տպագրվել են տարբեր հեղինակների բանաստեղծություններ, իրավաբանական, քաղաքագիտական, տնտեսագիտական բնույթի նյութեր և այլն:

դարկած «Ուսանող» («Մեր ուղին» — Ա. Զ.) հանդեսը: Ծնորհակալ եմ և ցավում եմ, որ իմ գրքերից չունեմ Ձեզ ուղարկելու: Հինը վաղուց է սպառված, իսկ Բաքվի տպագրությունն էլ էնքան է լիքը պակասություններով ու սխալներով, որ չեմ ուզում ուղարկել: Շատ է ուշագրավ և ուրախալի էն գրական հոսանքը, որ կարողացել եք առաջ բերել Բաքու մի խումբ մարդիկ (գրական այդ շարժմանը մասնակցում էին Դ. Անանունը, Յ. Խանզադյանը, Ս. Հակոբյանը, Ռ. Օհանջանյանը և ուրիշներ — Ա. Զ.), և, ըստ երևույթին, մեծ մասամբ սոցիալ-դեմոկրատներ: ...»⁷⁸:

2. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՄԻ ԴՐՎԱԳ
(1913 — 1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Դ. Անանունի «Բանվորական նոր օրենքները» վերնագրով գրքույկը, որը վերաբերում էր բանվորների ապահովագրության հարցին, գրաքննիչի կարգադրությամբ 1913 թ. վերջերին բռնագրավվում է: Այդ կապակցությամբ Անանունը 1914 թ. հունվարի 3-ին Բաքվից խնդրանքով դիմում է Հովհ. Թումանյանին՝ միջնորդել գրքույկի վրա դրված կալանքը վերացնելու համար: Նամակը բերենք ամբողջությամբ: «Մեծարգո բարեկամ պ. Հովհաննես! // Ծնորհավոր Նոր տարի! // Դիմում եմ Ձեզ մի չափազանց կարևոր խնդրությամբ: Ես այստեղ մի բրոշյուր եմ հրատարակել «Բանվորական նոր օրենքները» վերնագրով: Բրոշյուրը արտատպություն է «Եռանդ» շաբաթաթերթից և «Բաքվի Ձայնից» և վերաբերում է բանվորների ապահովագրության հարցին: Սպասում էի այս օրերս թույլտվություն դրա քննությունից վաճառքի հանելու և փոխարեն ստացվում է կարգադրություն կոնֆիսկացիայի ենթարկելու, — գրում է Անանունը: — Այժմ ամբողջ հրատարակությունը ձերբակալված է և ես դեռ սպասում եմ, որ կարող է պատահել, որ ինձ էլ պատասխանատվության

⁷⁸ Տե՛ս Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. 10, էջ 175: Նամակն ավարտվում է հետևյալ ձևակերպումով «Ձեր բարեկամը՝ Հովհ. Թումանյան» (էջ 175): Ի դեպ, նամակի ծանոթագրության մեջ գրված է. «Բնագրում «Ուսանողը», որը հասցեատիրոջ ձեռքով ծանոթագրված է այսպես. «Թումանյանը այստեղ ի նկատի ունի «Մեր ուղին» հանդեսը: Նա սխալվել է» (էջ 565):

ենթարկեն: Պիտի ասեմ, որ բրոշյուրի բովանդակությունը ոչինչ գրգռիչ բան չի ներկայացնում: Նման բրոշյուրներ ռուսերեն տասնյակ տարբեր հրատարակություններ կարելի է հաշվել: Սակայն ինչ արգելված չէ ռուս հեղինակին և ընթերցողին, այն արգելվում է մեզ:

Իմ Թիֆլիս եղած ժամանակ ինձ ասացին, որ հայ գրքերի գրաքննիչն է Քալանթարյան⁷⁹ անունով մի պարոն, որ այդ պարոնը միևնույն ժամանակ խառնվում է մեր ազգային գործերին և նույնիսկ հոգաբարձու է մի ծխական դպրոցում: Այստեղից ես եզրակացնում եմ, որ այդ պարոնը անմատչելի անձն չպիտի լինի և հավանորեն որոշ միջոցներ կլինին ազդելու նրա վրա, որ ձերբակալությունից ազատե գրքույկը և ազատ թողնե իմ օձիքը:

Արդ՝ շատ ու շատ խնդրում եմ մտահոգվել գրածիս մասին: Եթե Դուք անձամբ հնարավորություն չունենաք ազդելու պ. Քալանթարյանի վրա, ապա գուցե այդ անեք Ձեզ ծանոթ բարեկամների միջոցով: Համենայն դեպս ջանացեք համոզելու այդ մարդուն, որ նա իզուր է խոչընդոտներ հարուցանում հայ խոսքի առաջ. ինչ կարգելվի հայ բանվորին կարդալ հայերեն — նա կկարդա ռուսերեն: Դրանից ի՞նչ շահ: Կամ ի՞նչ շահ, որ մի հայ հեղինակ պիտի նեղությունների մատնվի:

Համոզված եմ, մեծարգո բարեկամ, որ Դուք կաշխատեք վերացնել գրքույկի վրա դրած արգելքը, որ դրանով Դուք ինձ կազատեք քաղաքական արգտանքից: Կանխորեն շնորհակալությունս եմ հայտնում Ձեր կրեյիք նեղությունների համար:

Սեղմում եմ Ձեր աջը: // Ամենայն հարգանքով Դ. Տեր-Դանիելյան!

Ք. Տ. Գրքույկը, որպես վերնագիր, կրում է իմ պսևդոնիմը⁸⁰:

Նկատենք՝ արգելքը չի վերացել: Ի դեպ, Վրաստանի ազգային արխիվի Կովկասի գրաքննական կոմիտեի գրասենյակի ֆոնդում

⁷⁹ Արտեմ Իվանի Քալանթարյանի մասին տե՛ս С. Петоян. Обзоры армянской периодической печати (1910 г.). — «Историко-филологический журнал» (այսուհետ՝ ИФЖ), 2022, № 3, с. 289, прим. 2.

⁸⁰ ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆ., 2203 (1151), 2 թ.: Տե՛ս նաև՝ Դավիթ Անանունի նամակադրությունից ..., էջ 171–172:

պահվում է խնդրո առարկա գրքույկի բռնագրավմանն առնչվող 46 թերթից բաղկացած գործ⁸¹:

3. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ – ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ – ՄՇԱԿ – ԹԵՐԹԻ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ
(1916–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Ինչպես հայտնի է, ուսս նշանավոր բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ, գրաքննադատ և պատմաբան Վալերի Բրյուսովը Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի հանձնախմբի խնդրանքով 1915 թ. կեսերից ձեռնամուխ լինելով «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն կազմելու ու խմբագրելու աշխատանքներին՝ դրան զուգընթաց լայն գործունեություն է ծավալել հայ գրականությունը, մշակույթը, պատմությունը ուսս և հայ լայն հասարակայնության շրջանում տարածելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով 1915–1917 թթ. նա բաղմամբով դասախոսություններ է կարդացել ոչ միայն Մոսկվայում, Պետրոգրադում, այլև Բաքվում, Թիֆլիսում, էջմիածնում ու Երևանում: Հայ գրասերների ընկերության խորհրդի հրավերով 1916 թ. հունվարի 7-ին Վ. Բրյուսովը ժամանում է Բաքու: Հունվարի 8-ին Մայիլյանների լեվ-լեցուն թատրոնում նա հանդես է գալիս «Հայոց բանաստեղծությունը» վերնագրով դասախոսությամբ: Այնուհետև՝ հունվարի 13-ին, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հրավերով նույն դասախոսությունը կրկնում է Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության դահլիճում, հունվարի 17-ին հանդես է գալիս էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի ուսուցչական դահլիճում, հունվարի 18-ին՝ Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ ուսս բանաստեղծը հունվարի 22-ին «Հայաստանի պատմական շրջանները և հայ բանաստեղծության զարգացումը» թեմայով դասախոսություն է կարդում Արտիստական ընկերության դահլիճում: Հունվարի 24-ին նա մեկնում է Մոսկվա⁸²:

⁸¹ Տե՛ս Վրաստանի աղգային արխիվ, ֆ. 480 (Սովկասի գրաքննական կոմիտեի գրասենյակ), ց. 2, գ. 1030: Այս մասին մեզ տեղեկացրել է պ. գ. թ. Ս. Պետոյանը:

⁸² Մանրամասն տե՛ս Ա. Հ. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Վալերի Բրյուսովը Անդր-կովկասում և հայ գրական կյանքը. – ՊԲՀ, 1983, № 2–3, էջ 74–88, Ա.

Վ. Բրյուսովի դասախոսությունների վերաբերյալ հայկական և ռուսական մամուլում եղել են բազմաթիվ արձագանքներ: Դրանց շարքում առանձնանում է Դ. Անանունի խոսքը: Բաքվում կայացած Վ. Բրյուսովի դասախոսության վերաբերյալ նա («Դ. Ա.» ստորագրությամբ) թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ» թերթի հունվարի 13-ի համարում տպագրում է «Հայ բանաստեղծությունը (Վ. Բրյուսովի դասախոսությունը Բաքվում)» վերնագրով բովանդակալից տեղեկատվություն: «Հայ Գրասերների Ընկերության գեղեցիկ միտքը՝ հրավիրել Վ. Բրյուսովին Բաքու դասախոսություն կարդալու հայ բանաստեղծության մասին իրագործվեց փառավոր աջողությամբ: Հունվարի 8-ին եղբ. Մայիլյանների թատրոնը լի էր երկսեռ բազմությամբ, որը ուշադրությամբ լսեց անվանի բանաստեղծին, նրա հետ հրձվեց հայ ստեղծագործությամբ և իր հրձվանքը դարձրեց բուռն ոգևորություն, ծափերի հեղեղ և մեծարանք» — գրում է Դ. Անանունը: Այնուհետև հանգամանորեն ներկայացնում է դասախոսության ընթացքը, շեշտադրումներ է կատարում հայ գրականությունը, առանձին բանաստեղծներին տված Վ. Բրյուսովի գնահատականների վրա, արժևորում է հայ բանաստեղծների գործերից նրա կատարած և ներկայացրած թարգմանությունները: «Եվ այստեղ նա (Վ. Բրյուսովը — Ա. Զ.) փայլեցնում է իր բանաստեղծի ու թարգմանչի բնատուր շնորհքը: Բրյուսովի հայերենից կատարած թարգմանությունները միանգամայն հոյակապ են: Նրան աջողվել է սլահապանել մեր բանաստեղծական գործերի ձևը, համն ու հոտը և չքեղությունը, — գրում է հոգվածագիրը: — Վ. Բրյուսովի այդ ընթերցանությունները ընդհատվում էին բուռն ծափերով և քաջալերիչ բացականչություններով: Անվանի բանաստեղծը իր դասախոսությունը վերջացրեց համոզված պնդումով, որ անսպառ է հայ ժողովրդի շինարար եռանդը և ստեղծագործող ոգին, որ այդ ժողովուրդը իր գրականությամբ ազնվության վկայագիր է ձեռք բերել, այդ գրականությունը պատվավոր տեղ պիտի գրավի համաշխարհային հոգևոր տաճարում»: «Ձեռք կարող չչեչտեղ այստեղ, որ Վ. Բրյուսովի գեղեցիկ դասախոսությունը ոչ միայն հրձվանք և հաճույք պատճառեց լսողներին, այլև խարաղանի դեր կատարեց հայ անգիտակ բուրժուազիայի և նրա մտավորականության համար, — չարունակելով իր խոսքը՝

Հաղորդում է Դ. Անանունը: – Ամեն անգամ, երբ մեծահարգ Հյուրը կրկնում էր, թե՛ «ձեզ հայտնի է» կամ «դուք գիտեք» և այլն բառերը, հանդիսականների շրթունքներին փայլում էր մի ժպիտ, որովհետև տեսնում էին, որ հայրենի անցյալից ու ներկայից ոչինչ իրանց հայտնի չէ և ոչինչ էլ չգիտեն: Նրանք միայն այդ երեկո էին սովորում և այն էլ... մի օտարազգի բանաստեղծից: Կա՞ մալեյի մեծ ողբերգություն...»: Թղթակցության վերջում Դ. Անանունը մանրամասն ներկայացնում է դասախոսությունից հետո «Մետրուպոլ» Հյուրանոցում Հայ գրասերների ընկերության ի պատիվ Հյուրի և դասախոսի տված հանդիսավոր ընթերցւթ:

Եվ քանի որ Թիֆլիսում կայանալիք Վ. Բրյուսովի դասախոսության մասին հայտարարությունը «Մշակ» թերթում չէր տպագրվել, Դ. Անանունը, լինելով Հայ գրողների կուկապան ընկերության անդամ և Բաքվում «Մշակ»-ի աշխատակից⁸³, պարզաբանման նպատակով հունվարի 13-ին «Բաց նամակ»-ով դիմում է Ընկերության խորհրդին. «Մեծապատիվ պարոններ. // Դուք հրավիրել եք Վ. Ե. Բրյուսովին Հայ բանաստեղծության մասին դասախոսություն կարդալու Թիֆլիսում: Միանգամայն գեղեցիկ ձեռնարկ: Սակայն ինձ անհասկանալի է մնում, թե ինչո՞ւ դասախոսության մասին ծանուցում տպագրվում է միմիայն Թիֆլիսի երկրորդ Հայ օրաթերթում («Հորիզոն»-ում – Ա. Զ.): Մի՞թե «Մշակը» հրաժարվել է ընդունել և տպագրել ձեր հայտարարությունը: Ես իբրև Ընկերության անդամ առաջարկում եմ այս հարցը և սպասում հրապարակական պատասխանի»⁸⁴:

Նկատենք, որ նամակին կցված է «Մշակ»-ի խմբագրության հետևյալ բացատրությունը. «Հայ գրողների վարչությունը ոչ միայն հայտարարություն չէ ուղարկել «Մշակին» տպելու, այլ նույնիսկ դասախոսության օրը մոտքի տոմսակ չէ ուղարկել «Մշակին», մինչ ուղարկել է այլ լրագիրներին: Մեր կարծիքով, նա իր այդ քայլերով կամեցել է միայն հաստատել մեր մեղադրանքը, որ նա ոչ թե Հայ գրողների, այլ կուսակցական գրողների ընկերություն է: Հետևաբար, մեր հարգելի աշխատակցին (Դ. Անանունին – Ա. Զ.)

⁸³ «Մշակ»-ում հրապարակագիր Դ. Անանունի գործունեության մասին տես Լ. Ալոյան. «Մշակի» հրապարակախոսները 19-րդ դարավերջ, 20-րդ դարասկիզբ. Բախչի Իշխանյան, Դավիթ Անանուն, Տիգրան Հովհաննիսյան, Երևան, 2014, էջ 95–135:

⁸⁴ «Մշակ», 17. I. 1916:

միամտացնել կարող ենք, որ մենք եթե Հայտարարություն ստացած լինեինք, կտպեինք»⁸⁵:

Ի դեպ, թեպետ Վ. Բրյուսովի դասախոսություն մասին ՀԳԿԸ-ն Հայտարարություն չէր ուղարկել «Մշակին», սակայն թերթի հունվարի 15-ի համարում տպագրվել է «Վալերի Բրյուսովի դասախոսությունը» վերնագրով նյութ, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. ««Մշակի» նախորդ №-ում մեր աշխատակից Դ. Ա.-ն Բաքվից գրած իր թղթակցության մեջ տվել էր արդեն համակրելի բանաստեղծի գեղեցիկ դասախոսության գրեթե ողջ էությունը, հետևաբար, կրկնություն չանելու համար, մենք կբավականանանք դասախոսության (խոսքը թիֆլիսում հունվարի 13-ին տեղի ունեցած դասախոսության մասին է—Ա. Զ.) նկարագրությամբ»:

Ինչևէ. Դ. Անանունի վերը բերված նամակին հաջորդում է փետրվարի 1-ին նրա գրած «Երկրորդ բաց նամակ Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկ. խորհրդին» վերնագրով նյութը: Այդ ուշագրավ ու բովանդակալից նամակը բերում ենք ամբողջությամբ: «Մեծապատիվ պարոններ. // «Մշակի» № 10-ում (հունվարի 17-ին—Ա. Զ.) ես՝ իբրև Ընկերության անդամ, հարցապնդում էի արել ձեզ, թե ինչու Վ. Ե. Բրյուսովի դասախոսության մասին ծանուցում տպագրվել է միմիայն թիֆլիսի երկրորդ Հայ օրաթերթում և անգիտացվել «Մշակը»: Ես խնդրել էի ձեզնից հրապարակական պատասխան տալ ինձ: Մակայն անցել է ահա երկու շաբաթ, և դուք լուրջություն եք պահպանում: Ո՛չ միայն այդ: Բրյուսովը ձեր հրավերով թիֆլիսում կարդաց իր երկրորդ դասախոսությունը⁸⁶, և դուք նորից այդ մասին ծանուցում տպագրեցիք թերթերում՝ դարձյալ անգիտանալով «Մշակը»: Այս հանգամանքը, իմ առաջին բաց նամակի երևալուց հետո, մի վիրավորանք էր, որ դուք հասցրեցիք ինձ, իբրև Ընկերության անդամի: Եվ ահա ձեր այդ ընթացքը ստիպում է ինձ մի քանի դիտողություններ անել ձեր ըստ իս՝ սխալ ու պառակտիչ գործունեության մասին:

⁸⁵ Նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), Երևան, 2019, էջ 158:

⁸⁶ Ինչպես վերը նշվեց, առաջին դասախոսությունը «Հայոց բանաստեղծությունը» վերնագրով, տեղի է ունեցել հունվարի 13-ին, երկրորդը՝ հունվարի 22-ին՝ «Հայաստանի պատմական շրջանները և Հայ բանաստեղծության զարգացումը» թեմայով:

1) Էն գլխից դուք չկարողացաք Ընկերությունն անդամների շարքում պահել մի եռանդուն հայ բանասերի ու աշխատավորի պ. Երվանդ Լալայանին:

2) Ընկերության գործունեության առիթով անհաճո վեճ ծագեց խորհրդի նախագահի և «Մշակի» խմբագրի միջև: Անվանի բանաստեղծը և 45-ամյա հրապարակախոսը, գրողը և վաստակավոր հասարակական գործիչը դուրս եկան իրար դեմ ծանր մեղադրանքներով, որ միայն հրճվանք պատճառեն ամբոխին: Այդ վեճից հայ խոսքը, հայ գրականությունը ոչինչ չչահեց, այլ կորցրեց: Եթե խորհուրդը տակտի տեր լիներ, նա հենց իր բնույթը կխեղդեր մղձավանջի չափ անհաճո վեճը⁸⁷:

3) Դուք նույնչափ անշնորհք եղաք Լեոյի և հայ դերասանների միջև ծագած վեճի ժամանակ: Ձեր արածը ստիպեց հայ պատմաբանին, գրողին և Ընկերության հիմնադիր անդամին հեռանալու Ընկերությունից⁸⁸:

4) Դուք ստորագրեցիք մի ուղերձ, մոռանալով որ Ընկերությունը արհեստակցական-շուկավորական միություն է և իր մեջ ամփոփում է տարբեր աշխարհայացքի մարդկանց, որոնք կարող են տարբեր վերաբերմունք ունենալ դեպի քաղաքական հարցերը: Ձեր այդ արածը, հարկավ, ծանր սխալ է:

5) Ահա և ձեր կողմից տրվող հայտարարությունների խնդիրը: Դուք վարում եք խտրական քաղաքականություն, մոռանալով որ դա չի միացնում, այլ բաժանում է: Այո՛, դուք մոռանում եք, որ մեր փրկությունը կազմակերպված կյանքի մեջ է, և անում եք այն ամենը, որ քայքայվեն նույնիսկ եղած կազմակերպությունները:

Վերջացնում եմ: Հինգ կետերում հիշածս ձեր կատարած գործերը չեն սատարում հայ գրողների միաբանելու դործին, այնինչ դա պիտի

⁸⁷ Հովհաննես Թումանյանի և «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի միջև երկար տարիներ տեղի ունեցած գրական, հասարակական, քաղաքական հարցերի շուրջ սուր բանավեճի մասին մանրամասն տե՛ս Թումանյանադետ Սուսաննա Հովհաննիսյանի «Առաքելյան Համբարձում Աստվածատուրի» բառահոգվածը. «Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան», էջ 772–776:

⁸⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ԳԱԹ, ՀԳԿԸՖ, 30/1–6, 9 թ., 44/2, 3, 4, 6, 7, 5 թ., 81/2, 1 թ., «Кавказское слово» (Тифлис), 11, 14, 15, 17. III. 1915; «Հորիզոն», 12, 29. III. 1915, 01, 17. IV. 1915, «Արեգ» (Բաքու), 02, 04, 09. IV. 1915, «Փայլակ» (Շուշի), 09, 30. IV. 1915:

լինի ձեր մտահոգությունը: Իբրև Ընկերության անդամ և ջերմ փափագող կազմակերպված կյանքի՝ ես այժմ էլ աչք եմ գոցում եղած ծանր սխալների վրա և հրավիրում ձեզ հրաժարվել գրգռիչ ու պառակտիչ գործելակերպից»⁸⁹:

Նամակին «Մշակ»-ի խմբագրությունը դարձյալ կցել է ծանոթագրություն. «Մենք կարծում ենք, որ մեր աշխատակից Դ. Անանունը զուր ջանքեր է գործադրում: «Горбатого могила <i>и</i>справит», — ասում է ռուս ժողովրդական առածը»⁹⁰:

Դ. Անանունի վերոգրյալ նամակներին հաջորդում է փետրվարի 7-ին տեղի ունեցած ՀԳԿԸ վարչության նիստը՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ: Վարչության անդամներից ներկա են եղել Մինաս Բերբերյանը, Անուշավան Աբովյանը և Դերենիկ Դեմիրճյանը: Նիստում «Քննարկվում է նաև մի ընթացիկ հարց: Դավիթ Անանունը «Մշակի» մեջ հարց է բարձրացրել, թե պատճառն ի՞նչ է, որ Բրյուսովի դասախոսության մասին հայտարարությունը տպված է «Հորիզոնում», իսկ «Մշակում» ոչ: Որոշվում է հայտնել, որ վարչությունը «Հորիզոնի» այդ համարում տալիս է պատճառաբանված բացատրություն: Հրավիրում են պ. Անանունին կարդալ այդ բացատրությունը»⁹¹:

Այնուհետև «Հորիզոն»-ում տպագրվում է ՀԳԿԸ վարչության նամակը՝ ի պատասխան Դ. Անանունի վերոհիշյալ հարցապնդման: Մասնավորապես ասվում է. «Պ. Դ. Անանունին // Մեծարգո պարոն. // Դուք, ինչպես Կովկասյան Հայ Գրողների ընկերության անդամ, «Մշակ» թերթի մեջ Վարչության հարցապնդում եք ուղղել, թե Վ. Բրյուսովի դասախոսության ժամանակ ինչու է սա միայն «Հորիզոն»-ին տվել հայտարարություն և զանց է արել «Մշակը»: Ձեր հարցապնդումին ի պատասխան Վարչությունն հայտնում է, որ այդ մասին Վարչական որոշում է եղած կտրել ամեն հարաբերություն «Մշակ» թերթի հետ և այդ որոշումը իր պատճառաբանությունով տպված է «Հորիզոն»-ի 1914 թ. № 40-ի մեջ»⁹²:

⁸⁹ «Մշակ», 06. II. 1916:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 179:

⁹² «Հորիզոն», 14. II. 1916, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 180: Կարծում ենք՝ հարկ է մեծքերել ՀԳԿԸ վարչության 1914 թ. փետրվարի 20-ի նիստում ընդունված

Հետագա իրադարձությունները զարգանում են հետևյալ կերպ: Փետրվարի 25-ին Դ. Անանունը հանդես է գալիս «Պատասխան Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության» վերնագրով հրապարակումով: Այս նյութը ևս բերում ենք ամբողջությամբ: «Մեծապատիվ պարոններ, // Իմ երկրորդ բաց նամակից հետո դուք բարեհաճեցիք ինձ պատասխանել, թե ինչո՞ւ Վ. Բրյուսովի դասախոսության համար ծանուցումն չի տրվել «Մշակին»: Ձեր պատասխանից դուրս եկավ, որ դեռ 1914 թ. փետրվար ամսին վարչությունը որոշել է «կտրել ամեն հարաբերություն «Մշակ» թերթի հետ»: Այդ տարօրինակ որոշումն էլ կայացել է այն պատճառով, որ «Մշակին» մեջ «անարդարացի կերպով գրավարտված է» վարչությանը նախագահը և

որոշումը. ««Մշակ» լրագրի այս տարվա 36-րդ համարում տպված էր մի հոդված, ուր, ի միջի այլոց, ասված էր, թե «Սա (Հովհաննես Թումանյանը) իբրև դեկավար Հայ Գրողների Ընկերության, գործում է մի որոշ սիստեմով, աննկատելի ուրիշների համար. օրինակի համար նա նկատում է, որ մեկը, շատ էլ մեծ կարծիք չունի բանաստեղծ Ծատուրյանի մասին և ահա նրան իսկույն հրավիրում է դասախոսություն կարդալու» և այլն, և այլն:

Հայ Գրողների Կով. Ընկերության Վարչությունը հարկավոր է համարում առ այդ հայտնել, որ թեպետ ինքը լիազորել է իր նախագահն ալ. Հովհաննես Թումանյանին դասախոսներ գտնել Ընկերությանն գրական երեկոյթների համար, բայց այս անգամ ալ. Թումանյանը խմանալով, որ ալ. Մակինյանը կարող է բացասական կերպով արտահայտվել ալ. Ա. Ծատուրյանի գրական գործունեության վերաբերմամբ, այդ խնդիրը հատկապես առաջարկեց վարչությանն քննության, որը ի նկատի ունենալով, որ Հայ Գրողների Ընկերության ամբիոնը ազատ բեմ է գրական քննադատության համար, մանավանդ որ ամենքին էլ թույլ է տրվում ընդդիմախոսել, որոշեց հրավիրել ալ. Մակինյանին դասախոսելու:

Վարչությունն գտնելով, որ «Մշակ»-ի մեջ անարդարացի կերպով գրավարտված է իր նախագահը և աչքի առաջ ունենալով, որ Ընկերությանն սկզբնավորությունից ի վեր «Մշակ»-ի խմբագրությունը բացարձակ լիցուսական դիրք է բռնել նրա դեմ և որ չնայելով որ Վարչությունն իր որոշումներն ու հաղորդագրությունները միշտ ուղարկել է հրատարակիչ թիֆլիսի 3 Հայ օրաթերթերին, նրանցից միայն «Մշակին» է սխառնաբար մերժել տպագրել, որի պատճառով էլ վարչությունն իր նախորդ նիստերում խորհրդակցություն է ունեցել իր հայտարարություններն ու որոշումները այլևս չհրատարակել «Մշակ»-ի մեջ, իր ամսույս 20-ի նիստում որոշեց վերսկսել հրքույն ուղարկել խմբագրությանը և խնդրել տպագրել «Հորիզոն» մեջ» («Հորիզոն», 23. II. 1914):

«Ընկերությանդ սկզբնավորությունից ի վեր «Մշակի» խմբագրությունը բացարձակ թշնամական դիրք է բռնել նրա (այսինքն՝ Ընկերության) դեմ»:

Այժմ լսեցեք իմ դիտողությունները ձեր տարօրինակ որոշման առիթով: Ես կարծում եմ, որ վարչությանդ իրավասությունից վեր է բանադրել որևէ Հայ թերթ կամ Հայ հաստատություն և իրան բացահայտ մի կողմն հռչակելով պայքարի բռնվել այդ հիմնարկությունների հետ: Ընկերության կանոնադրությամբ՝ վարչությանդ նման իրավունք չի վերապահված: Ուրեմն, դուք, պարզն ասած, խախտել եք կանոնադրությունը: Սա հարցի ձևական կողմն է:

Գանք հիմա էականին:

Վարչությունդ ընդունակություն պիտի ունենա հասկանալու, որ Ընկերության նախագահը անսխալական մարդ չէ, որ նրա դեմ եղած հարձակումները չպետք է կապվեն Ընկերության գործերի հետ: Ումանք կարող են խորին հարգանքով վերաբերվել դեպի նախագահը, ումանք կարող են զլանալ այդ հարգանքը, և դա առիթ չպիտի ծառայե, որ նրա շնորհիվ բանադրանք հանվի մի հասարակական օրգանի դեմ: Այս՝ մեկ, — գրում է Դ. Անանունը: — Երկրորդ՝ «Մշակը» չի կարող «բացարձակ թշնամական դիրք բռնել» դեպի Ընկերությունը: Դա կնշանակե, թե Հայ օրգանը պայքարում է հենց իրան դեմ: Եթե գրողները պիտի հալածվեն, ապա էլ ո՞վ պիտի ապրեցնե «Մշակը»: Սակայն «Մշակը» կարող է վիրավորված լինել գրողների մի կուլտուրական-լուսավորական ընկերությունից, որը անբարյացակամության միջոցով է ստեղծում դեպի նրա անմիջական վարիչները: Ահա այստեղ վարչությանդ վրա պարտք էր ընկնում բարձր լինել ինտրիգայից և ջանալ բոլոր Հայ գրողներին առանց ուղղության և դավանանքի խտրության համախմբել Ընկերության շուրջը: Այդ անելու փոխարեն դուք շտապել եք բանադրանք հանել: Բանադրանք ո՞ւմ կողմից և ո՞ւմ դեմ: Հայ գրողների կողմից Հայ գրողների մի օրգանին: Մի՞թե սա նշանակում է միացնել: Ոչ: Սա նշանակում է պառակտել: Դուք չեք կարող ուրանալ, որ «Մշակի» մեջ աշխատում են մի քանի տասնյակ Հայ գրողներ: Այդ գրողները չարունակում են արգասավորել Հայ մտքի կաճառը, նրանք սպասավոր են կանգնած Հայ ժողովրդի հասարակական զարգացմանը: Եվ երբ վարչությունդ «կտրում է իր հարաբերությունները «Մշակի» հետ», նա մի րոպե մտածո՞ւմ է, որ դրանով անհաճելի միջոցով է ստեղծում իր և «Մշակի» աշխատակից Հայ գրողների միջև: Եթե նա այդ մտածում

է և իրոք մտահոգում է սպասավորել Հայ խոսքին, ապա պիտի չեղյալ համարե իր տարօրինակ որոշումը և բնականոն հարաբերութիւններ ստեղծե «Մշակի» հետ: Այս է պահանջում թե Հայ խոսքի և թե Հայ գրողների անխարդախ հասկացված շահը:

«Մշակի» խմբագրութիւնը իմ երկրորդ նամակին կցել էր մի նկատողութիւն, թե սապատավորին միայն գերեզմանը կարող է ուղղել: Սապատավորը իբրև թե Հայ Գրողների Ընկերութիւնն է: Ես համաձայն չեմ խմբագրութեան այդ մտքի հետ: Ընկերութիւնը կարող է հիվանդագին շրջան ապրել, բայց նա չպիտի գերեզման մտնի: Նա կուղղել իր սխալը և պայծառ երկնակամար կտեսնէ Հայ խոսքի համար»⁹³:

Սրան հաջորդում է ՀԳԿԸ վարչութեան մարտի 4-ին կայացած նիստը՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահութեամբ ու վարչութեան անդամներ՝ Ա. Աբովյանի, Ն. Աղբալյանի, Մ. Բերբերյանի և Դ. Դեմիրճյանի մասնակցութեամբ: Նիստում «վերստին բացատրվում է, որ ՀԳԿԸ վարչութեան «կարգադրութեան պատճառը ոչ թե որևէ թշնամութիւն է, այլ թերթի («Մշակ»-ի — Ա. Զ.) բռնած դիրքն է, ընկերութեանս ու վարչութեանս հայտարարութիւնների և գրութիւնների մերժումը»: Հանձնարարվում է նախագահին՝ Հովհ. Թումանյանին, «պատասխանել պ. Անանունին և ցույց տալ նրան վարչութեանս որոշման իսկական պատճառը»⁹⁴:

Այս «հանձնարարութեան» կատարման մասին տեղեկութիւն չունենք: Սակայն, նկատենք, Բորժոմից 1916 թ. օգոստոսի 12-ին Բաքու՝ Յ. Խանդաղյանին Հովհ. Թումանյանի գրած նամակում ասվում է. «Անանունը էստեղ էր, կարճ տեսնվեցինք»⁹⁵:

Հավելենք. Հայ գրողների կովկասյան ընկերութեան և «Մշակ» թերթի հետագա փոխհարաբերութեան մասին հայտնի է հետևյալը: Ընկերութեան վարչութիւնը 1916 թ. նոյեմբերի 17-ին «Մշակ»-ի «հարգելի» խմբագրութեանը նամակով հայտնել է. «Վարչութիւնս կարդալով «Մշակի» 256-րդ համարում «Աշխատակից Ս.-ի» իրան («Մշակ»-ին — Ա. Զ.) ուղղած հոգւածը և խմբագրութեան ծանոթութեան

⁹³ «Մշակ», 01. III. 1916:

⁹⁴ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործութեան տարեգրութիւն (1915—1919), էջ 189:

⁹⁵ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. 10, էջ 248:

յունը, որոշեց առանց անցյալի քննության մեջը մտնելու՝ վերականգնել իր խզած հարաբերությունները թերթիդ հետ»⁹⁶:

⁹⁶ «Մշակ», 18. XI. 1916, տե՛ս նաև՝ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 295: Նկատենք՝ «Մշակ»-ի «Աշխատակից Ս.»-ն «Հրավիրում ենք կողմերին վերջ տալ» վերնագրով նյութում գրում է. «Ահա ամսից ավելի է, ինչ, 1914–16 թթ. դարից հետո, վերսկսվել են Հայ Գրողների Ընկերության գրական երեկոները, որոնց մասին սակայն «Մշակում» ոչ հայտարարություններ և ոչ հաշվետվություն է տպվում՝ շնորհիվ փոխադարձ հարաբերությունների խզման, որ տեղի է ունեցել մոտ 3 տարի սրանից առաջ:

Երևույթը աննորմալ է վերջին ծայր և արդյունք տխուր թյուրիմացությունների:

Մենք հրավիրում ենք կողմերին վերջ տալ այս անհաճո կացության՝ առանց սակայն կրկին անդրադառնալու հարաբերությունների խզման պատմությանը, և հանուն գրականության շահերի, հանուն և այն գրական ուժերի ու աշխատակիցների, որոնք խմբված են «Մշակի» շուրջը, այլ և մայրենի գրականությունը սիրող բազմաթիվ ընթերցողների, վերականգնել թե՛ հայտարարությունների առաքումը և տպագրությունը և թե՛ պարբերական հաշվետվությունների գետեղումը «Մշակում»:

Դեռ մի շաբաթ առաջ հաճույքով կարդացինք «Մշակի» խմբագրական վերջին ծանոթությունը (տես «Մշակ» № 245) (խոսքը «Մշակ»-ի նոյեմբերի 2-ի համարում «Հին գրասեր» ստորագրությամբ տպագրված «Հայ Գրողների Ընկ. Վարչության մասին» վերնագրով հոդվածին կցված խմբագրության ընդարձակ ծանոթագրության մասին է – Ա. Զ.), որի իմաստն այն էր, թե՛ եթե Հայ Գրողների Ընկ. վարչությունը շարունակեր և շարունակե «նախկին ձևով իր երեկույթների և ժողովների հայտարարությունները տպագրել տալ նաև «Մշակում», անկասկած է, որ համաձայն 1911 թ. խմբագրության որոշման, այդ երեկույթների և ժողովների լուրերն ևս կտպվեին» և կտպվեն թրոնիկոնի բաժնույն:

Ուրեմն ի՞նչ է մնում անել: Մնում է վերսկսել թե՛ հայտարարությունների առաքումը և տպագրությունը և թե՛ պարբերական ամսփոփ հաշվետվությունների գետեղումը «Մշակում», բայց, կրկնում ենք, առանց կրկին անդրադառնալու հարաբերությունների խզման պատմությանը:

Դա համապատասխան կլինի թե՛ Հայ Գրողների Ընկերության նպատակներին ու դիրքին և թե՛ հինավուրց «Մշակի» գրական ուժերի, աշխատակիցների ու ընթերցողների տրամադրություններին»: Խմբագրությունը հոդվածին կցել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ինչպես ներկա տարվա «Մշակի» № 53-ում, այսպե՛ս № 245-ում, այժմ էլ կրկնում ենք, որ «Մշակը» դեմ չէ

կարծում ենք, որ ՀԳԿԸ վարչությունն ընդունած այս որոշմանը մեծապես նպաստել են նաև Դ. Անանունի վերը բերված նամակներում տրված սխալի գնահատականներն ու դիտարկումները:

Ինչևէ. 1917 թ. ապրիլի 23-ին ՀԳԿԸ վարչության անունից նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ քարտուղար Գյուտ ա. ք. Ալանյանը հետևյալ նամակն են ուղարկել նաև «Մշակ»-ի խմբագրությունը: «Այս օրերս բացվելու է Թիֆլիսում Հայկադյան անունով մի ընկերություն, որի նպատակն է պաշտպանել Հայ գրականությունը, գիտությունն ու գեղարվեստը, կազմել Հայոց ակադեմիա և Հայոց համալսարանի հիմքը դնել: Ընկերության հիմնադիրներն են լինելու մի կողմից դրամատուները և մյուս կողմից Հայ գրողներ, գիտնականներ ու գեղարվեստագետներ: Դրամատուները վճարելու են միանվագ 5000 ռուբլի, իսկ գրողները, գիտնականները և գեղարվեստագետները լինելու են այնպիսի անձեր, որոնց հեղինակությունը անվիճելի է լինելու ազգի ընդհանրության համար, — ասվում է նամակում: — Հայ գրողների ընկերության վարչությունը, որին հանձնված է կազմել վերջինների ցուցակը, խնդրում է խմբագրությանդ օժանդակել այս կարևոր աշխատանքին և մի շաբաթվա ընթացքում ուղարկել մեզ այսպիսի անձերի մի ցուցակ»⁹⁷:

Այս նամակին ի պատասխան մայիսի 1-ին «Մշակ»-ի խմբագրությունը խմբագիր Հ. Առաքելյանի և ի. տ. քարտուղար, գրող Ստ. Զորյանի ստորագրությամբ ՀԳԿԸ վարչությանը գրությունը ներկայացնում է «... իր կարծիքով անվիճելի գրողների, հրապարակախոսների և գիտնականների» ցուցակը, որի 22-րդ համարի տակ նշված է Դ. Անանունի անունը⁹⁸:

Դ. Անանունի և Հովհ. Թումանյանի առնչությունները խնդրո առարկա ժամանակահատվածում աներկբա վկայում են, որ սամուր հիմքեր են ստեղծվել նրանց հետագա բազմաբնույթ փոխհարաբերությունների համար:

ևղել և դեմ չէ թե՛ Հայ Գրողների Ընկ. հայտարարությունների և թե՛ հաշվետվությունների տպագրության» [«Մշակ», 15. XI. 1916, տես նաև Հովհանես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 292–293]:

⁹⁷ Հովհանես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 373:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 388–389:

ԳԼՈՒԽ IV

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1916–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Արխիվային նյութերից, տարբեր անձանց հետ ունեցած նամակագրությունից պարզվում է, որ 1914–1916 թթ. Դ. Անանունը ձեռնամուխ է եղել պարբերականների հրատարակության, սակայն մեղ չհաջողվեց գտնել այդ մասին ամբողջական որևէ տեղեկություն: Նկատենք, որ այդ նույն ժամանակահատվածում նա համեմատաբար քիչ է հանդես եկել մամուլի էջերում: Դրա խոստովանելու փոխարեն 1916 թ. սեպտեմբերի 23-ին նրան էջմիածնից գրած Աշ. Հովհաննիսյանի նամակի հետևյալ տողերն են. «Վաղուց է չես երևում թերթերում»: «Մշակը» չորացավ առանց քեզ. տարաբախտաբար ոչ միայն «Մշակը», այլև «Հորիզոնը». այդ «չբերք կիներ» կայտառանում էր գոնե, երբ առիթ էր հանդիսանում նիզակներ ճոճել քո դեմ»⁹⁹:

1916 թ. գարնանը Դ. Անանունը, Պ. Մակինցյանը և Յ. Խանզադյանը նախաձեռնում են Բաքվում հրատարակել «Գործ» անվանումով ամսագիր: Մամուլի էջերում տպագրվում է պարբերականի հավատարմ հանգանակը, ու անհատական դիմում-առաջարկներով աշխատակցելու կամ համագործակցելու են հրավիրվում հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային գործիչներ: Այդ կոչին և ամսագրին աշխատակցելու առաջարկներին եղել են ուշագրավ արձագանքներ, որոնք գրապատմական նշանակություն ունեն, ուստի ստորև ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

Այսպես, Յ. Խանզադյանին ուղղված <1916, մարտ, Պետրոգրադ> թվակիր նամակում Վ. Տերյանը գրում է. «Երեկոյան եկալ մեզ մոտ (նա այժմ առանձին է ապրում) Պաուլոն (Մակինցյանը – Ա. Զ.) և բե-

⁹⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 72, 2 թ.: Հմմտ. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից ..., էջ 174, նաև՝ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 210:

րեց նամակդ, որից, ի միջի այլոց, տեղեկացա Բաքվում ձեռնարկվող ամսագրի («Գործ»-ի — Ա. Զ.) մասին: Եթե միայն դա էլ գլուխ դա ...

Վախենամ դա էլ օրաթերթի նման վերջանա [խոսքը «Բաքվի ձայն» թերթի (1913—1914) մասին է, որը փակվել էր — Ա. Զ.], կամ, որ ավելի վատ կլինի, դառնա մի նոր «Արև», որ ավելի հավանական է [«Արև» (Բաքու) գրական-հասարակական և քաղաքական օրաթերթը (1914—1919) շարունակվում էր հրատարակվել, սակայն Յ. խանդաղյանը գծովել էր հրատարակիչների հետ և հեռացել թերթից — Ա. Զ.]: Չգիտեմ ինչո՞ւ, բայց զրեթե համոզված եմ, որ դա էլ պիտի դաշնակների ձեռքն ընկնի և դառնա «կուսակցական», ավելի ճիշտ թայֆայական մի բույն: Խմբագրական կազմի մեջ մտնող մարդիկ բոլորն էլ, բացի քեզնից և Դավթից բոլորը, կարող են երևի դաշնակների հետ յուրա դնալ, եթե միայն հայտնի կամ «ծալայալ» դաշնակ չեն. քեզ կհեղոքացնեն, ինչպես արեց «աղնվագուլյն» և «սքանչելի» Հակոբյանը (խոսքը Սիմեոն Հակոբյանի մասին է — Ա. Զ.), իսկ Դավթին БОМ կանեն առանց այլևայլության (քեզ կատիպեն, որ հեռանաս ինչպես առաջ) (խոսքը «Արև»-ից խանդաղյանի հեռանալու մասին է — Ա. Զ.): Չեմ ուզում, որ այս «մարգարեություն» ուղիղ դուրս գա, բայց վախենում եմ «դանայացիներից և ընծա բերելիս» ... Տացե Աստված, որ մի շնորհքի բան լինի — ո՞վ ուրախ չի լինի ...»¹⁰⁰:

1916 թ. հունիսի 7-ին Վ. Տերյանը Պետերբուրգից Կ. Միքայելյանին հայտնում է, որ «Բաքվի ծրագրվող ժուռնալի («Գործ»-ի — Ա. Զ.) համար» նյութեր է պատրաստում. «Ցոյակը գրում է, որ այդ ժուռնալը անպատճառ գլուխ կդա: Սպասենք ու տեսնենք»¹⁰¹:

Նույն թվականի հուլիսի 23-ին էլ Վ. Տերյանը դարձյալ Կ. Միքայելյանին գրում է. «Ցոյակը գրում է, որ իրանց ամսագրի անունը լինելու է «Գործ» և արդեն հաստատ բան է, ինքն էլ քարտուղար է բավական լավ ուժեղով (250 ու.), որը ցույց է տալիս, որ փող ունեն, բայց շատ վախենում եմ և նախադգում, որ դա էլ «Արև»-ի պես պիտի դաշնակների ձեռքն անցնի: Շանթը հրաժարվել է և նրա տեղ երկրորդ քարտուղար ուղղում են հրավիրել Աղբալյանին (խոսքը

¹⁰⁰ Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, էջ 246:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 261:

բանասեր, գրականագետ, մանկավարժ, ՀՅԴ-ի ղեկավարներից նիկոլ Աղբալյանի մասին է – Ա. Զ.)»¹⁰²:

Վ. Տերյանը <1916, 17 օգոստոսի, Պետրոգրադ> թվակիր նամակում Ց. Խանզադյանին գրում է. «Դառնալով ձեր ամսագրին, պիտի ասեմ ցավոք սրտի, որ նախագգում եմ, որ նա ևս վերջը պիտի դաշնակների ձեռքն անցնի, и мы останемся в дураках, դուրս կգա, որ աշխատել ու հող եք պատրաստել նրանց համար ... Ինչպես «Արև»-ում: Գրեթե հավատացած եմ դրանում: Ի սեր Աստծո, խախտիր իմ կասկածը, որովհետև եթե որևէ հիմք կա իմ այդ կասկածին, ես նախօրոք պիտի հրաժարվեմ այդ ամսագրին աշխատակցելուց: Իմ կասկածը կարծես հիմնավորվում է նրանով, որ, ինչպես գրում ես, հրավիրելու եք Աղբալյանին, որին ես, ըստ տպավորության, միշտ համակրել եմ, բայց իմանալով, որ երբ հարցը իրանց «կուսակցություն» չահերին է վերաբերվում, նրանցից ամենալավն իսկ կորցնում է մարդկային կերպարանքը, ես վախենում եմ: ... Արդյոք այս անգամ էլ չպիտի՞ հիմարացնեն ձեզ և գործիք դարձնեն իրանց համար: Ես կուզեի, որ ոչ միայն ես, այլ դուք էլ այս գործի մասին հաստատ հավաստիացում ունենայիք նախքան գործ սկսելը: Աչքի առաջ ունեցիր, որ հայ լիբերալը «ազգասիրաբար» միշտ ավելի հեշտ կհակվի դաշնակի կողմը, քան ս-դ-ն եի: Եվ արդյոք ձեր լիբերալները ծպտյալ կխաղաշնակներ չե՞ն կամ ֆլյուգերներ, որոնց դաշնակները կարող են իրանց կողմը քաշել և թերթի իրանց ձեռքն առնել: Այս հարցն ինձ ամենից շատ է զբաղեցնում, անգամ հոնորարից, որ до заезу հարկավոր է»¹⁰³:

Մեկ այլ նամակում էլ (<1916, օգոստոսի II կես – սեպտեմբերի I կես, Պետրոգրադ>) Վ. Տերյանը Ց. Խանզադյանին հայտնում է. «Այս րոպեիս Դավթից նամակ ստացա, ուր, ի միջի այլոց, գրում է, թե «Գործ»-ից ինձ հրավեր է ուղարկված աշխատակցելու: Ես այդպիսի հրավեր չեմ ստացել: Եթե իրոք ուղարկել էք, ուրեմն առավել ևս իրավունք եմ տալիս քեզ իմ փոխարեն բանակցելու խմբագրություն հետ և պայմանս (խոսքը աշխատակցելու համար ավանս ստանալու մասին է – Ա. Զ.) առաջադրելու նրանց:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 268:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 283:

Դավթին ասա գրքից [«Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» – Ա. Զ.] մի 10 օրինակ ուղարկի այստեղ՝ կծախվի: Դավթին շատ բարեւ արա – շնորհակալություն ասա լավ նամակի համար ... Քո անունով մի նամակ էի դրկել Դավթին հանձնելու – ստացել ես, թե՞ ոչ»¹⁰⁴: Այնուհետեւ նույն թվականի մեկ այլ նամակում գրում է. «Բացիկդ ստացա: Եթե դու առաջարկելով ինձ աշխատակցել «Գործ»-ին, արել ես այդ խմբագրության հանձնարարությամբ (պաշտոնական առաջարկ կամ հրավեր ես չեմ ստացել), ապա ուրեմն կարող ես հայտնել խմբագրությանն իմ պատասխանը, որ այս է – հետեւելով ամեն տեղ հրավիրվող աշխատակիցների նկատմամբ գործադրվող սովորույթին»¹⁰⁵ (որի վրա հիմնվում եմ ես), խմբագրությունը թող բարի լինի ուղարկելու ինձ ավանս և հայտնելու ինձ վճարելիք հոնորարի չափը (ոտանավորներին համար): Նախքան կկատարվի իմ այդ խնդիրը, ես անկարող պիտի լինեմ որևէ գրվածք ուղարկելու արգել խմբագրությանը: Իրավունք եմ վերապահում ինձ միևնույն ժամանակ խմբագրության որոշած հոնորարի չափը անբավարար համարելու դեպքում ստացածս ավանսը ետ ուղարկելու և աշխատակցությունից հրաժարվելու: Ավանս խնդրում եմ ուղարկել 200 ռ.: Պատասխանս վերջնական է:

Սա իմ պաշտոնական պատասխանն է, եթե քեզ հանձնարարված է եղել ինձ առաջարկելու, որ աշխատակցեմ»¹⁰⁶:

Հաջորդ նամակով էլ (<1916, սեպտեմբերի կեսեր, Պետրոգրադ>) Վ. Տերյանը Յ. Խանդավյանին հայտնում է, որ ստացել է ուղարկված ավանսը, իսկ <1916, 7 հոկտեմբերի, Պետրոգրադ> թվականի նամակում տեղեկացնում է, որ ուղարկում է Շ. Բողղերից կատարած թարգմանություններն ու ոտանավորները¹⁰⁷: <1916, նոյեմբերի կեսեր,

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 288:

¹⁰⁵ Ծանոթագրություն տալով Վ. Տերյանը գրում է. «Բոլոր ռուս խմբագրություններում ընդունված է այդ, և ես հիմք չեմ տեսնում, որ հայ խմբագրությունը չընդունե այդ միանգամայն կարևոր և խելացի սովորույթը»:

¹⁰⁶ Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. 3, չորրորդ, էջ 288–289:

¹⁰⁷ Շ. Բողղերից կատարած թարգմանությունները՝ «Փոքրիկ արձակ պոեմներ» խորագրով, տպագրվել են «Գործ»-ի № 1-ում և № 2-ում: Ոտանավորներից՝ «Երկու սոնետ» վերնագրի տակ № 1-ում տպագրվել են «Իջնում է գիշերն անդուլթ ու մթին» և «Հայրենիքում իմ արնաներկ» բանաստեղծությունները:

Պետրոգրադ>-ից Յ. Խանզադյանին գրում է. «Սրտանց շնորհակալ եմ ձեր որոշումների համար, մանավանդ «մաքսիմում»-ի, որ «լեստոնո» էր ինձ համար և որի համար անշուշտ մեծապես պարտական եմ քեզ և Դավիթին, երկուսիդ էլ, մեծ շնորհակալություն ձեր «լեստո» կարծիքի և գնահատություն համար (խոսքը խմբագրություն որոշմամբ Վ. Տերյանին «բարձր նորմայով» հոնորար վճարելու մասին է – Ա. Զ.)»¹⁰⁸:

Ի դեպ, Յ. Խանզադյանին գրած համարյա բոլոր նամակներում Վ. Տերյանը ջերմորեն է խոսում Պ. Մակինցյանի և Դ. Անանունի մասին:

Արձանագրենք. այսքան հանգամանորեն անդրադարձանք «Գործ» ամսագրին առնչվող Վ. Տերյանի նամակներին՝ հետևյալ իրողությունից պայմանավորված: Վերն ասվածի հենքի վրա, մեղմ ասած, տարօրինակ է հետևյալը. Պողոս Մակինցյանի աղջիկը՝ Անահիտը, 2006 թ. ռուսերեն հրատարակած «Դիմապատկերի նրբագծեր» («Штрихи к портрету») վերնագրով գրքույկում, խոսելով հոր և Վ. Տերյանի մտերիմ հարաբերությունների մասին, գրում է. «... երբ Մակինցյանը և Դ. Անանունը դիմել են ժամանակի նշանավոր բանաստեղծներին ու գրականագետներին ... առաջարկելով համագործակցել «Գործ» ամսագրին, Մակինցյանը հանկարծակիի է եկել, որ Տերյանը չի արձագանքել այդ առաջարկին»¹⁰⁹: Ըստ այդմ՝ բերվում է Պ. Մակինցյանի առաջին անգամ չրջանառության մեջ դրվող, ցատումնայից «XI. 1916 год» թվակիր նամակը (կամ դրանից մի հատված)՝ ուղղված Վ. Տերյանին. «Տիար, նույն առաջարկն («Գործ» ամսագրին աշխատակցելու – Ա. Զ.) արել ենք Լեոյին, Ավ. Իսահակյանին և Հովհ. Թումանյանին ... Мы писали: «մեզ համար ձեր բարեկամությունը մի մեծ գրավական է մեր գործի հաջողության, нет разве?» ... Բոլորի համար պարզ է քո նշանակությունը մեր գրականության մեջ ... Անցել է անդարձ այն ժամանակը, երբ ես քո յալան-

տեղծությունները: «Գործ»-ի № 2-ում՝ «Հրաժեշտի գաղել»-ը, № 3-ում՝ «Վերջին սերը», իսկ № 4-ում և 5-ում՝ «Բանաստեղծություններ» խորագրի տակ մի շարք գործեր:

¹⁰⁸ Վ. Տ եր յ ա ն. Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, էջ 298:

¹⁰⁹ А. Макинцян. Штрихи к портрету. Ереван, 2006, с. 19.

չի փահլեանի նման, ավելի վախելու՝ քո առաքյալը՝ «Անուրջները» (խոսքը 1908 թ. լույս տեսած «Միջնադի անուրջներ»-ի մասին է – Ա. Զ.) ձեռքիս ման էի գալիս քաղաքից քաղաք և քո գովքը երգում: В Нахчивани, я помню, прославился как друг Теряна, зинорзակսլ եմ ... Այժմ կարիք չկա քեզ պրոպագանդելու – Դու արդեն անստարակույս ես»¹¹⁰:

Պ. Մակինցյանը, գրում է դուստրը, ունենալով դյուրահանգարտ բնավորություն, բարկության պահին կարող էր լինել խիստ ու կտրուկ... Նամակը հրապարակելով՝ նա նաև աներկբա հասկացնում է, թե Վ. Տերյան բանաստեղծի կայացման գործում իր հայրն ունեցել է մեծ դեր ...

Ինչևէ, արձագանքելով «Գործ»-ին աշխատակցելու առաջարկին՝ վերը նշված «1916 թ. սեպտեմբերի 23» թվակիր նամակով Աշ. Հովհաննիսյանը Դ. Անանունին գրում է. «... խոստացել էի քեզ աշխատակցել «Գործին» և ես կկատարեի իմ խոստումը, եթե խմբագրությունը «Համբերատարությունը» դեպի իր աշխատակիցները չստանար այդքան տարօրինակ չափեր. նման դեպքերում Համբերատարությունը «անտարբերություն» է վերածվում միայն: Թերթերում տպած հայտարարությունը կասկած չէ թողնում, որ նոր ամսագիրը պետք է բերան դառնա «բոլոր հայ գրողների» անխտիր: Յուրաքանչյուրը դրանցից կարող է գետեղել տալ իր անունը ձեռնադրություն, որ աշխատակիցների ցանկում: Ես չգիտեմ և ոչ մի լուրջ գրական ձեռնարկություն, որ այսքան պլակատային բնավորություն տար իր հրապարակական դիմումներին: Իր գրիչը հարգող և իր հասարակական արժանիքն ըմբռնող գրողը չի կարող հանգիստ գտնել այդպիսի մի խառնարանում:

Հրապարակի վրա է առայժմ խմբագրությունը «Հավատը» միայն, որ ինձ չի համոզում ոչնչով: Պետք է ցավել այսուամենայնիվ, որ այդ «Հավատով» ներշնչված մարդիկ ավելի դողմատիկ են, քան այն «աղանդավորները», որոնք հրապարակ են բերում համենայն դեպս իրանց քննական դիտողությունները միայն: Անունները, իհարկե, կարևոր չեն. կապրենք և կտեսնենք «Գործը»: Եվ եթե համոզվեմ այնուհետև, թե սխալվում եմ, կշտկեմ իմ սխալը ելակետ

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

ընդունելով ոչ թե ձեր ոչնչի չպարտավորացնող հավատը, այլ այդ հավատով ներշնչված իրական գործը»¹¹¹:

«Գործ» ամսագրի առաջին համարը ստանալուց հետո Աշ. Հովհաննիսյանը Դ. Անանունին 1917 թ. հունվարի 24-ին էջմիածնից գրում է. «Սիրելի Դավիթ, // ... Գաղտնիք չէ իմ բարեկամների համար, որ եթե կա մեկը իմ համախոհներից, որ եղել է իմ սիրո ու հարգանքի մշտական առարկան՝ դա հենց քո լուսավթամբ անձնավորությունն է: Դեպի քեզ ունեցած այդ վերաբերմունքին հիմք է եղել նախ և առաջ այն գիտակցությունը, որ ներկայումս ապրող հայ հրապարակախոսների մեջ դու միակն ես, որ ունես քո պաշտոնին վայել և բնական ձևեր, և՛ բարոյական կշիռ. (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.): Սիրով և հետաքրքրությամբ եմ կարդում քո բոլոր գրությունները և գոհունակության զգացումով հետևում քո աճող գրական ճաշակի և ունակությունների ծավալմանը: ... չժխտելով հանդերձ «Գործ» ամսագրի պիտանիությունը, որպես գրական հանդեսի, չեմ կարող չհամարել այն վնասակար, որպես հասարակական օրգանի: Պաշտոնապես նա չունի ուղղություն. սակայն փաստորեն նա մի նշանացույց է հայ հասարակական տրամադրությունների մի որոշ ուղղության: Նա պետք է դառնա ժամադրավայր այն բոլոր հոգնած ուղեղների համար, որոնք սոցիալական համերաշխության մեջ են փնտրում իրենց հոգեկան հանգիստը: Հրատարակած № 1-ը կարծես նույնիսկ նախորդում է ամսագրի ապագա ուղղությունը. նրա ամենաձախակողմյան հոդվածը «Փորձության ժամի» մասին մի կատարյալ փորձություն է հայ սոցիալական դեմոկրատիայի պատմության համար: Անանունը վճռական քայլ է անում դեպի աջ և ձեռք մեկնում անհաստատ քայլերով աջից ձախ թեքվող Մանանդյանին (խոսքը Հակոբ Մանանդյանի «Ազգության գաղափարը» հոդվածի մասին է — Ա. Զ.): Ի՞նչ կարող է առաջ գալ այդ երջանիկ հանդիպումից: Անշուշտ, իր անծայր մեղքերը զղջացող մի Զիլինկարյան (նկա-

¹¹¹ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից ..., էջ 173–174, տե՛ս նաև՝ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 209–210: Ի դեպ, «Գործ»-ին աշխատակցելու հետ կապված ուշագրավ են նաև Շիրվանդադեի ու Ստ. Զորյանի՝ Դ. Անանունին գրած նամակները (տե՛ս Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 199–201, Ստ. Զորյան. Սրտի մտքը և հարգանքը, էջ 9):

տի ունի Արտաշես Չիլինգարյանի «Հայության մեծ տաղնապը» հոդվածը— Ա. Ջ.) միայն, քանի որ բացի այդ միակ ընական սինթեզից հայ հասարակական միտքը վաղուց է, ինչ հոգևոր հանգրվան չի փնտրում ոչ Գեղամյանի (խոսքը Եղիշե ա. ք. Գեղամյանի «Պետրոս Շանչյան» վերնագրով նյութի մասին է — Ա. Ջ.), ոչ Անկախի (Լևոն Սարգսյան, «Հուշեր իմ անցյալից» — Ա. Ջ.), ոչ Ֆրանկյանի [«Էռնստ Մախի փիլիսոփայությունը (նրա մահվան առիթով)» — Ա. Ջ.] և ոչ նույնիսկ ... մեր պատվական Բախչի Ջախարիչի [նկատի ունի Բ. Խյանյանի «Ինքնուսուժանափրություն և ինքնաճանաչողություն (գիտողություններ և գործնական առաջարկներ)» վերնագրով հոդվածը— Ա. Ջ.] գրվածքներում: Չիլինգարյանն անկասկած «չիտակ» մարդ է և անպայման «լուրջ» մտածող մի գլուխ: Նա կարող է նկատվել որպես մարմնացումը այն նշանաբանի, որ ընտրել է իր համար «Գործ» ամսագիրը: ... Աշխատակցելով հասարակական դեմքից զուրկ օրգանների մեջ՝ մենք ավելի ևս խրախուսում ենք այն անկազմակերպ վիճակը, որի մեջ գտնվում է այսօր հայ հասարակական միտքը: ... Այսօր մենք կենտրոնացնում ենք մեր ուժերը «Գործում» ու այդպիսով թուլացնում անկախ դեմոկրատական սոցիալիստական օրգան ունենալու պահանջը: ... Սխալ է կարծել, թե մեզ կհաջողվի նվաճել օտարի ստեղծած տաքուկ անկյունները: Հիշիր, թե ինչպես վարվեցին Յուլակի (Խանդաղյան— Ա. Ջ.) ու քեզ հետ Բաքվի հայ օրաթերթերը: Չպետք է ենթադրել, որ ավելի վեհանձն կգտնվեն «Գործ»-ի ֆինանսական մագնատները: ... Իհարկե, ես չեմ գրում այս տողերը քեզ խելքի բերելու նպատակով: Դու ունիս քո ուրույն ըմբռնումները այստեղ շոշափած խնդիրների մասին և քո գործնական քայլերը միանգամայն հետևողական են քո այդ ըմբռնումների տեսակետից: Ես կամենում էի միայն հայտնել քեզ, թե զորեղ հիմքեր չեմ գտնում փոխելու իմ հին կարծիքը «Գործ»-ում աշխատակցելու մասին: Եվ շատ ցավում եմ, որ դա այդպես է, քանի որ իմ ջերմ ցանկությունը կլինեք ունենալ քեզ հետ որևէ գրական ժամադրավայր. միայն թե մեր տեսակցություն քաղցր ժամերը չզառնացնեք օտարի գիտող հայացքը»¹¹²:

¹¹² ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 74, թ. 5—7: Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դ ա վ ի թ Ա ն ա ն ու ն ի ն ա մ ա կ ա գ ռ ու թ յ ու ն ի յ, էջ 211—213) մի շարք տարընթերցում-

Քաղաքական սուր բանավեճը երբեմնի գաղափարակից ընկերների միջև, սակայն, չէր խանգարում իրար հանդեպ բարեհաճ լինելուն, մտերմությունը, որը, անկասկած, կարևոր դեր ուներ նրանց փոխհարաբերություններում: Դ. Անանունը «խելքի» չի եկել. նրա անունը կա խմբագրական խորհրդի կազմում¹³:

Ինչևէ. պարբերականում Դ. Անանունը հիմնականում հանդես է եկել որպես հրապարակագիր, անդրադարձել է բովանդակալից տա-

ներով ու բացթողումներով: Այդ մասին մանրամասն տես Ա. Զա-
քարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 219–224:

«Գործ» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիրը լույս է տեսել 1917 թ. հունվար-դեկտեմբերին: Առաջին համարում (էջ 165–166) խմբագրությունը, մասնավորապես, ծանուցում էր. ««Գործ» մի հոսանքի կամ մի ուղղություն բերան չէ: Նրա հրատարակման գաղափարը երկնվել է տարբեր աշխարհայացքի տեր մտավորականների մեջ: Ահա լրանում է մի տարին, որ այդ մտավորականների խումբը հարթում է խոչընդոտները և ստեղծում այն պայմանները, որ հնարավոր լինի Բաքվում հրատարակել մի ամսագիր: ... «Գործ» խմբագրվում է հատուկ խմբագրական կազմի ձեռքով, կազմի, որ այդ նպատակի համար լիազորվել է նախաձեռնող մտավորականների ընդհանուր ժողովից: Խմբագրական կազմը գիտակցում է ընկերովի աշխատանքի թե՛ ձեռնտու և թե՛ պակասավոր կողմերը: Նա համոզում ունի, թե ընկերովի աշխատանքով հնարավոր կլինի խուսափել շատ սխալներից, բայց և ընդունում է, որ կարող է իր հավաքական որոշումներով անհաճո վճիռ արձակել այս կամ այն գրական երկի մասին: Եվ եթե անգամ պատահեն նման դեպքեր միանգամայն սխալ կլինի եզրակացնել, թե խմբագրական կազմը կարող է առաջնորդված լինել որե՛կ կանխակալ դիտումով: Ոչ. նրա մտահոգությունը լավ ասված, չնորհքով ու հմտությամբ գրված հայ խոսքի գոյությունն է, որ բանակից էլ ելած լինի նա: Այս տեսակետից խմբագրական կազմը լայն հյուրընկալող է և ոչ նեղախոս աղանդավոր»: Ամսագրի խմբագիրը Կոստանդին Կրասիլնիկյանն էր, հրատարակիչը՝ Սարգիս Տեր-Ղաղարյանը, խմբագրություն անդամները՝ Դ. Անանունը, Եր. Թադևոսյանը, Յ. Խանդադյանը, Հ. Մանանդյանը և Արտ. Ջլիլիզարյանը: Յ. Խանդադյանը 1917 թ. մարտին հեռացել է «Գործ»-ից: Այդ մասին տեղեկանում ենք Վ. Տերյանի նրան գրած <1917, 30 մարտի, Սովետաի> թվակիր նամակից. «Սիրելի Ցել // Անշնորհք բացիկդ ստացա, բայց բան չհասկացա: Ինչո՞ւ ես «Գործ»-ից հեռացել, գրի՞ր, դա շատ կարևոր է և հետաքրքրական: Գուցե ինձ էլ պետք է հեռանալ: Մի ծուլանա, գրի՛ր խնդրեմ» (Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, էջ 313):

րաբնույթ հարցերի՝ սկսած համազգային բնույթի հիմնախնդիրներից ու վերջացրած նամակների հրապարակումով և հիշատակի խոսքերով մահախոսականներով¹¹⁴։ Վերջին առումով նկատենք ու կրկնենք. Անանունը գրում է. «Սև ապերախտություն կլինի հաջորդ սերունդների կողմից, եթե նրանք մոռանան կամ անգիտանան նախորդների արածը, և հրամայական պահանջ է, որ այդ սերունդները իրազեկ լինեն իրանց հասարակական կարապետների կյանքին ու գործին»¹¹⁵։

1917 թ. մարտի 29-ին Բաքվից ընկերոջը՝ Զալալ Տեր-Աստվածատուրյանին¹¹⁶ ուղղված նամակում Դ. Անանունը գրում է. «Մերոնք էլ են շարժվել (խոսքը ՄԴԲՀԿ-ի մասին է— Ա. Զ.), ուզում են թերթ հրատարակել։ Մ. Բաղդաթյանը պաշտոնով տեղափոխվել է այստեղ և խոստանում է որոշ գումար տալ։ Մի երկու ժողով է տեղի ունեցել, բայց գործնական քայլեր դեռ չեն արվել։ Մի առանձին հրատարակչական խումբ է կազմավորվել, որը նպատակ ունի բրոշյուրներ հրատարակելու օրվա պահանջներին համապատասխան։ Խումբը կապ ունի «Գործի» հետ»¹¹⁷։ Ըստ էության, նամակի սկզբում խոսքը

¹¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, «Փորձություն ժամին» (1917, № 1, Բ. մաս, էջ 19–24), «Հայերը Ռուսաստանում» (1917, № 2, Բ. մաս, էջ 1–42), «Մտքի տկարությունը ազգային հարցի լուծման խնդրում» (1917, № 3, Բ. մաս, էջ 14–30), «Ազատություն և շինարարություն» (1917, № 4, Բ. մաս, էջ 128–138, № 5–6, Բ. մաս, էջ 136–154), «Б. Ишханян. Народности Кавказа. Петроград, 1917, էջ 116, դիրք 1 ու 50 կ.» (1917, № 1, Բ. մաս, էջ 162–163), «Հայ մտավորականության պատմությունից։ Կնունդանց Բողոքան (նրա մահվան հինգամյակի առթիվ) (1911–1916)» (1917, № 4, Բ. մաս, էջ 69–77), «Գրիգոր Արծրունի (մահվան 25-ամյակի առթիվ) (1892–1917)» (1917, № 11–12, Բ. մաս, էջ 1–39), «Նշխարներ անցյալից։ Պերճ Պողոսյանի նամակները» (1917, № 3, Բ. մաս, էջ 147–154)։

¹¹⁵ Դ. Ա ն ա ն ու ն. Գրիգոր Արծրունի ..., էջ 1։

¹¹⁶ Զ. Տեր-Աստվածատուրյանը Դ. Անանունի համազգյուղացին էր, մտերիմ ընկերը. նրանք մշտապես նամակագրական կապի մեջ են եղել. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 99 և 101, ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 9։ Զ. Տեր-Աստվածատուրյանի մահախոսականը տե՛ս «Մշակ», 19. II. 1919։

¹¹⁷ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 79։ Ի դեպ, վերահիշյալ հրատարակչական խմբի անդամ Դ. Անանունը 1917 թ. սկզբներին գրքույկ է հրատարակում «Հիմնադիր ժողով» վերնագրով։ Հայ ժողովրդական կու-

ՄԴԲՀԿ-ի պաշտոնավթերթ «Բանվոր» երկշաբաթավերթի մասին է¹¹⁸: Հավելենք. նամակում Դ. Անանունը նաև գրում է. «Ես անկարող եմ, ուղղակի մեջս ձգտում էի մնացել աշխատել, բայց որ թերթը գլուխ գա, էլի պիտի մի բանով օգտակար լինեմ»:

Ինչպես նկատվել է, Դ. Անանունը եղել է այս պարբերականի հիմնական հոդվածագիրը. հանդես է եկել դավաճների դրուժյան մասին, արևելահայոց համագումարի նախապատրաստության և անցկացման, «Ազգային տերիտորիա» խորագրով Անդրկովկասի վարչական բաժանման խնդիրներին վերաբերող հոդվածաշարերով: Չի եղել որևէ հարց կամ թեմա, որին նա անդրադարձած չլիներ իր հրապարակումներում՝ սկսած մեծ քաղաքականությունից, վերջացրած դպրոցական-կրթական ու մշակութային խնդիրներով: Ազգային հարցում Անանունը պաշտպանում էր «Անբաժան ու հզոր Ռուսաստանի» դադափարը: Անդրադարձել է նաև Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին ու դրանք որակել որպես բուլշևիկների կողմից սեփական երկրի աճուրդի կազմակերպում: Գրել է Բաքվի 1918 թ. մարտյան արյունալի դեպքերի մասին, հուզիչ մահախոսական հասարակական-

սակցության վարչություն նախագահ Լևոն Ղուկասյանը 1917 թ. մայիսի 22-ին Թիֆլիսից նամակով դիմում է Անանունին՝ խնդրելով աշխատակցել իրենց «Թերթին»-ին՝ ակնարկելով վարձատրության մասին, վարչությունն ուղարկել վերը նշված գրքույկից օրինակներ, նաև՝ հայտնել, թե իրենց կուսակցության համար ի՞նչ պայմաններով ու ի՞նչ բովանդակության գրքույկներ կարող է պատրաստել՝ ի նկատի ունենալով կուսակցության ծրագիրը, որից մեկ օրինակ ուղարկում է (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 78, 1 թ.):

¹¹⁸ Պարբերականը 1917 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին լույս է տեսել Գաղիկ Պիճիկյանի խմբագրությամբ, գլխավոր աշխատակիցներն էին Դ. Անանունը և Բախչի Իշխանյանը: Հրատարակվել է 6 համար: Ապրիլի 24-ից՝ 2-րդ համարից սկսած, Դ. Անանունը թերթում, ինչպես վերը նշվեց, տպագրել է «Նամակներ հայ գյուղացիներին» վերնագրով հոդվածաշար: «Բանվոր»-ը վերահրատարակվել է 1918 թ. հունվար-օգոստոսին՝ խմբագրական խորհրդի կողմից: Ի դեպ, «Բաքվի չլրիմները» հոդվածաշարում Դ. Անանունը գրում է. «... ես ստիպված էի իմ խմբագրած «Բանվորի» էջերից հայտարարել ... (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)» (տե՛ս «Մշակ», 29. III. 1919), այսինքն՝ պարզվում է, որ նա էլ է թերթը խմբագրել:

քաղաքական նշանավոր գործիչ, հայ էսեոների ղեկավար, դեպքերի նահատակ Լևոն Աթաբեկյանի հիշատակին և այլն¹¹⁹:

Առաջ անցնելով նկատենք. ինչպես պարզվում է Ստ. Զորյանի 1919 թ. հուլիսի 6-ի նամակից, Դ. Անանունը մտադիր է եղել երևանում հրատարակել «Ազդարար» անունով պարբերական¹²⁰:

¹¹⁹ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւն 1900–1922 թթ., հ. 2, էջ 693–694:

¹²⁰ Տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35, 2 թ.: Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Հ. Բ. Աբրահամյանը (տե՛ս Հ. Բ. Աբրահամյանի նշվ. հրապ., էջ 202) աղճատված բաղմամբով վրիպակներով, տարրնթերցումներով, բացթողումներով ու կրճատումներով: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 227–229:

ԳԼՈՒԽ V

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1917 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1920 թ. ՍԿԻՋՐ)

1. ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Փետրվարյան հեղափոխությունը ինչպես Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերին, այնպես էլ արևելահայությունը ժողովրդավարական վերափոխումների, ազգային վերածննդի ու իր ներքին կյանքը կարգավորելու հնարավորություններ ընձեռեց:

1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը թիֆլիսում տեղի ունեցած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը պետք է լուծում տար ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությանն առնչվող և Հայ ժողովրդի առջև ծառացած մի շարք կարևորագույն հարցերի: Խորհրդակցությանը մասնակից Հայ հասարակության գրեթե բոլոր խավերի, զանազան հոսանքների, կուսակցությունների, դասակարգերի ներկայացուցիչները, ինչպես՝ Հ. Քաջազունի, զորավար Անդրանիկ, Միք. Պապաջանյան, Արամ Մանուկյան, Դրո, Լեո, Ս. Վրացյան, Վ. Նավասարդյան, Ն. Աղբալյան, Հ. Օհանջանյան, Հ. Մանանդյան, Հ. Առաքելյան, Լ. Աթաբեկյան, Ա. Շահխաթունյան, Արտ. Զիյինդարյան, Հ. Սուրխաթյան և ուրիշներ (բոլշևիկները բոլկոտել էին համախորհրդակցությունը), քննարկեցին բազմաթիվ հրատապ հարցեր: Համախորհրդակցությանը հրավիրվել է նաև Դ. Անանունը¹²¹: Սեպտեմբերի 30-ին Արտիստական ընկերության ա-

¹²¹ Հրավերի տեքստում գրված է. «Ազգային համախորհրդակցություն // Թիֆլիս // Տոմսակ №138 // Քաղաքացի Դավիթ Տեր-Դանիելյան // Պատգամավոր Հայ սոց.-դեմոկ. կուսակցությունից // Կազմակերպչական բյուրո // 27-ին սեպտ. 1917 թ. // Տոմսակը գուռ անվանական է» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 113, թ. 4): Նկատենք. 1917 թ. «Մշակ» թերթը գրում էր, որ Թիֆլիսում կազմակերպվել է «Ս.-դ. բանվորական Հայ կազմակերպության» ժամանակավոր կոմիտե: Կազմակերպության կենտրո-

կումբի դահլիճում կայացած համախորհրդակցության երկրորդ նիստի օրակարգի առաջին «Մոմենտը և նրա հետ կապված խնդիրները» հարցի հիմնական ղեկուցողներ Ս. Վրացյանից ու Տ. Բեգզադյանից հետո ընդարձակ խոսքով հանդես է եկել Դ. Անանունը: «Ընկերներ և քաղաքացիներ, խոսել ներկա մոմենտի մասին, պետք է որոշել, թե ի՞նչ տեսակ հեղափոխություն ենք ապրել, — ասում է բանախոսը: — Եթե որոշեցինք հեղափոխության տեսակը, կպատասխանենք նաև ներկա մոմենտին: Այս հարցը դրված է եղել ուսմ մտքի առաջ դեռ 70-ական թվական[ներ]ին: Երկու տեսակետ կա: Մեծամասնությունն ասում է, թե խորտակելով հնի խարխուլ շենքերը, պիտի կառուցանել բուրժուական հասարակարգ, մյուսն ասում է՝ բուրժուական հասարակարգը գոյություն չպիտի ունենա, այլ անմիջապես թաղավորի սոցիալիստական հասարակարգ»¹²²: Այնուհետև մանրամասնելով վերոհիշյալ տեսակետները՝ Դ. Անանունն արձանագրում է. «Ահա այստեղ հավաքվել ենք հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ շատ կարևոր խնդիրներ լուծելու: Պետք է մտածենք, թե ինչպիսի քաղաքականություն վարենք երկրի այս դառն դրության ժամանակ: Արդյո՞ք մեր պատմական անցյալը մեզ իրավունք է տալիս ասելու, թե մեր գործը չէ, մեր տունը գլուղի ծալրումն է: Հայ մտավորականությունը և նրա սխալ և թյուր դաստիարակությունը սնված մատան կարծում էին, թե մենք գործ ունենք կատարելու սահմանից այն կողմը, իսկ այս կողմը ոչինչ չունենք: Չլինի թե այսպիսի քաղաքականություն [ենք] վարելու: Չարիք առաջ կգա սահմանից այս կողմը գործելու ժամանակ, ասում են սխալ մտածողները: Մեր խելահասությունից է կախված, այնպես որ միտանք չգա: Սակայն չտարվենք ֆանտազիաներով: Շատերը մտածում են, թե թող ծայրահեղ տարրե-

նական մարմինը գտնվում էր Բաքվում, որը և հրատարակում էր «Ս-դ. բանվորական հայ կազմակերպություն» կամ այլ կերպ՝ սպեցիֆիկների «Բանվոր» թերթը («Մշակ», 11. VI. 1917): Կուսակցության անդամ էին, բացի Դ. Անանունից, Բ. Իշխանյանը, Ա. Չլիխնդարյանը, Գ. Պիճիկյանը, պատմաբան Հ. Մանանդյանը, բանաստեղծ Շ. Կուրդինյանը և ուրիշներ:

¹²² Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, պատ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2004, էջ 168:

րը, մեծամասնականներն անցնեն գործի գլուխ, որպեսզի վարկաբեկվեն և այնուհետև դադարեն մասսայի վրա ազդեցություն ունենալուց: Սակայն այս կերպ մտածելով, չարաչար սխալվում են: Այս գործելակերպի և մտածելակերպի հաջողության դեպքում հայուլթյունը հոշոտված կլինի,— ասում է Դ. Անանունը և շարունակում: — Ռուս ժողովրդի հարցը ուրիշ է: Նրանք այնքան բազմաթիվ են, այնպիսի հսկա ուժ և թիվ են կազմում, որ կհոշոտվեն, կջնջվեն, բայց էլի կվերականգնվեն, կվերակենդանանան, իսկ հայերը՝ ոչ: Այս ժողովուրդը մի կատարյալ գերեզմանոց կդառնա այդպիսի պարագայում: Այնպես պետք է անենք, որ վերջին հանգամանքը երբեք տեղի չունենա: Եվ Ռուսաստանը իրենից ավելի լավ քաղաքացիներ ունենա հանձին մեր: Մեր երախտավոր գործիչները կարծել են, թե մեր բախտը և երջանկությունը ուսու ժողովրդի հետ կապված լինելու մեջն է և միմիայն այդ դեպքում հայ ժողովուրդը կարող է գրաստային վիճակից դուրս գալ: Դժբախտաբար անցյալում եղել ենք այնպիսի մի իշխանություն իրավունքի տակ, որ մի կողմից գլխներիս բամբիկ են, իսկ մյուս կողմից՝ շոյել, նայած իր օգուտներին: Մենք ուզում ենք Ռուսաստանի հետ լինել, առանց մեր առանձին տնակն ունենալու: Ես գալիս եմ մի բոլոր այն եզրակացություն, թե կոալիցիան անհրաժեշտ է: // Դեռ 60-ական թվականներին մեր նշանավոր գործիչ Ստ. Նազարյանը քարոզում էր, թե իբրև Ռուսաստանի քաղաքացիներ՝ կազմենք նրա մի մասը: Իմ մի խումբ ընկերներն ինձ հանձնարարել են այսպես ասել, բայց կան նաև ընկերներ, որոնք եկել են այն եզրակացության, թե փրկությունը իշխանությունը դեմոկրատիայի հանձնելու մեջն է: Համենայն դեպս, կոալիցիան եթե կազմվելու էլ լինի, եթե բուրժուազիան ու դեմոկրատիան ձեռք ձեռքի տված գործեն, պետք է վստահ լինենք, որ դեմոկրատիայի ժամանակավոր գործակիցը քար չուների յուր թևի տակ»¹²³:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 169–170: Ի դեպ, 1917 թ. հունիսին, իր ժամանակավոր կառավարության որոշումով բանակի ազգայնացման գործընթաց էր սկսվել, Դ. Անանունը գրել է. «Ազգային զորքը չէ, որ անվտանգ պետք է պահի Կովկասը: Այդ պաշտոնը վերապահվում է ուժեղ Ռուսաստանին: Ամեն մի հայ պետք է իմաստություն ունենա դատելու, որ իր անվտանգությունը պայմանավորված է Ռուսաստանի ամբողջական անվտանգությունով (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)» («Բանվոր», 18. VI. 1917):

Դ. Անանունի ելույթը տեղիք է տվել բանավեճի, ինքն էլ մասնակցել է քննարկված մյուս հարցերին: Նպատակ չունենալով անդրադառնալ համախորհրդակցության 12 նիստի ընթացքում ծավալված մտքերի փոխանակությանը, ընդունված որոշումներին¹²⁴ արձանագրենք. «... խորհրդաժողովը ցույց տվեց և համոզեց ամենքին, բոլոր հոսանքների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, որ ներկա քաղաքական տաղնապալից ըուպին, երբ հայ ժողովրդի համար կյանքի և մահի խնդիրն է լուծվում, անհրաժեշտ է ամենքի միությունը, համագործակցությունը և համերաշխ դործունեությունը»¹²⁵:

Համախորհրդակցության աշխատանքների արդյունքում ստեղծվում են 15 անդամից բաղկացած Ազգային խորհուրդ, 6 սեկցիա. Դ. Անանունն ընդգրկվում է «Ազգամիջյան հարաբերությունների և տեղական իշխանությունների հարցեր» անվանումով 3-րդ սեկցիայում:

Ի դեպ, Դ. Անանունն իր ողջ գործունեության ընթացքում մշտապես գրել է հայությանը վերաբերող առանցքային հարցերի՝ Հայկական հարցի և արևելահայության ազգային խնդրի մասին, որը, ի վերջո, հանգում էր հայության հավաքման դադափոսրի կենսագործմանը: Այս հիմնահարցերը՝ նրա հայացքների էվոլյուցիան կյանքի տարբեր փուլերում, քննվել են Վ. Հակոբյանի մենագրություն մեջ (որին համակարծիք ենք), ուստի դրանք կրկնելու հարկ չկա¹²⁶:

¹²⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), էջ 159–284: Ազգային համախորհրդակցություն հրապարակելու շուրջ ծավալված պայքարի և համախորհրդակցության ընթացքի մասին տե՛ս Վ. Հ. Մեկիբյան. Փետրվարյան բուրժուազե-մոկրատական հեղափոխությունը և հայկական ազգային խորհուրդների ստեղծումը (1916 մարտ – 1917 հոկտեմբեր). – Հիմն. ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989, № 6, էջ 39–48, ն ու յ ն ի՝ Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ–հոկտեմբեր), էջ 287–300, նաև՝ Ա. Զ. Զաքարյան. Եղիշե Զարենց: Կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1997, էջ 301–307:

¹²⁵ «Մշակ», 20. X. 1917:

¹²⁶ Մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Զաքարյան. Նշվ. աշխ., էջ 83–111:

* * *

Դ. Անանունի ակտիվ մասնակցությունը 1917 թ. հոկտեմբերի 4-ից 7-ը Թիֆլիսում գումարվում է հայ սոցիալ-դեմոկրատների՝ սպեցիֆիկների ու մենշևիկների համախորհուրդ: Դրան մասնակցում է ՌՍԴԲԿ և ՍԴԲՀԿ 70 անդամ Թիֆլիսից, Բաքվից, Երևանից, Էջմիածնից, Շուշիից, Բաթումից և այլ վայրերից, այդ թվում՝ Արամայիս Երզնկյանը, Արշակ Զուրաբյանը, Գևորգ Ղարաջյանը (Արկումեդ), Հայկ Ազատյանը, Պ. Մակինցյանը, Ստեփան Զորյանը և ուրիշներ¹²⁷: «Հոկտեմբերի» 4-ին, քաղաքային՝ վարչության շենքում բացվեց բոլոր հայ սոց-դեմոկրատների 1-ին համագումարը, — հաղորդում է «Մշակը»: — Նախագահներ ընտրվեցին Արշակ Զուրաբյան, Ար. Երզնկյան և Ղ. Տեր-Ղազարյան:

Համագումարը բացվեց Դ. Անանունի զեկուցումով, թե ինչպես պետք է կազմակերպել սոց-դեմոկրատական աշխատանքը հայ իրականության մեջ:

Համագումարում քննվելու են մի շարք հրատապ խնդիրներ, որ կապ ունեն հայ ժողովրդի և հայ իրականության հետ»¹²⁸:

Համախորհուրդը որոշում է միավորել ուժերը Անդրկովկասում սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների տարածման համար, ստեղծել կազմակերպչական միություն, մշակել միասնական ծրագիր և տակտիկա, որ ազգային հարցի լուծումը մենաշնորհ չզառնա ազգայնական կուսակցությունների ձեռքում: Ար. Երզնկյանը նկատում է. «Եվ պետք է հրապարակով շեշտել, որ համախորհուրդի զբաղմունքների ընթացքում տիրում էր մտքի ու զգացմունքի կատարյալ համերաշխություն»¹²⁹:

Միավորումը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չի ունենում:

¹²⁷ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 122, թ. 1—6: Տե՛ս նաև՝ Հ. Սուրխաթյանի 1917 թ. սեպտեմբերի 13-ի թվակիր նամակը Դ. Անանունին, որտեղ խոսվում է Թիֆլիսում գումարվելիք ժողովի և ընդհանուր միջնորդի մասին (նույն տեղում, թիվ 93, թ. 12):

¹²⁸ «Մշակ», 06. X. 1917:

¹²⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 122, թ. 1:

2. ԲԱՔՎԻ 1918 Թ. ՄԱՐՏՅԱՆ ԴԵՊԲԵՐԻ ԱԿՏԻՎ ՄԱՍՆԱԿԻՑԸ

1918 թ. մարտի 30-ից ապրիլի 1-ին Բաքվում տեղի ունեցան ծանր մարտեր մուսավաթական ուժերի և Բաքվի խորհրդային իշխանութ-
յան (Կոմունայի) զորքերի միջև: Արդյունքում Բաքվի կոմունայի և
Հայոց ազգային խորհրդի համագործակցության շնորհիվ մուսա-
վաթական խռովությունը ջախջախվեց¹³⁰: Արևելյան Անդրկովկասի
բաքվաբնակ հայերի կազմակերպության գործադիր կոմիտեի նախա-
գահ Դ. Անանունին Ազգային խորհուրդը, Հ. Յ. Դաշնակցության
գործուն աջակցությամբ, «մուսուլմանների հատուկ խնամատար-կո-
միսար» նշանակեց քաղաքի հայկական մասում ապրող կամ սլաուս-
սլարված մահմեդականների՝ թուրքերի, պարսիկների և լեռնական-
ների գործերով: Նրան տրված էր վերջիններիս անվտանգությունն
ապահովելու լիազորություն: Հայոց ազգային խորհրդի Բաքվի մաս-
նաճյուղի՝ մարտյան դեպքերի ժամանակ մուսուլման բնակչությանը
ցույց տրված օգնության մասին հաղորդման («Դեպքերի մասին»
վերնազորով) համաձայն՝ մահմեդականները տեղավորվել էին Մայիլ-
յանների (3500 հոգի, որոնցից 700-ը՝ պարսկահայտասկ), «Ռեկորդ»
(2690 հոգի), «Ռամզեյ» (579 մարդ) թատրոններում, Եֆիմովի կրկես-
թատրոնում (800 հոգի) և հասարակական ու հանրային բազմաթիվ
այլ շենքերում, Հայկափանում (79 հոգի), ընդամենը՝ 11.726 հոգի:
Շուրջ 1500 մարդ էլ ապաստանել էր հայերի մասնավոր տներում:
«Այնպես որ ընդհանուր առմամբ Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՀ
Դաշնակցության հովանավորության ու պաշտպանության ներքո
դտնվում էին մոտ 13.000 մուսուլմաններ»¹³¹: Նրանց տրամադրվում
էին սնունդ և բժշկասանիտարական անհրաժեշտ օգնություն: Խա-
ղաղության հաստատումից հետո Ազգային խորհուրդն իր խնամա-

¹³⁰ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Ստեփանյան. Համազասկ Սրվանձտյանց, Երևան, 2016, էջ 425–432, վ. Մեղիքյան. Պաշար Բաքվի հա-
մար (1917 թ. նոյեմբեր–1918 թ. ապրիլ), Երևան, 2018, էջ 164–174:

¹³¹ «Արև» (Բաքու), 11. IV. 1918. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Նյի-
զավեստայի նահանգներում 1918–1920 թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի
ժողովածու: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ա.
Հադիյան, Երևան, 2003, էջ 28:

կալուծյան տակ գտնվող բոլոր մահմեդականներին՝ Դ. Անանունի ու Բաքվի պարսից հյուպատոսի քարտուղարի կազմած արձանագրություններով, պահապանների ուղեկցությամբ փոխադրեց քաղաքի մուսուլմանական մաս: «Այդ առիթով՝ առևտրաարդյունաբերող, թավթարների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Հաջի-Ջեյնալ-Աբդիլ Թադիևը մամուլի միջոցով հայերին հայտնեց առանձնահատուկ շնորհակալություն, — գրում է Գ. Ստեփանյանը: — Թադիևի՝ Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամի նախագահ Ե. Գեգեչկորիին մարտի 27-ին (ապրիլի 9) հղված հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Երկրի բարօրության օգտին ես անձամբ իմ քաղաքացիական պարտքն եմ համարում հայտարարելու, որ Բաքվի անցքերը հայ-թուրքական ընդհարման բնույթ չէին կրում: Կռիվների ամբողջ ընթացքում ... հայկական զորամասերը փրկեցին և ապաստան տվին ավելի քան 14.000 մուսուլմանների, որոնց հետո վերադարձրին պարսից հյուպատոսի միջոցով»»¹³²:

Մարտյան դեպքերի մասին Դ. Անանունը գրում է. «Նրա (Բաքվի—Ա. Ջ.) բանվորական խորհուրդը բնագլուրեն զգաց՝ որ քաղաքին ու Այսրկովկասին մահացու վտանգ է սպառնում Մուսաֆաթից: Եվ երբ Թիֆլիսում վրաց-սոցիալ-դեմոկրատիան ու Հ. Յ. Դաշնակցությունն աճուրդի բանակցություններ էին տանում այդ մուխ ուժի հետ, Բաքվի բանվորությունը Մարտի 18-ին (մարտի 30-ին — Ա. Ջ.) կռվի դրոշակ պարզեց Մուսաֆաթի դեմ և երեք օրվա արյունահեղ պայքարում խորտակեց նրա հավակնությունները Ապշերոնյան թերակղզու նկատմամբ: Եթե Բաքվի բանվորության սկսածն արձագանք գտներ Թիֆլիսում, եթե այդ տեղից ձեռք մեկնվեր Բաքվին, ապա Ադերբայջանից կքաշվեր Մուսաֆաթը և այսպիսով կսողոմեր Թուրքիայի սուր ժանիքը: Բայց իրերն այս ընթացքը չընդունեցին: Թիֆլիսն առ առավելն չեզոք դիրք բռնեց Բաքվի նկատմամբ: Նա թույլատրեց, որ թուրքական Ազգային Խորհուրդն իր գիտցած միջոցներով նվաճե Բաքուն: Վերջինս էլ ղենքի տակ կանչեց զավառական թրքությունը, մի գեներալ փոխ առավ վրաց ազնվականներից և վերջում էլ Թուրքիայի աջակցությունը խնդրեց»»¹³³: Շեշտելով Թիֆլիսի

¹³² Գ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 434—435:

¹³³ Դ. Անանուն. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901—1918), հ. երրորդ, Վենետիկ, 1926, էջ 670:

դերակատարութեան խնդիրը՝ Դ. Անանունը նկատի ունենալով միաժամանակ թե՛ հեղափոխական երկրամասային կենտրոնի և թե՛ Անդրկովկասյան Սեյմի քաղաքականութիւնը և, իհարկեւ, վերջինիս հայկական խմբակցութեան դիրքորոշումը: Թերեւս, ինչպէս նկատվել է, «սպեցիֆիկ» Դ. Անանունն ամենասուր քաղաքական հարցն էր բարձրացնում անուղղակի, փաստորեն, հավանութիւն տալով Սո. Շահումյանի ծրագրին, այն է՝ քաղաքական փոխդիմումը, ազգային տարբեր մարմինների համերաշխութեան ու համագործակցութեան գործոնը, որը, ի վերջո, համազգային խնդիր էր լուծելու¹³⁴:

3. ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՀԵՏ

1918 թ. հուլիսի վերջին Դ. Անանունը «մի խումբ ընկերների հետ հատուկ հանձնարարութեամբ»¹³⁵ թողնում է Բաքուն՝ Հյուսիսային Կովկասով Թիֆլիս, ապա՝ Ղարաբաղ անցնելու համար: Այդ թվականի ամռանն ու աշնանը, ինչպէս գրում է Դ. Անանունը, «... ստիպւած եղա թափառել Աստրախանի շրջանում և Հյուսիսային Կովկասում»¹³⁶: Աստրախանում, ապա Պյատիգորսկում հանդիպումների է ունենում երկրամասում գտնվող ՌՍՖՍՀ Ազգութիւնների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին սուրնթեր Հայկական գործերի կոմիսար Վ. Ավանեսովի տեղակալ, բանաստեղծ Վ. Տերյանի հետ: «Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ» վերնագրով հուշերում Դ. Անանունն ուշադրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում: Այդ օրերին նա՝ որպէս «հակահեղափոխական», ձերբակալվում է և նետվում էսենտովկի բանտ. նրա ու մի երկու ուրիշ ձերբակալվածների համար բանաստեղծը «երաշխավոր է կանգնում» և ազատում բանտից: «Եթե Հանքային Ջրերում հալածանքի ենթարկւած հայ մտավորականներս,

¹³⁴ Տե՛ս Գ. Բ. Ղարիբջանյան. Բաքվի կոմունան ի նպաստ հայապահպանութեան. — ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1999, № 1, էջ 45:

¹³⁵ «Մշակ», 23. III. 1919:

¹³⁶ Դ. Անանուն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. — «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), № 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 521:

գրել է Անանունը, — անփորձ մնացինք — ապա այդ պարտական ենք բացառապես Վ. Տերյանին»¹³⁷:

Հյուսիսային Կովկասում 4-5 ամիս ղեկներելուց հետո 1918 թ. ղեկտեմբերի սկզբին, Դ. Անանունը հասնում է Թիֆլիս: Այդ մասին մամուլի հաղորդագրություն մեջ կարդում ենք. «Երկու օր առաջ Հյուսիսային Կովկասից Փոթիի վրայով Թիֆլիս հասավ Դավիթ Անանունը: Նա եղել է Ս. Խաչում, Ստամբուլում, Պատիզորսկում, Եկատերինոդարում և ուրիշ տեղեր ...»¹³⁸: Թիֆլիսում Դ. Անանունը «մի ցասկոտ հոգված էր գրել ուղղված հայ հասարակությանը, որտեղ կոչ էր անում շուտափույթ օգնություն հասցնել Հյուսիսային Կովկաս կարիքի ճիւղաններում տառապող հայ գրողներին ...»¹³⁹:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 524: Հմմտ. Դ. Անանուն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. — Վահան Տերյան: Տերյանագիտություն և մատենագիտություն: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Ա. Իսոյանը, Երևան, 2011, էջ 145, նույնի Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. — Գ. Էմին — Տերյան. նշվ. աշխ., էջ 567: Նկատենք, որ Վ. Տերյանի մասին Դ. Անանունի հուշերը տեղ չեն գտել խորհրդային տարիներին հրատարակված «Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուում (կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վ. Պարտիզունին, Երևան, 1964):

¹³⁸ «Մշակ», 07. XII. 1918: Ի դեպ, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Բազրատ եպիսկոպոսի, խորհրդի գործերի վարիչ Հ. Մանանդյանի, խորհրդի անդամ-քարտուղար Բ. Իշխանյանի՝ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրած 1918 թ. ղեկտեմբերի 4-ով թվագրված նամակում կարդում ենք. «Ձեր հեռագիրը Դավիթ Անանունի մասին ստացվել է աղճատված և կիսատ. նրան Թիֆլիս ուղարկելու վերաբերյալ խոսքերը պակասում են, գրված է միայն, որ տրվի նրան 500 ռուբլի: ... Դավիթ Անանունը վաղուց է արդեն, որ Բաքվից բացակա է և ինչպես լսել ենք, գտնվում է այժմ Պատիզորսկում, ռուսի և անկարող եղանք Ձեր հայտարարությունը նրա նկատմամբ կատարել» (Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավիտպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 152–153):

¹³⁹ Ա. Զաքարյան. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 252: Հանքային Ջրերում գտնվող հայ մտավորականների և քաղաքացիների նյութական ծանր վիճակի մասին տե՛ս «Մշակ», 19. II. 1919, 12, 14. III. 1919: Հավելենք. Հյուսիսային Կովկասում էսենտուկիում, Դ. Անանունի հետ անցկացրած օրերի, նաև Վ. Տերյանի ու այլոց մասին իր հուշերում ուղադրավ

Իսկ դրա պատճառն այն էր, որ «Շիրվանդադեն հախտուն հարձակում գործեց Վ. Տերյանի վրա, մեղադրելով նրան հայահալած քաղաքականության մեջ: Ես պաշտպանեցի բարեկամիս ու բացատրեցի, որ ընդհակառակը Հյուսիսային Կովկասում հայ մտավորականներն նրա միջամտությանն ենք պարտական մեր կյանքը: Այս իմաստով էլ լուրերը տպագրվեցին Թիֆլիսի թերթերում: Իսկ այս ճշմարտապատում լուրերի հետևանքը: Մոսկվայում հայ փոքրոգի բոլշևիկների կողմից հալածանք Տերյանի դեմ. թե նա պաշտպանել է հակահեղափոխականներին: Եվ Տերյանն իր մեծամարտության պատճառով դրկվում է հայկական կոմիսարի օգնականի (տեղակալի – Ա. Զ.) պաշտոնից և ստորադասվում հասարակ կոմունիստների շարքը: Այսպես է պատմում մի արժանահավատ աղբյուր»¹⁴⁰:

4. ՀՈԴՎԱԾ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀՈԲԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ

Դ. Անանունը ոչ միայն հետևում էր Անդրկովկասում, մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական դարձադրամներին, այլև ակտիվորեն մասնակցում և ուշագրություն կենտրոնում էր պահում գրական-մշակութային միջոցառումները:

տեղեկություններ է հաղորդում Արամայիսը. տե՛ս Ա. Զ ա ք ա ղ յ ա ն. Հոչեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 249–252:

¹⁴⁰ Դ. Ա ն ա ն ու ն. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. «Հայաստանի կոոպերացիա», № 13, էջ 525: Անվանի գրականագետ Ալ. Զաքարյանը գրում է. «Տերյանի կյանքի վերջին տարիների մասին անկարելի է խոսք բացել առանց Հկոոպ տպագրած Անանունի «Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ» հուշերի: Եվ ինչու միայն վերջին տարիների կենսագրական. պարզապես, առհասարակ աշխարհայացքի, քաղաքական-քաղաքացիական ըմբռնումների, մարդկային-հայրենասիրական ... էությունը շուրջը. ախտոմանքով, որ առ այսօր լայն հասարակայնությունը ծանոթ է անգամ Անանունի վկայությունների բեկորներին» (Ալ. Զ ա ք ա ղ յ ա ն. Նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 647): Այնուհետև հուշերից մեջբերում է ընտրովի հատվածներ՝ կատարելով ուշագրավ հետևություններ (տե՛ս էջ 647–655): Դ. Անանունի նկատմամբ ինչ-ինչ հարցերում Վ. Տերյանի վերաբերմունքի մասին նաև տե՛ս Վ. Հ ա կ ո ղ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 60, ծան. 144:

1919 թ. սկզբների գրական-մշակութային մեծ իրադարձությունը Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակն էր. փետրվարից մայիս փառավորապես տոնվում է Ամենայն Հայոց բանաստեղծի հոբելյանը¹⁴¹: «Թումանյանի 50-ամյակը, կարելի է ասել, եղավ մի երկարատև հոբելյան, մի շարունակական հանդես, որ Թիֆլիսի հայ (նաև՝ վրացի, ռուս — Ա. Զ.) հասարակությունը տալիս էր ի պատիվ իր սիրելի պոետի»¹⁴², — վերհիշում է Ստ. Զորյանը:

Փետրվարի 14-ին «Մշակ»-ը «Գրական տոն» խորագրով հաղորդում էր. «Փետրվարի 20-ին լրանում է բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի ծննդյան հիսնամյակը»¹⁴³:

Այս տարի լրանում է նաև նրա գրական գործունեության երեսնամյակը: Գրական պայծառ տոն է կանգնած հայ ժողովրդի առաջ՝ նրա արդի դաժան կացություն մեջ:

Փետրվարի 20-ին «Մշակը» լույս կտեսնի հատուկ հոդվածներով նվիրված մեր բանաստեղծի քանքարին»:

Խոստմանը հավատարիմ այդ օրը թերթի էջերում զետեղված ենք տեսնում Հովհ. Թումանյանին նվիրված բազմաթիվ նյութեր¹⁴⁴: Դրանց շարքում առանձնանում է Դ. Անանունի «Հարգանքի խոսք

¹⁴¹ Տե՛ս Ս. Հովհաննիսյան. Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, էջ 248–253, Ա. Զաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010, էջ 142–146, Ե. Մնացականյան. Թումանյանի 50-ամյակի հոբելյանական հանդիսությունների արձագանքները մամուլում (ծննդյան 150-ամյակին ընդառաջ). — ՊԲՀ, 2017, № 3, էջ 91–103 և այլն:

¹⁴² Ստ. Զորյան. Երկերի ժողովածու, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 32:

¹⁴³ Ի դեպ, Հովհ. Թումանյանի ծննդյան ամսաթվի հետ կապված մանրամասն տե՛ս Հ. Սուքիասյան. Հին ու նոր տոմարների տարբերությունը և Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան ամսաթվի հարցը 1910–1930-ական թվականներին. — ՊԲՀ, 2019, № 2, էջ 47–56:

¹⁴⁴ Նկատենք՝ Թիֆլիսում հրատարակվող «Закавказское слово» թերթը ևս մեծ տեղ է հատկացրել բանաստեղծի հոբելյանին. տե՛ս А. Закарян. О праздновании 50-летия Ованеса Туманяна в Тифлисе. — ИФЖ, 2019, № 1, с. 205–226, նաև՝ Հ. Սուքիասյան. Հայ հայրենակցական միությունների միության հոբելյանական միջոցառումները՝ նվիրված Հովհաննես Թումանյանի 50-ամյակին (նույն տեղում, էջ 227–235):

Հովհ. Թումանյանին» վերնագրով հոդվածը, որով բացվում է «Մշակ»-ի այդ համարը: Բերենք սթափ գնահատականներով լեցուն, բովանդակալից, արդիական հնչեղություն ունեցող հոդվածն ամբողջությամբ: «Այսօր լրանում է հիսուն տարին այն մարդու, որի գլուխը վաղաժամ ալեհեր է դարձել, իսկ հոգին մնում է միշտ արի: Դա բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանն է, բանաստեղծ՝ առանց որակումների: Ածականը այստեղ կարող է նսեմացնել, այլ ոչ թե բարձրացնել: Բայց ինչ որ մենք պիտի շեշտենք այնուամենայնիվ դա այն է, որ Հովհ. Թումանյանի քնարը հենց սկզբից ներդաշնակ կապ է հնչյուններ է փնտրել իր և հայության հոգևոր աշխարհի մեջ, փնտրել և, որ ամենից գլխավորն է, գտել: Ազգային քանքար իր ողջ էությունը՝ Հովհ. Թումանյանը հեռու է, շատ հեռու ինքնազուհ ազգամոլությունից: Նրա ստեղծած հայը հարադատ է ամենիս: Այդ հայի հոգեկանն աշխարհը մերն է իր գունազեղ բովանդակությամբ: Եվ մենք հրճվում ենք, երբ բանաստեղծի պատկերած հայը անցնում է մեր մտքի ու տեսողության դաշտով: Եթե ժպտում ենք նրա վրա՝ մեզ վրա ենք ժպտում: Եթե լաց ենք լինում նրա համար՝ մեզ համար ենք լալիս: Հովհ. Թումանյանը գերազանցապես ժողովրդական բանաստեղծ է, ժողովրդի խորքից ելած և՛ իրեն զանգվածային ընդերքի պտուղ՝ նա խոսքի գոհար է, — գրում է Անանուհը: — Դաժան հասարակական պայմանների մեջ է լրանում մեր բանաստեղծի ծննդյան հիսնամյակը: Մի ուրիշ բանաստեղծի — Նրիմյան Հայրիկի — քնարը արդեն տվել է մեր այսօրվա վիճակի պատկերը.

Կանցնի ձմեռ, կուգա գարուն
Մեռելոց դաշտ ծաղկազարդի,
Անջատ, անջատ ոսկերոտիք
Շարժին հրաշիվք, կցին իրար
Շունչ մի շնչե կենդանարար
Հառնի կանգնե մեռելոց դաշտ ...

«Մեռելոց դաշտը» — դա մեր հայրենիքն է, որ դեռ պիտի «հառնի» ու «կանգնե»: Սակայն այդ մեռելոց դաշտը այդպիսին է ոչ միայն Ֆիզիկապետ, այլև հոգեպետ: Պատերազմը և մեր գլխին տեղա-

ցած արհավիրքները ավերել են նաև Հայի հոգին, մի վերք, որ ամենից կսկծալին է: Կարելի է կառուցել «բրած ու հատակած» քաղաքներն ու գյուղերը, կարելի է հերկել ու մշակել դաշտերն ու պարտեզները, բայց դժվարին գործ է վերականգնել Հայի ավերված հոգու ունակությունները, նրան առաջնորդել դեպի հասարակական իդեալների և այլասիրության տաճարը: Այստեղ ընտիր Հայ միտքն ու խոսքը ունեն կատարելու ամենից ծանր աշխատանքը: Պահ մի վարանում ենք և չենք հավատում Հայ խոսքի այդ հրաշունչ ու բուժարար առաքելությունը, բայց երբ հիշում ենք խոսքի վարպետ Թումանյանին և նրա մյուս սակավաթիվ ընկերներին՝ այլևս ուղղվում է մեր կորացած մեջքը, և մենք հավատում ենք Հայի պայծառ աստղին:

Մենք դեռ կպայքարենք!

Մեզ մխիթարող և առաջնորդող մարդարեններ են Հարկավոր: Թող Հովհ. Թումանյանը՝ իմաստուն դարձած իր հիսուն տարվա կյանքի փորձից՝ այսուհետ ևս կերտե ընտիր Հայ խոսք՝ սփռվելու մեր վիշտը և ոգևորություն հաղորդելու մեր սրտին: Թող նա մեզ ուժ տա մաքառելու երջանիկ ապագայի համար:

Պայծառ օրեր ենք մաղթում մեր Պառնասի զարդին»¹⁴⁵:

Դ. Անանունի այս հոգվածին է նաև մեծապես վերաբերում Ալ. Զաքարյանի հետևյալ միտքը. «Բնորոշ է, որ դեռևս 1919-ին՝ մի կողմ թողած «Նահապետականության երգիչ», «Նահապետականության արտահայտիչ» մտայնությունները, գրականագիտությունը Թումանյանին զնահատում էր համազգային, համամարդկային չափանիշներով, չափանիշներ, որոնցից գլեհիկ սոցիոլոգիական հովերով, դժբախտաբար, հետագայում շատ նահանջեց գրականագիտությունը»¹⁴⁶:

¹⁴⁵ «Մշակ», 20. II. 1919: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանունը Հովհաննես Թումանյանի մասին (Դ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրարեր հասարակական գիտությունների», 2020, № 1, էջ 432–433: Այս հոգվածը կրճատումներով ու տարընթերցումներով տպագրվել է «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում (էջ 665–666):

¹⁴⁶ Ալ. Զաքարյան. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 434–435:

... Դ. Անանուհի ակտիվորեն մասնակցել է գրական-մշակութային ամենատարբեր միջոցառումների. դրա խոստովանելու վկայություններ կան, օրինակ, 1919 թ. ապրիլի 1-ին «Գրական-գեղարվեստական ալմանախ» խմբագրության կողմից նրան ուղղված հետևյալ գրությունը. «Մեծարգո պ. Դավիթ, Հինգշաբթի, ապրիլի 3-ին, երեկոյան ժամը 6-ին հրավիրում ենք Ձեզ Հովնանյան դպրոց, ուր պ. Դ. Դեմիրճյանը խոսելու է Հայոց նորագույն արձակ գրականության մասին»¹⁴⁷:

5. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ «ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ (ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔՈՎ)» ՀԱՐՑԱՇԱՐԻՆ

1920 թ. սկզբին Թիֆլիսում հրատարակված «Գրական-գեղարվեստական ալմանախ»-ի 5-րդ համարն ունի հետևյալ ընծայագիրը՝ «Հովհ. Թումանյանին՝ նրա ծննդյան 50-ամյակի առիթով»։ Այլ նյութերի թվում՝ այստեղ տպագրվել են նաև մի շարք գրողների կարծիքները Հայ գրականության արդի վիճակի ու ապագայի մասին՝ ի պատասխան Ստ. Զորյանի կազմած հարցաշարի, որը կրում է «Հայ գրականության վիճակը (Հայ գրողների կարծիքով)» խորագիրը։ «Դեռ 1917 թ. վերջերին, երբ մեր գրական աշխարհում համեմատական կենդանություն կար և ռուսական հեղափոխությունը մեր առջև բացել էր պայծառ հեռանկարներ՝ ապագան դարձնելով դյուրավիշ»

¹⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 103, թ. 3: Նկատենք, որ ժամանակ անց Դ. Անանուհի «Գարնան գծով» վերնագրով դրվատական հոդված է տպագրել Դ. Դեմիրճյանի «Գարուն» բանաստեղծությունների զրքի մասին (տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 9, մայիսի 15, 1920, էջ 328–329)։ Մեջբերենք հոդվածի վերջին տողերը. «Մեր բանաստեղծի դործերից նմուշ է ենք բերում։ Թող ընթերցողը իր ձեռքին ունենա նրա ամբողջական գործը, որ «գարնան գծով» է և համակ արբեցում։ Մեր խնկարկոթյունը անպատշաճ չպիտի լիվա մեր ապրած օրերում։ Մեր կրոնատենքը պիտի դարձնվի ոչ միայն հայրենիքի քաղաքական ազատագրումով և նյութական շինարարությամբ, այլև մաքուր սիրո բողոքով։ Անպտուղ թղթերի չի կարող լինել Հայ մարդը։ Թող Դ. Դեմիրճյանի երգերը մղեն դեպի կենսական ստեղծագործություն։ // Բարով է սիրո երգեր հյուսիս մեր սիրելի բանաստեղծը»։

մի երկիր, — այդ ժամանակ մեր մեջ միտք հղացավ մի հարցարանով (անկետով) դիմել մեր գրողներին ու քննադատներին և նրանց կարծիքն իմանալ հայ գրականության ներկայի ու ապագայի մասին, — նախարարնում գրում է հարցաթերթիկի հեղինակը:— Եվ այդ նպատակով կազմեցինք մի հարցարան: Սակայն քաղաքական ձախորդ իրադարձությունները և մեր ժողովրդի գլխին պայթած ահավոր աղետները, որ հիմն ի վեր կործանեցին ամեն տեսակ ծրագիր ու հղացում, անիրագործելի դարձրին և մեր ցանկությունը: Բայց ներկա թվին, երբ փոթորիկն անցավ կարծես, և մեր երկինքը փոքր-ինչ պարզվեց, մեր վաղեմի միտքը նորից այցելեց մեզ: Եվ այս անգամ արդեն այդ պատրաստի հարցարանով դիմեցինք մեր գրողներից նրանց, ովքեր այն ժամանակ գտնվում էին Թիֆլիսում, մնացած հեղինակներին, որ գտնվում էին Թիֆլիսից դուրս, անկարող եղանք դիմել խզված հաղորդակցություն պատճառով (ինչպես կտեսնենք ստորև, միակ բացառությունը եղել է Դ. Անանունը, որն այդ ժամանակ բնակվում էր Երևանում— Ա. Ձ.)»¹⁴⁸: Այնուհետև ներկայացվում է հարցարանը.

«1) Ի՞նչ է Ձեր կարծիքը գեղեցիկ հայ գրականության ներկայի մասին. ա) վիպասանություն, բ) դրամա, գ) քնարերգություն:

2) Ինչպե՞ս եք նայում գեղեցիկ հայ գրականության ապագային:

ա) Արդյոք, ներկան երաշխավորո՞ւմ է նրա ապագա առաջադիմությունը:

բ) Որո՞նք են, Ձեր կարծիքով, նրա գրավականները:

3) Ի՞նչ կարծիք ունիք ռուսահայ ու թյուրքահայ գեղարվեստական բարբառների մասին:

ա) Ապագան այդ բարբառներից որի՞ն է պատկանում:

բ) Ցանկալի՞ է, արդյոք, նրանց ձուլումը. թե մեկի կամ թե մյուսի չքացումը:

4) Ի՞նչ կարծիք ունիք ժողովրդական բարբառների մասին»¹⁴⁹:

Հարցարանին պատասխանել են Շիրվանզադեն (6 ապրիլի 1919 թ.), Հովհ. Թումանյանը (ամսաթիվը նշված չէ), Նար-Դոսը (30 մարտի 1919 թ.), Վ. Փափաղյանը (8/26 ապրիլի 1919 թ.), Դ. Դեմիրճյանը (9 օգոստոսի 1919 թ.), Տ. Հովհաննիսյանը (10 ապրիլի 1919 թ.),

¹⁴⁸ «Դրական-գեղարվեստական ամսանախ» (Թիֆլիս), 1919, № 5, էջ 128:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 128–129:

Դ. Անանունը (18 հոկտեմբերի 1919 թ., Երևան)¹⁵⁰, Հ. Սուրխաթյանը (ամսաթիվը նշված չէ)¹⁵¹:

Ընդարձակ, բովանդակալից և ուշագրավ դիտարկումներով լեցուն են հատկապես Դ. Անանունի պատասխանները: Այդ նյութը բերենք ամբողջությամբ. «Մեր գեղեցիկ գրականության ներկան որակում հունի այն պատճառով, որ ցայտուն անուններ ու գործեր չկան հրապարակի վրա: Մի երկու վիպական անուններ (Կ. Միքայելյան, Միք. Մանվելյան, Ստ. Զորյան) դեռևս գրչի հզորության չեն տիրացել և նույնիսկ դժվար է ասել, թե հայ միջավայրը կարող կլինի առնություն մատակարարել նրանց դալուկ վրձինին: Նույնը կարելի է կրկնել նաև դրամայի նկատմամբ (Վ. Վալադյան): Քնարերգության բնագավառում Վ. Տերյանի մուսան ահա քանի տարի է, որ խլացրել է մյուս ձայները: Մեր բոլոր մատաղ բանաստեղծները շարունակում են հարկ մատուցանել Վ. Տերյանի քնարով հարուցած մոտիվներին, մի հոգեվիճակ, որ մենք որակել ենք «մենության մղձավանջը» անունով¹⁵²: Երիտասարդ բանաստեղծների մեջ երջանիկ

¹⁵⁰ Ստ. Զորյանը զրոգ, հրատարակիչ, պոլիգրաֆիստ, խմբագիր Միսաք Էլիրիկյանին 1919 թ. նոյեմբերի 5-ին Երևանից Թիֆլիս դրած նամակում հայտնում է. «... ուղարկում եմ... Դ. Անանունի կարծիքը անկետայի առիթով: ... Սովորականից մի քիչ երկար է Դավիթի կարծիքը, բայց հետաքրքրական է» (Ստ. Զորյան. Սրտի մտքը և հարգանքը, էջ 24):

¹⁵¹ Ե. Մնացականյանը գրում է. «1919 թ. ուշագրավ մի ձեռնարկում է իրականացնում Ստ. Զորյանը: Հայ գրականության ներկա վիճակի գնահատման նպատակով գրողն իր կազմած հարցադաշնով դիմում է ժամանակի հայտնի դեմքերին: Ի թիվս այլ հարցերի՝ Զորյանը փորձում է ճշտել նրանց տեսակետը «ռուսահայ ու թրքահայ գեղարվեստական բարբառների մասին»: Պատասխանները ավելի քան հետաքրքիր են և խոսուն. ժամանակի մտավորականությունը մեծ հույսեր ուներ Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ, և նրանց արտահայտած մտքերը լի էին հավատով դեպի հայոց լեզվի միասնական ամբողջականության կայացումը» [Ե. Մնացականյան. Բանավեճերը գրական հայերենի շուրջ և Հովհաննես Թումանյանը (1890–1910-ական թթ.), Երևան, 2017, էջ 39]:

¹⁵² Տե՛ս 1909 թ. «Նոր օրեր» (Բաքու) թերթում (մարտի 21, № 2, էջ 5–6) Դ. Անանունի «Մենության մղձավանջը» (Վահան Տերյանի «Մենապոլի անուրջներ»)» խորագրով գրախոսությունը, նաև 1912 թ. «Մեր ուղին» ամսուրջները)» խորագրով գրախոսությունը, նաև 1912 թ. «Մեր ուղին» ժողովածուում (էջ 98–110) նրա ծավալուն գրախոսությունը Տերյանի «Բանաստեղծություններ»-ի առաջին հատորի վերաբերյալ դարձյալ «Մենության մղձավանջը» վերնագրով:

բացառություն է կազմում թյուրքահայ Վեսպերը, որը գիտե առնական նվագներ կերտել և դա շնորհիվ նրան, որ երգչի հոգուն տիրում է ցեղի ու հայրենիքի վերածնության կարոտը:

Ասացինք, որ հայ գեղեցիկ գրականության ներկան որակում չունի: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ այժմ տիրում է գեղեցիկ գրականության բացակայության շրջանը: Սակայն մեր գրականության անցյալը և հին վարպետների դեռևս հնչվող ձայնը գրավական է, որ գրական պարապությունը երկար չպիտի շարունակվի: Գեղեցիկ գրականությունը, ինչպես և հոգևոր մնացած կարգի երկերը պարապ և անօգ տարածության մեջ չեն ստեղծվում: Պատերազմի, մեծ հեղափոխության և մեր ազգային ոգորումների հետևանքով կերտվում է հայ պատմության նոր շրջանը, որի նկատմամբ կարելի է լուսավոր գուշակություններ անել: Այդ նոր շրջանում իրար պիտի խառնվին երկու տարբեր ապրումներ — անցյալի հիշողությունները լի թախիծով, սոսկումներով և ամոսսանքով և ապագայի որոնումները, ուր մտքի վարանումը կցորդված կլինի խիզախության հետ: Այստեղ հնարավոր է և՛ ռոմանտիզմը կրոնական շղարշով պարուրված և՛ ցայտուն ռեալիզմը: Մեր ապագա տնտեսական ու քաղաքական միջավայրից շատ բան է կախված: Կկարողանա՞նք արդյոք եղած հայ գրիչները նոր պայմաններում ունկնդիր հանդիսանալ նոր ձայներին, նկատել նոր ներկերը և ըստ այնմ լարել իրանց եռանդը, թե անցյալի անցուդարձերը, հին հասարակակարգի փուլգումը նրանց արդեն դարձրել է մտավոր անկարներ — այս հարցին դժվար է պատասխանել: Հավանորեն մեր արդի գրողներից շատերը կապավինեն իրանց հիշողություններին: Բայց և համոզված ենք, որ նրանց փոքրաթիվ մասը նոր կորույի ուժերի հետ սպասավոր կկանգնեն նոր սահանջներին և կսպառեն գրական բացակայության այս շրջանը: Մեր ազգի անապառ և աննկուն աշխարհաչեն եռանդն է մեզ իրավունք տալիս նման եզրակացության հանգեցու:

Մեր ազգի քաղաքական ամբողջացումը, նրա հավաքումը միևնույն պետական հարկի տակ հրամայական է դարձնում ռուսահայ և թյուրքահայ բարբառների ձուլման խնդիրը: Ազգը չի կարող տարբեր բարբառներ գործադրել պետական և հասարակական հաստատություններում և այստեղից էլ պիտի սկսվի ձուլողական աշխատանքը: Գիտակցական, կազմակերպված վերաբերմունքը շատ բան կարող է անել այստեղ: Հիշենք, որ դարոցին վերապահված է խոշոր դեր: Եթե հայկական երկու հատվածների հոգևոր ղեկավարները զլանան ձեռնամուխ լինելու բարբառների ձուլման աշխատանքին, ապա հարցի լուծումը կմնա տարերքին, այսինքն բնական մրցման

ու զարգացմանը: Լեզուն կենդանի է նրա գործածողների թվով: Այս հանգամանքը պետք է որ գերակշռություն տա նախկին ուսանողների բարձրագույն: Մյուս կողմից արդեն պարզ է, որ ուսանողները պիտի կազմեն հայկական պետականության (իբրև ապարատի) ողնաշարը: Սա էլ մի գրավական է, որ նրանց բարձրորակ առաջնության վիճակում պիտի լինի: Այսպիսով կան տվյալներ, որ այժմյանից նշմարելի են դարձնում ուսանող բարձրագույն գերիշխանությունը: Պարապ հարց է, թե ցանկալի՞ է բարձրագույնի ձուլումը կամ նրանց մեկի չբացումը: Ուժեղը պիտի հաղթի և մենք հաղթությունը գուշակում ենք հոգուտ ուսանողների:

Հենց որ հայ լեզուն տեր ու տիրական ունեցավ, հենց որ հայ պետությունը հոգատար կանգնեց մեր «աննյութ դանձին», — հայ հոգևոր բարեմասնություններին, ապա դրանով վճիռ պիտի արձակվի նաև հայ ժողովրդական բարձրագույններին: Նրանցից ոչ մեկը հավանություն չի ունենալ պետական լեզու դառնալու, բայց նրանցից ամեն մեկը կզա բառերով և պատկերավոր դարձվածքներով հարստացնելու մեր գրական լեզուն, նայած թե տվյալ ժողովրդական բարձրագույն որպիսի տաղանդով օժտված ներկայացուցիչ կտա մեր գրականությունը:

Մենք հավատով ենք նայում մեր գրականության ապագային: Հոգևոր գենքը երբեք հայր բաց չի թողել իր ձեռքից: Եվս առավել նա այդ չի կարող անել ազգերի և վարի խավերի ազատագրության պահուն, երբ խոսքին ու գրչին վերապահված է այնքան վճռողական, այնքան վիթխարի դեր: Եթե հայ մարդիկ հրաժարվեն քաղաքական փնթիլությունից և պայծառ հայրենաշեն ծրագիր առաջադրեն մեր գրական ուժերին, ապա դրանով նրանք հրահրած կլինեն ազգի մեջ պահված ուժը, ստեղծելով գրական ճակատ, ուր կխամրի թուլը և հաղթական ճաճանչներ կարձակեն հզորը»¹⁵³:

¹⁵³ «Գրական-գեղարվեստական ամսանախ», 1919, № 5, էջ 141–143, տե՛ս նաև Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանունը հայ գրականության ներկայի ու ապագայի մասին (1919 թվական)։ — ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2023, № 2, էջ 293–296: Ի դեպ, 1920 թ. ապրիլի 29-ին Ստ. Զորյանի Մ. Էփրեկյանին Երևանից Թիֆլիս դրած նամակում կարդում ենք. «Սիրելի Միսաք, // Բարի եղիր Դավիթի համար մի օրինակ «Ալմանախ» ուղարկել: ... Դավիթը իր պատասխան գրվածքի համար (անկետայի) հոնորար է ուզում. նրա հաշվով բռնում է 380 ո. հայկական դրամով» (Ստ. Զորյան. Սրտի մտքը և հարգանքը, էջ 31):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ
(1918– 1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Իր կենսագործունեության ողջ ընթացքում հատկապես 1918–1920 թթ., Լեռնային Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը խորապես մտահոգել է Դ. Անանուհին, և նա քանիցս այցելել է երկրամաս, ապա իր տպավորությունները հոգվածաշարերի միջոցով հաղորդել հանրությանը:

«Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» նախագահ Հովհ. Թումանյանի՝ Դ. Անանուհին հասցեագրած 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին ուղարկված նամակից, մասնավորապես, հայտնի է դառնում, որ, ըստ պայմանավորվածության, հանձնաժողովը նրան նշանակել է իր լիազոր ներկայացուցիչը և հանձնարարել է ուսումնասիրել Ղարաբաղի (Շուշիի և Զեյթունի գավառների) հայ բնակչության կրած նյութական վնասներն ու տվել է մեկամսյա ժամկետ¹⁵⁴:

Հովհ. Թումանյանը դեկտեմբերի 14-ին գորավար Անդրանիկին գրած նամակում խոսելով հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին՝ նաև նշում է. «Գրաբերս՝ պ. Դավիթ Անանունը, մեր կողմից դալիս է լիազոր Ղարաբաղում կազմակերպելու էս գործը (խոսքը «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքների մասին է– Ա. Զ.): Խնդրում եմ աջակցություն ցույց տալ նրան, եթե հարկավոր լինի»¹⁵⁵:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Դ. Անանունը Թիֆլիսից մեկնում է Ղարաբաղ, վերադառնում 1919 թ. փետրվարի սկզբին: Ի դեպ, Հովհ.

¹⁵⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Անուշավան Զաքարյան, Երևան, 2005, էջ 44–45:

¹⁵⁵ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. 10, էջ 299:

Թումանյանը Ղարաբաղի կառավարութեանը հասցեագրած փետրվարի 26-ի նամակում հայտնում է. «Քննիչ հանձնաժողովիս լիազոր պ. Դ. Անանունը վերադարձավ և զեկուցեց, որ Դուք արդեն կալմակերպել եք վնասները որոշելու գործը, սակայն նյութական կարիք ունեք և խնդրում եք Հանձնաժողովիս օգնությունը:

Մրանով Հանձնաժողովս խնդրում է Ձեզ հայտնել Ձեր նյութական կարիքի չափի մասին և տեղեկացնել, թե Ղարաղլաղ գյուղի և աղ-գաբնակութեան դրութեան և թե նրանց համար անհրաժեշտ օգնութեան չափի մասին»¹⁵⁶:

Նկատենք նաև, որ Դ. Անանունն ակտիվորեն մասնակցել է Քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին: Այդ մասին են վկայում բյուրոյի նախագահ Հովհ. Թումանյանի նամակները Դ. Անանունին: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 9-ին Թումանյանը գրում է. «Մեծարգո պարոն // Դավիթ Անանուն // Քննիչ հանձնաժողովս իր գործունեութեան սկզբնական շրջանում լիազորներ էր նշանակել այս կամ այն գավառի համար, որ տեղնուտեղը ուսումնասիրեն տաճկական արշավանքից հայ ժողովրդի կրած վնասները և իրենց ուսումնասիրութեան արդյունքը գրավոր ու մանրամասն զեկուցանեն Հանձնա-

¹⁵⁶ Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ..., էջ 124: 1919 թ. հունիսի 7-ին Քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Հովհ. Թումանյանը դիմում է Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարապետ Ալ. Խատիսյանին՝ հանձնաժողովին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու խնդրանքով, որտեղ, ի դեպ, գրում է. «... մեր կենտրոնական Քննիչ հանձնաժողովի նախաձեռնութեամբ Շուշի քաղաքում կալմակերպված համանման հանձնաժողովը ստացել է մոտ 10.000 հայտարարութիւն Ղարաբաղի բնակիչներից և քննելուց հետո ներկայացրել է անգլիական հրամանատարութեանը: Այդ աշխատանքների վրա Շուշիի հանձնաժողովը ծախսել է 50.000 ռ., որը փոխարինաբար վերցրել է մասնավոր անհատներից, ուստի մեր միջոցով խնդրում է Հայաստանի Հանրապետութեանից 50.000 ռ. այդ պարտքը վճարելու համար» (Հովհ. Թումանյան. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 325): Հունիսի 28-ին էլ Թումանյանը դիմում է Վրաստանում ՀՀ ղեկավարգիտական ներկայացուցչութեանը՝ հանձնաժողովին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու խնդրանքով, ի մասնավորի՝ «... 3.50 հազար ռուբլի՝ հանձնաժողովի Ղարաբաղի ճյուղին ուղարկելու» համար (Հովհ. Թումանյան. Նորահայտ փաստաթղթեր: Աշխատասիրութեամբ Հ. Կ. Սուքիասյանի, Երևան, 2019, էջ 54):

ժողովիս: Սուրմալուի զավառի համար նշանակվել էր պ. Հովհաննես խոջաէյնաթյան<ը>, որը և սիրով հանձն էր առել կատարել այդ կարևոր ու պատասխանատու գործը, իբրև իրազեկ ու լավատեղյակ անձնավորություն: Սակայն պ. խոջաէյնաթյանը մեզ անհայտ պատճառով մինչև օրս էլ ոչ մի նյութ չի ուղարկել Հանձնաժողովիս, չնայած որ նա լիովին ստացել է իր ռոճիկը ու ճանապարհածախսը և որ ահա 6–7 ամիս է անցել պայմանաժամից: Այս ցավալի երևույթի պատճառը, ինչպես ասացինք, մեզ անհայտ է, որովհետև նախկին լիազոր խոջաէյնաթյանը չի պատասխանում մեր դիմումներին: Որովհետև պ. խոջաէյնաթյանը ներկայումս ծառայում է Երևանի պետական<ան> հիմ<նարկներից> մեկում, Հանձնաժողովս վճռեց դիմել Ձեզ, հարգելի պարոն, որ նեղություն կրեք պ. խոջաէյնաթյանից ստանալու բոլոր եղած նյութերը և ուղարկելու Քննիչ հանձնաժողովիս, որի կողմից վաղօրոք շնորհակալություն ենք հայտնում Ձեզ այս հանձնարարությունը կատարելու համար»¹⁵⁷: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 28-ին էլ Թումանյանն Անանունին, մասնավորապես գրում է. «Շնորհակալ եմ մեր բյուրոյի հանձնարարությունը կատարելու համար»¹⁵⁸:

Դ. Անանունը փետրվարի 12-ին, որպես երկրամասից նոր վերադարձած գործիչ, մասնակցում է Ղարաբաղի հայրենակցական միության նիստին¹⁵⁹: Ղարաբաղ կատարած ուղևորության վերաբերյալ

¹⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, թ. 131 և շրջ.: Տե՛ս նաև՝ Հայ ժողովրդի կուրուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին..., էջ 193:

¹⁵⁸ Տե՛ս Հ ո վ Վ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. 10, էջ 340: Նկատենք. «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում տպագրված է՝ «Շնորհակալ եմ մեր բյուրոյի հանձնարարությունները կատարելու համար» (ընդգծումը մերն է– Ա. Զ., էջ 825):

¹⁵⁹ Տե՛ս «Մշակ», 15. II. 1919: Ի դեպ, թերթը փետրվարի 9-ի համարում տեղեկացնում է. «Այս օրերս Ղարաբաղից Թիֆլիս եկած Դավիթ Անանունը (Տեր-Դանիելյան) վաղվանից մտնում է «Մշակի» խմբագրական կազմի մեջ» (նկատենք, որ նա 1915 թ. եղել է այդ թերթի Բաբվի թղթակիցը): «Մշակի» խմբագիր Լ. Քալանթարի ստորագրությամբ «1919 թ. մարտի 1»-ով թվագրված վկայական է տրվել, ըստ որի՝ Դ. Անանունը թերթի խմբագրական խորհրդի անդամ է (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 3): Դ. Անանունի հաղորդմամբ «Թիֆլիսում փետրվարին և մարտին խմբա-

յոթ մասից բաղկացած նրա հոդվածաշարը տպագրվում է «Մշակ» թերթի 1919 թ. փետրվար-մարտի համարներում «Ղարաբաղ (ուղևորի դիտողություններ)» վերնագրով¹⁶⁰: Դրանցում մանրամասն անդրադարձնում է 1918 թ. Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձություններին, մասնավորապես հայության առաջին երեք համալուծմաններին, դրանց ընդունած որոշումներին:

1919 թ. հունիսի սկզբին Շուշիում և շրջակա հայկական գյուղերում հայերի կոտորած տեղի ունեցավ: Դրա դեմ բողոքի ակիք բարձրացավ:

Ե. Իշխանյանի օրագրային գրառումների համաձայն՝ հունիսի 8-ին Թիֆլիսի Վանքի բակում և կից փողոցում կայացած բազմամարդ միտինգը բացում է Զանգեզուր-ղարաբաղցիների հայրենակցական միությունից բարձրագույն նախագահ Լեոն: Նա քննադատում է «Բաքվի անգլիական ղեկավարական հրամանատարների սխալ քաղաքականությունը, նրանց կայացրած ապօրինի և անարդար որոշումը՝ պատմական Սյունիքը (նկատի ունի Զանգեզուր-Ղարաբաղը — Ա. Զ.), որը պատկանում է Հայաստանին, որպես նրա անբաժան մասը, կցելու Ադրբեջանին»¹⁶¹: «... մեծ վրդուլմունքով և հուզումով, բուն դժգոհություն ու բողոք հայտնելով անգլիական հրամանատարության ապօրինի կարգադրությունը դեմ»¹⁶² ելույթ են ունենում Վ. Նավասարդյանը, Ս. Սահակյանը, Հ. Թումյանը, Հ. Խոնունցը: «Խոսեց Դավիթ Անանունը իրեն հատուկ լեզվով ու ոճով, — գրում է Ե. Իշխանյանը, — և ճառի ընթացքում, Ա. Իսահակյանի նման արտահայտվեց, թե հազար տարի է, որ թաթարը, հաստատվելով մեր երկրում, մնաց անհաղորդ եվրոպական քաղաքակրթության և փաթաթվում է մեր ոտքերին ու խանգարում մեր առաջընթացին»¹⁶³:

Հունիսի 16-ին մարդաշատ ժողով տեղի ունեցավ Երևանում: Ցասումով հանդես եկան Դ. Անանունը, Ս. Խոնունցը, Վ. Խոնունցը, Դրոն և ուրիշներ: Ժողովի ընդունած բանաձևում մասնավորապես

գրել է «Մշակ» թերթը և ապրիլից մինչև հունիս ամիսը եղել է գործադուրկ (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.)» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 83):

¹⁶⁰ Տե՛ս «Մշակ», 11, 14, 18, 21, 22, 27. II. 1919, 02. III. 1919:

¹⁶¹ Ե. Իշխանյան. Լեոնային Ղարաբաղ (1917–1920), Երևան, 1999, էջ 460:

¹⁶² Նույն տեղում:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 460–461:

ասվում էր. «Բա՛վ է որքան կոտորվեց հայ ժողովուրդը Թուրքիայում, Ղարաբաղում, Ադրբեջանում: Մենք այլևս չենք կարող թույլ տալ, որ եվրոպական մեծ ժողովուրդների ներկայացուցիչների աչքերի առջև մեր կանայք ու երեխաները ենթարկվեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետությունների Կովկասում գտնվող ներկայացուցիչները վերջ դնեն կոտորածի և ավերի քաղաքականությանը: Պահանջում ենք հայկական կառավարությունից բոլոր կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և հանուն քաղաքակրթության ու մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանել հայ ժողովուրդը՝ ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով»¹⁶⁴: Այս ժողովից հետո հունիսի 17-ին, ՀՀ արտգործնախարարը նոտա է հանձնել Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին: ՀՀ կառավարությունը հայտարարել է, որ երբեք չի ասել, որ համաձայն է Ղարաբաղը ժամանակավորապես թողնել Ադրբեջանի կազմում և որ երկրամասը համարում է Հայաստանի անբաժանելի մասը: Նշվում էր, որ Ղարաբաղում կատարվածի համար «Հայաստանի կառավարությունը պատասխանատու է համարում Ադրբեջանի կառավարությանը»¹⁶⁵:

Ղարաբաղի անցքերի առիթով հունիսի 22-ին կրկին Թիֆլիսի Վանքի բակում տեղի ունեցավ համահայկական մեծ հավաք, որին մասնակցում էին 40-ից ավելի ազգային կազմակերպություններ: Անկասկած, հավաքին մասնակցել է նաև Դ. Անանունը: Նախադասում էր Հովհ. Թումանյանը: Ընդունվեց բանաձև, որով հավաքի մասնակիցները՝ «... վստահ Անտանտայի ժողովուրդների, կառավարությունների և Փարիզի կոնֆերանսի նրանց ներկայացուցիչների արդարամտության ու բարեկամական զգացմունքին», խնդրում, պահանջում էին Ղարաբաղից հեռացնել Ադրբեջանի իշխանությունները, կոտորածի հեղինակներին ձերբակալել ու դատի տալ, թույլատրել, որ Ղարաբաղը կցվի Հայաստանին»¹⁶⁶:

Այստեղ հարկ ենք համարում պատասխաններ քաղել Ա. Բաբախանյանի (Լեոյի) 1919 թ. հունիսի 18-ին Թիֆլիսից Երևանում գտ-

¹⁶⁴ Ա. Սիմոնյան. Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., Երևան, 2017, էջ 287–288:

¹⁶⁵ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 18. VI. 1919, «Кавказское слово» (Тифлис), 19. VI. 1919.

¹⁶⁶ «Աշխատավոր», 19, 24. VI. 1919:

նվող Դ. Անանունին գրած նամակից, որտեղ Հանգամանորեն ներկայացվել է Շուշիի անկման պատճառներն ու այդ Հարցում անգլիացի «արիկաների» դերը: «Սիրելի Դավիթ //... գրում եմ քեզ այն տխուր նորությունները, որոնք ստացվել են այստեղ մեր խեղճ Հայրենիքից (Ղարաբաղից— Ա. Զ.)՝ քո գնալուց հետո,— Հայտնում է նամակագիրը: — Տեղս է Հասել Հրանտ Բահաթրյանը¹⁶⁷, որ երեկ ղեկուցում տվեց մեր Հայրենակցական Միության[ը]: Տպալորությունը ճնշիչ, մղձավանջային էր:

Շատելվորտը¹⁶⁸, վերջապես, Հաջողացրել է դժբախտ Շուշու և նրա հետ մի երկու գյուղի (Քարինտակ, Շոշա) հպատակությունը կորզել և մատուցանել պանիսլամության բորենի Սուլթանովին¹⁶⁹: Բայց ի՞նչ գնով:— Ահա: Իշխանյանի, Թումյանի և Ավետիսյանի հեռացած օրը¹⁷⁰ թաթարական հրացանաձգությունը սաստկանում է: Թուրքե-

¹⁶⁷ Հրանտ Բահաթրյան— ռամկավար (կաղես), 1919 թ. փետրվարի 10–21-ին Շուշիում կայացած արցախահայություն 4-րդ Համագումարում ընտրվել է երկրամասի Հայոց ազգային խորհրդի փոխնախագահ:

¹⁶⁸ Դիգբի Ինգլիս Շատելվորտ (1876–1948)— գեներալ, 1919 թ. Կովկասում տեղակայված բրիտանական 39-րդ դիվիզիայի հրամանատար և Բաքվի կայազորի պետ:

¹⁶⁹ Խոսրով բեկ Սուլթանով (1879–1946)— մահմեդական քաղաքական գործիչ, բժիշկ: Ադրբեջանի առաջին ռազմական, ապա Հողագործության նախարար: 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի Հայության կոտորածի կազմակերպիչներից էր: 1919 թ. Հունվարի 16-ին ադրբեջանական կառավարությունը անգլիացիների Համաձայնությամբ նրան նշանակում է Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ: 1920 թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը կազմակերպել է Շուշիի հայկական թաղամասի բնակչության զանգվածային ջարդ, որի հետևանքով զոհվում է շուրջ 30.000 հայ: Բաքվում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո իրեն հայտարարում է «Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ»: Խորհրդային իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է, ապա Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի միջնորդությամբ ազատվել է ու հեռացել Պարսկաստան:

¹⁷⁰ Այդ մասին Ա. Կիսիբեկյանը գրում է. «Քաղաքի (Շուշի— Ա. Զ.) գնդակոծումը չղաղարեց: Կանանց, երեխաների վայնասունը շարունակվում էր:

Հայերը ստիպված եղան դիմելու անգլիական միսիային, որը պատասխանեց. «Ադրբեջանի կառավարությունը պահանջում է, որ Դաշնակցության ականավոր գործիչներ Նղիշև Իշխանյանը, Հարություն Թումյանը և

րը գրոհ չեն տալիս, հարձակում չեն գործում, բայց ահագին քանակությամբ դուռ-դուռ գնդակներ են տեղում հայոց թաղերի վրա: Հունիսի 4-ի երեկոն մթնում է, որու հետ և սարսափն է մտնում Շուշու մեջ: Հրացանաձգությունը հասնում է կատաղի չափերի: Հարձակում դարձյալ չկա: Վաթեռույի հաղթողների ծրագիրն էր այս, անշուշտ – սոսկում տարածել հայերի մեջ: Միաժամանակ, հունիսի 4-ի երեկոյան, թուրքերը, հավանաբար խանքենդուց եկած ադրբեջանցիները, վառում են Ղայթալի շենը և սկսում կոտորածը: Շուշու վերի թաղը, որի աչքերի առջև էր կատարվում Ղայթալուի կործանումը, մատնվում է խուճապի: Հազարավոր կանայք վերցնում են իրենց երեխաներին և վազում են անգլիական միսիան, արտասուքով աղաչում են, որ իրենց հենց այդտեղ կոտորեն անգլիական զինվորները, բայց ոչ թուրքերը: Խորամանկ Ալբիոնը, ինչ ասել կուզի, լուռությամբ պահպանում և դժբախտ կանանց բազմությունը մնում է փողոցում թափված: Միաժամանակ մի բազմություն հավաքվում է Հովանանց վանքի բակում, ուր հայոց շտաբն է եղել և կենդանական ահուդողից բռնված՝ պահանջում է, որ Ազգային խորհրդի կողմից մարդ զնա Սուլթանովի մոտ և հպատակություն հայտնի Ադրբեջանին: Եվ երբ ոչ ոք հանձն չէ առնում այդպիսի մի բան անել, սարսափահար ամբոխը, ղեկավարությամբ, անշուշտ, այն խմբակի, որ քեզ լավ ծանոթ է, երկու մարդ է ընտրում իր միջից և ուղարկում է Սուլթանովի մոտ, որ ընդունում է նրանց բորենու ժպիտներով, ուրախություն է հայտնում Շուշու հպատակության համար, ասում է, որ ինքը գիտեր, որ մի քանի մարդիկ են խոսվում հանդատությունը, խոստանում է հաց ու ապրանք տալ և այլն: Մյուս օրը նա գնում է առաջնորդի մոտ ու այդտեղ դարձյալ մեծ բազմություն է հավաքվում, որ մի մասնաժողով է ընտրում ադրբեջանական կարգերն ընդունելու համար: Սուլթանովը նորից խոսում է, իրան անմեղ դառնուկ է ձևացնում, բայց ասում է և հետևյալը. «Անգլիացիներին մի՛ հավատաք, նրանք մեզ էլ են խաբում, ձեզ էլ»: Իրար արժանի են Սուլթանովը և Շատեյ-

Ասծատուր Ավետիսյանը հեռանան Ղարաբաղից, որից հետո կղաղարի քաղաքի գնդակոծումը, իսկ մենք նրանց ապահով թիֆլիս կհասցնենք»:

Ուրիշ ելք չկար. նրանք ներկայացան ու անգլիական փակ ավտոյով անգլիացիների հսկողությամբ քաղաքից դուրս տարան այդ երեք անձնավորությունը» (Ա. Կիսիբեկյան. Հուշեր, հ. 1: Հրատ. պատրաստեց, խմբագրեց ու առաջաբանը գրեց Ա. Ղադիյանը, Երևան, 2011, էջ 357):

վորտը: Մի քանի ժամից հետո այդ իսկ անգլիացիները 400 աղբբե-
ջանական զորքեր տանում են (սիփայների հովանավորությամբ)
բնակեցնում վերի զորանոցում: Արդեն ոստիկանական պաշտոնյա-
ների ուսնոցները կանաչ գույնի են: Եվ փա՛ռք հավիտյանս Մեծ Բրի-
տանիային:

Քաղաքն այդպես կորավ, սիրելի Դավիթ. ես չեմ զարմանում,
որովհետև գիտեմ թե ինչ է այդ քաղաքը, շարունակ հարվածել եմ
նրան իմ գրվածքների մեջ: Շուշին անձնատուր է եղել սարսափի
տակ. հրացանաձգությունը մի «դեմոնստրացիա» է եղել, ինչպես բա-
ցատրել են անգլիացիները: Եվ այդքանն էլ բավական է եղել, որ
ամբոխը «գթություն» ունա: Քաղաքի ինտելիգենտ, ընդդիմադիր,
ռազմիկ ուժերը հեռացած են, ինչ պետք էր սպասել գիզիներից ...
Մենք պետք է որոտաձայն հայտնենք ամբողջ աշխարհին, որ 620
կանանց և երեխաների արյունը ընկնում է դեմ. Թոմսոնի¹⁷¹ և Շա-
տելվորտի գլխին: ... Այժմյան մեր դիմումները Թոմսոնին, Շատել-
վորտին և նման մյուս սրիկաներին ինձ հիշեցնում են այդ ռեզին-
գոտն ու ցիլինդրը և ես զգվում եմ»¹⁷²: Ինչպես ասում են՝ մեկնաբա-
նություններն ավելորդ են:

Շուշիի դեպքերի առնչությամբ նկատենք. որքան հայտնի է, Դ.
Անանունը քաղաքի՝ 1919 և 1920 թվականների կոտորածների մասին
մամուլում հանդես չի եկել: Բերենք հայտնի հեղինակներից մի քա-
նիսի հիշատակությունները 1920 թ. մարտյան դեպքերի կապակցու-
թյամբ: Նախ ասենք, որ Շուշի քաղաքը հայ ժողովրդի հասարակա-
կան-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային խոշոր կենտրոններից է:
Այնքան հայտնի, որ դեռևս 1837 թ. այդտեղ է եղել ռուս մեծ բանաս-
տեղծ Մ. Լերմոնտովը: Իր բարեկամ Ս. Ռաևսկուն գրած նամակնե-
րից մեկում նա հայտնում է. «Այն օրվանից, ինչ դուրս եկա Ռու-

¹⁷¹ Վիլյամ Մոնտգոմերի Թոմսոն (1878–1963) – գեներալ, գլ-
խավորել է բրիտանական 2000-անոց զորախումբը Բաքվում:

¹⁷² ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 53, թ. 3–5: Հմմտ. Հ. Գրիգորյան,
Հ. Մխոյան. Դավիթ Անանունի և Լեոյի նամակագրությունից. – «Պատ-
մություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2020, №1, էջ 266–268: Ի
դեպ, Վ. Հակոբյանն իր «Դավիթ Անանուն» վերնադրով զբոսում այս հան-
դեսի տարեթիվն ու համարը մեկ նշել է՝ 2020, թիվ 1 (տե՛ս էջ 26-ում), մեկ
այլ դեպքում էլ՝ 2019, թիվ 2 (տե՛ս էջ 170-ում):

սաստանից, Կիզլյարից մինչև Թաման անցել եմ լեռներով, եղա Շուշի քաղաքում, Կուբա, Շամախի, Կախեթ քաղաքներում (ընդգծումը մերն է – Ա. Ջ.)»¹⁷³:

1920 թ. մարտի 23–26-ին թուրք-ադրբեջանական զորքերն ու մահմեդականներն ավերեցին Հնօրյա բերդաքաղաքը և կոտորեցին հայ ազգաբնակչությունը: Այդ մասին կան բազում վկայություններ, գրվել են հողավածներ, եղել են հրապարակումներ հայ և օտարազգի բազմաթիվ մտավորականների, հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից: Այսպես, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական և մտավորական միջավայրում մեծ հեղինակություն վայելող գրող Մ. Շահինյանը 1920-ական թվականներին ճամփորդել է Անդրկովկասում՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում, Լեռնային Ղարաբաղում ու Նախիջևանում, և այդ մասին թողել է ուշագրավ նոթեր: Ղարաբաղի մասին ակնարկի «Շուշիի ուրվականը» VI գլխում արձանագրել է. «Առաջինը, որն ինձ ապչեցրեց լուսթյունն էր: Այդպիսի սարսափելի լուսթյուն ես ոչ մի տեղ, երբևիցե չեմ զգացել, և դա միանգամից թվում է անընական: Հանկարծ քեզ թվում է, որ լուսթյունը շնչում է. քարերը քչփչում են, տարուբերվում են, խշխշում են և գլխիդ մազերը բիզ-բիզ են կանգնում: 1920 թվականի մարտին այստեղ երեք օրում ավերել ու կրակել են մատնել 7.000 տուն ու մորթել են, թվերը տարբեր են ասում. ոմանք ասում են 3–4 հազար հայ, ոմանք՝ 12 հազարից ավելի: Փաստ է, որ 35 հազար հայերից Շուշիից ոչ ոք չէր մնացել: Ինչ-որ տեղ առուններում դեռ կարելի էր տեսնել կանացի մազափնջեր՝ լերդացած սև արյունով: Երևակայություն ունեցող մարդն այստեղ դժվար է շնչում. քայլում ես, քայլում, քայլում համատարած ածխացած շենքերի մնացորդների, ավելի ճիշտ՝ պատերի կողքով, շտապում ես գնալ և վախենում ես, թե երբեք դուրս չես գա ...»¹⁷⁴:

Նկատենք, որ Շուշի քաղաքի ու տեղի հայ բնակչության կոտորածի մասին իտալացի պատմաբան, աստվածաբան, գրող ու թարգմանիչ Զովաննի Գուլալտայի «Ճիշ Արարատից. Արմին Վեգները և

¹⁷³ Վլ. Սևյան. Շուշի, Երևան, 1991, էջ 118: Ի դեպ, Միքայել Հարությունյանն այդ առիթով գրել է «Լեռնոնտովը Շուշիում» վերնագրով բանաստեղծություն (նույն տեղում, էջ 118–119):

¹⁷⁴ М. Шагинян. Советское Закавказье. Очерки 1929–1930. Л.–М., 1931, с. 362.

հայերի ցեղասպանությունը» գրքում կարդում ենք. «1920 թ. մարտին թուրքերը և ադրբեջանցիները կատարում են նոր սարսափելի ջարդ Շուշի քաղաքում: Շուշին Ղարաբաղում հայկական կյանքի շատ կարևոր մշակութային կենտրոնն էր: XIX դարից այն ուներ իր վանքը, իր եկեղեցին, թատրոնը, հիվանդանոցը, թեմական դպրոցը, լույս էին տեսնում հայերեն գրքեր և ամսագրեր: XIX դարի վերջին հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության ավելի քան 60 տոկոսը: Ընդամենը մեկ օրում 1920 թ. մարտի 22-ին, թյուրքական կատաղությունը քայքայեց հազարավոր հայկական տներ, ավերեց շատ եկեղեցիներ, գրադարաններ, տպարաններ. դրա ղոհը դարձավ ավելի քան 30.000 մարդ: Այդպես քեմալականները Շուշիում կրկնեցին այն, ինչ երիտթուրքերը կատարել էին Բաքվում (նկատի ունի Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերյան հայտնի դեպքերը – Ա. Զ.)»¹⁷⁵:

Խոստեն են նաև ոռա նշանավոր բանաստեղծ, արվեստի տեսաբան ու թարգմանիչ Օսիպ Մանդելշտամի ու նրա կնոջ Նադեժդա Մանդելշտամի հայտնի անդրադարձներն այդ ողբերգական իրադարձություններին: Օ. Մանդելշտամը Հայաստանից Թիֆլիս վերադառնալիս Շուշիի 1920 թ. մարտյան կոտորածներից 10 տարի անց լինում է ավերված քաղաքում¹⁷⁶: Շուշիից ստացած սահմուկեցույցից տալիս թուրքականների ու դրա ազդեցության տակ բանաստեղծի գրած հայտնի «Կառապանը» բանաստեղծության մասին Ն. Մանդելշտամն իր հուշերում ունի ուշադրավ տեղեկություններ: Փոքր-ինչ ծավալուն այդ հատվածը բերենք ամբողջությամբ. «... վերջին մեկնումը էրիվանից, Հայաստանում մեր ճամփորդության ավարտը: Լուսարացին մենք ավտոբուսով Գյանջայից (Գանձակից – Ա. Զ.) մեկնեցինք Շուշի: Քաղաքն սկսվում էր անվերջանալի գերեզմանոցով, ապա փոքրիկ շուկայի հրապարակն էր, ուր իջնում են հոշոտված քաղաքի փողոցները: Մեզ արդեն վիճակված էր տեսնել բնակիչների կողմից

¹⁷⁵ Дж. Гуайта. Крик с Апарата: Армин Вегнер и геноцид армян. М., 2005, с. 46.

¹⁷⁶ Հայաստանում և Շուշիում Օ. Մանդելշտամի գտնվելու մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զ ա ք ա ղ ա ն. Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և ժամանակը: Հայաստանը նրա կյանքում. – ՊԲՀ, 2021, № 2, էջ 66–77, ն ու յ – ն ի Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և Հայաստանը, Երևան, 2022, էջ 40–58:

լքված գյուղեր, որ մի քանի կիսաքանդ տներից էին բաղկացած, բայց երբեմնի, ինչպես երևում էր, հարուստ և բարեկարգ այս քաղաքում աղետի ու մորթի պատկերները սոսկալիորեն դեռ աչքի առաջ էին: Մենք անցանք փողոցներով, և ամենուրեք նույնը՝ անտանիք, անլուսամուտ, անդուռ տների երկշարը: Լուսամուտների բացվածքներից երևում էին դատարկ սենյակները, երբեմն՝ պաստառների ծվեններ, կիսաքանդ վառարաններ, երբեմն՝ ջարդուվառվառ կահույքի մնացորդներ: Տները նշանավոր վարդապետյն տուֆից էին, երկհարկանի: Բոլոր միջնորմները քանդված էին, և այդ կմախքների արանքից ամենուր թափանցում էր կապույտ երկինքը: Ասում են, թե կոտորածից հետո բոլոր ջրհորները լեփլեցուն են եղել դիակներով: Եթե որևէ մեկը ողջ է մնացել, ապա փախել է մահվան այդ քաղաքից: Բոլոր լեռնակիս ճանապարհներին մենք ոչ մի մարդու չհանդիպեցինք: Միայն ներքևում, շուկայի հրապարակում, գեռում էր մի խումբ ժողովուրդ, բայց նրանց մեջ ոչ մի հայ, միայն մուսուլմաններ: Օ. Մ.-ի տպավորությունն այն էր, թե շուկայի մուսուլմանները այն մարդասպանների մնացուկներն են, ովքեր մի տասը տարի առաջ ավերել են քաղաքը, միայն թե դա նրանց օգուտ չտվեց, արևելյան թշվառություն, հրեշավոր ցնցոտիներ, դեմքերին թարախածոր պալարներ: Եգիպտացորենի ալյուրի, կողրի, բլիթների առևտուր ... մենք չհամարձակվեցինք բլիթներ գնել այդ ձեռքերից, թեև ուտել էինք ուզում ... Եվ ջուր էլ չես խմի այս ջրհորներից ... Քաղաքում ոչ միայն հյուրանոց չկար, այլ նույնիսկ եկվորների համար «օբչո» կոչվող սենյակներ, ուր կանայք ու տղամարդիկ միասին էին քնում: Գյանջայի ավտոբուսը մեկնում էր առավոտյան ... Մեզ առաջարկեցին դիչերել իրենց մոտ, բայց ես վախենում էի արևելյան թարախապալարներից, իսկ Մանդելշտամը չէր կարողանում վանել այն միտքը, թե մեր դիմաց ջարդարարներ ու մարդասպաններ են: Մենք որոշեցինք մեկնել Ստեփանակերտ՝ մարզային քաղաք: Այնտեղ հասնել կարելի էր միայն կառքով: Ահա և մեզ հանդիպեց անքիթ մի կառապան, միակը իջևանատնում, կաշվե դիմակաշուկով, որը ծածկում էր նրա քիթը և դեմքի կեսը: Իսկ հետո ամեն ինչ ճիշտ այնպես էր, ինչպես բանաստեղծության («Կառապանը» — Ա. Զ.) մեջ է. և մենք չէինք հավատում, թե նա մեզ իրոք կհասցնի Ստեփանակերտ. մենք անցանք տուն դարձող հոտից: Այնտեղ մենք դիչերեցինք «օբչո»-ում», իսկ առավոտյան առանց դժվարությունի տոմս

ստացանք (մարզկոմի միջոցով) և վերադարձանք Գյանջայի թե նու-
խոս երկաթուղի:

Շուշիի մասին բանաստեղծությունը գրվեց Մոսկվայում 31 թվի
ամռանը (Հունիսի 12-ին – Ա. Ջ.) ... Նրա թեման կառապանն է, որն
անհայտ է, թե ուր է տանում, – ժանտախտի նախագահը, դիմակա-
վոր մի ոմն, ումից կախված ենք մենք ... Մանդելշտամը վաղուց
նկատել էր, որ մենք ոչինչ չգիտենք նրանց մասին, ումից կախված է
մեր ճակատագիրը ... Բանաստեղծությունը ծնվեց մասնավոր դեպ-
քից և ավելի լայն զուգորդությունից՝ այդտեղ է նրա իմաստը: ...»¹⁷⁷:

Ստորև բերենք մի խոստով հատված «Կառապանը» բանաստեղ-
ծությունից.

... Անդ՝ գիշատիչ Ղարաբաղի
Շուշի կոչված քաղաքում,
Տեսա ես խոր վիհը վախի,
Որ հատուկ է մեր հոգուն:

Բազում մեռած լուսամուտներ
Ինձ են նայում տրտմազին,
Աչխատանքի դին է անտեր
Թաղված լեռան դագաթին:

Եվ անամոթ շիկանում են
Տները մերկ, լանջաբաց,
Իսկ երկնքում միգանում է
Ժանտամահը լրթացած¹⁷⁸:

¹⁷⁷ Օ. Մ ա ն դ ե լ շ տ ա մ. Բանաստեղծություններ, տրձակ (Թարգմ. ուս-
սերենից՝ Հր. Բեյլերյանի), Երևան, 2012, էջ 359–360:

¹⁷⁸ Ա. Ա դ ա յ ա ն. Բանաստեղծություններ: Ռուսական քնար (Թարգ-
մանություններ), Երևան, 2023, էջ 256:

ԳԼՈՒԽ VII

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1919–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄԸ

Ինչպես հայտնի է, Դ. Անանունը Հայաստանի Հանրապետության պարենավորման նախարարությունից ստացել է նախարարությունից քարտուղարի պաշտոնը ստանձնելու առաջարկ: Նախարար Բ. Վերմիշյանի նրան ուղղված 1919 թ. մայիսի 16-ի նամակից պարզվում է, որ դեռևս ապրիլին նրանց միջև այդ հարցում եղել է պայմանավորվածություն: Մայիսի 3-ին Դ. Անանունը Բ. Վերմիշյանին տեղյակ է պահել իր ուշանալու մասին: Վերմիշյան հրաժարականի պատճառով, սակայն, այդ նշանակումը տեղի չի ունենում¹⁷⁹: Դրանից հետո՝ հունիսի վերջերին, Դ. Անանունը դիվանագիտական առաքելությունում մեկնում է Ղարաբաղ. ՀՀ կառավարությունից նա նշանակվել էր Շուշիում բրիտանական հրամանատարությունից մոտ Հայաստանի ներկայացուցիչ¹⁸⁰: Ահա թե ինչ է, մասնավորապես, գրում Ստ. Զորյանը՝ Ղարաբաղյան հուլիսի 6-ին Դ. Անանունին հասցեագրած նամակում. «Սիմոն Հախումյանը պատմեց, որ իբրև Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ մեկնել ես դեպի Ղարաբաղ, բայց Աղբրեյանի կառավարությունը քեզ չի ընդունել: Ցավում եմ, որ անհաջողություն

¹⁷⁹ Տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Նշվ. հոդվ., էջ 121, Վ. Հակոբյան. Նշվ. աշխ., էջ 125:

¹⁸⁰ Ըստ 1919 թ. հունիսի 25-ին Դ. Անանունին տրված վկայականի (№ 2411)՝ նա եղել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից ներկայացուցիչ «Շուշու հարցի առթիվ» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 7: Հմմտ. Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Նշվ. հոդվ., էջ 123, ծան. 9):

ես հանդիպել քո դիվանագիտական առաքելության հենց առաջին քայլին: Բայց մի վհատիր»¹⁸¹:

Հուլիսի սկզբին Դ. Անանունը միանում է հայրենիքում համախմբվող մտավորականությանը. Թիֆլիսից փոխադրվում է Երևան ու ակտիվորեն մասնակցում Հայաստանի առաջին Հանրապետության գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքին:

Երևանում ևս նա մտադրվում է հիմնել պարբերական ու զբաղվել խմբագրական-հրատարակչական գործունեությամբ: Դրա խոստեն վկայություններից են Ստ. Զորյանի վերը նշված նամակի (1919 թ. հուլիսի 6-ի) հետևյալ տողերը. «Այժմ ինձ հետաքրքրում է, թե ինչպե՞ս է առողջությունդ, ի՞նչ ես անելու այսուհետև և ի՞նչ մտադրություններ ունես: Արդյոք աջողվո՞ւմ է «Ազդարարի» հրատարակությունը, թե այդ հարցն էլ քնեց, ինչպես շատ ուրիշ հարցեր: Իմացա, որ Մայիլյանները¹⁸² ուղղում են գնել (թե արդեն

¹⁸¹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35, 2 թ.:

¹⁸² Բաքվաբնակ մեծահարուստ ձեռնարկատեր Մայիլյան եղբայրները՝ Եղիան, Դանիելը և Հովհաննեսը, հայտնի էին բոլորանվեր ազգօգուտ բարեգործությամբ: 1919 թ. սկզբներին իրենց նյութական միջոցներով նրանք ստեղծում են «Մայիլյան եղբայրների գիտական-տնտեսական արշավախումբ» անվանումով կազմակերպություն, որը Հայաստանում պետք է որոշակի գործունեություն ծավալեր: Դրա ստեղծումը և ձեռնարկած առաջին քայլերը լայն արձագանք են գտնում ոչ միայն հայ հասարակայնության ամենատարբեր շերտերում: Մի շարք հայտնի հանգամանքների պատճառով, սակայն, Մայիլյան եղբայրների ֆինանսական հնարավորությունները պակասում են, և, ըստ այդմ էլ, արշավախմբի աշխատանքները նախ դանդաղում, ապա՝ դադարում են: Արշավախմբի ստեղծման, նրա առջև դրված խնդիրների և նպատակների, կատարված աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Լեռն Լիսիցյանը Մայիլյան եղբայրների գիտատնտեսական արշավախմբի մասին. — ԴՔՀ, 2001, № 3, էջ 277—285, А. Г а з и я н. Интересный документ об экспедиции братьев Маилян (1919 г.). — ИФЖ, 2008, № 2, с. 244—251. Ի դեպ, այս արշավախմբի մասին ՀՅԴ հայտնի գործիչ, հրապարակազիր Ս. Վրացյանը գրում է. «Կարևոր դործ էր և «Մայիլյան եղբայրների գիտական արշավախումբը», որը մի շարք մասնագետների միջոցով նյութներ էր հավաքում և ուսումնասիրում Հայաստանի տնտեսական հարստություն-

գնել են) «Մշակը» Երևան փոխադրելու նպատակով: Գիտեմ, «Մշակի» վիճակը, Լ. Քալանթարի շնորհիվ, քեզ էջը հետաքրքրում, բայց հիմա պետք է որ հետաքրքրի: Որքան գիտեմ Մայիլյանները լուրջ մարդիկ են և կարող են ապահովել թերթը: Ապահով եմ, որ խմբագրի պաշտոնը չես մերժի, եթե առաջարկ լինի: Այս հարցերը շոշափում եմ նրա համար, որովհետև դրական գործը քեզ (ինչպես և ինձ) հետաքրքրում է ավելի, քան որևէ ուրիշ բան»¹⁸³: Ձեռնարկը, սակայն, չի հաջողում:

Շուտով Դ. Անանունը հրավիրվում է աշխատելու ՀՀ ներգաղթի և վերաշինության վարչությունում: 1919 թ. հուլիսի 24-ին վարչության պետ Ա. Մաքսապետյանին ներկայացրած ղեկուցագրում նախ ներկայացնում է այն ոլորտը, որտեղ կցանկանար ծավալել իր գործունեությունը: Այն է՝ հիմնել բյուրո, որը պետք է զբաղվեր Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկ կազմի, հողային, տարածքային, ջրաբաշխական, հաղորդակցական, կլիմայական և այլ պայմանների մասին տեղեկությունների հավաքմամբ ու հատուկ տեղեկագրքերում դրանց հրատարակմամբ, որոնք պետք է հիմք դառնային տարբեր ոլորտներում կառավարության քաղաքականության մշակման համար: Իսկ ամբողջության մեջ դրանք պետք է ծառայեին իր ծրագրային մտադրությունները կյանքի կոչելու համար, այն է՝ հայահավաքման նպատակով ներգաղթ կազմակերպելու անհրաժեշտության և կարևորության խնդիրը: Ըստ այդմ «Մեր կառավարության օրինական մտահոգությունը պիտի կազմե հայրենիքի նվաճումը: Հայ տարրի ցիրուցան վիճակը պիտի գտնի իր վախճանը, և կառավարությունը համառ ու ծրագրված աշխատանքով պիտի դուրս բերի հայահավաքման գործը, — գրում է Անանունը: — Հայրենիքի նվաճումը հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, եթե հայրենիքի սահմաններից դուրս մնացող հայության հատվածներն ու բեկորները գան ամփոփվելու մեզ բաժին մնացած տերիտորիայի վրա: Դա էլ կլինի թերի գործ, եթե Հայաստանի տերիտորիայի վրա գտնվող հայությունը բնակչության այնպիսի վայրեր չգրավե, որ դրանով անջատված լինի հայ տարրի քաղաքական-տնտեսական բարգավաճումն ու հզորացումը, ինչպես և պետականության հիմքերի

ները» (Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 451):

¹⁸³ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35, 2 թ.:

ամրացումը ... Մենք սակավաթիվ ժողովուրդ ենք և անթույլատրելի կլինի, եթե հայահալաբման դործը վարենք տարերային եղանակով, որ նշանակում է՝ թե՛ վտանգել ժողովրդի ֆիզիկականը և թե՛ պակաս նպատակահարմար դործ կատարել հայրենիքի նվաճման տեսակետից»¹⁸⁴։ Աշխատանքի նշանակումը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չի ունենում։

* * *

«1918-ի վերջի և 1919-ի առաջին ամիսների սովից և համաճարակից հետո 1919-ի ամառվանից սկսած համեմատաբար տանելի պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանում և մշակութային եռուղեռ սկսվեց Երևանում, — գրել է հասարակական գործիչ, իրավաբան, գրող, մանկավարժ, Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն դատական մարմնի՝ Երևանի չրջանային դատարանի դատախազ Վարդգես Ահարոնյանը։ — Հիմնվեց Հայաստանի Գրողների Ընկերությունը (Հայաստանի գրական ընկերությունը — Ա. Զ.), «Պանդոկ» գրական ակումբը և Հայաստանի Հրատարակչական Ընկերությունը, որին Կովկասի Հայոց Հրատարակչականը (Թիֆլիսում) հանձնեց իր գույքերի մի շոշափելի մասը, 40 հազար հատոր գիրք, որ փոխադրվեց Հայաստան։

Գրեթե ամեն շաբաթ սկսեցին տեղի ունենալ Հայաստանի Գրողների Ընկերության և «Պանդոկ» գրական ակումբի գրական գեղարվեստական երեկույթները, դասախոսությունները և համալսելիքները։

Երևանում սկսեց հրատարակվել «Հառաջ» օրաթերթը։ ... սկսեց լույս տեսնել «Հայաստանի Կոոպերացիա» («Հայաստանի համագործակցական») ամսագիրը (երկաբաթվաթերթ — Ա. Զ.)։ Պայմանները դեռևս թուլատու չէին զուտ գրական գեղարվեստական ամսագրի հրատարակության համար և այդ պատճառով «Հայաստանի Կոոպերացիա»-ն մասամբ լրացնում էր և այդ պակասը ամեն թիվի մեջ կանոնավորապես տալով գրական-գեղարվեստական մի բաժին»¹⁸⁵։

¹⁸⁴ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 6, 2 թ.։

¹⁸⁵ Վ. Ա հ ա Ր ո ն ե ա ն. Յովհաննէս Թումանեան. մարդը եւ բանաստեղծը, Երևան, 2019, էջ 167–168։

Հանրապետության գրական կյանքի կազմակերպման գործում որոշիչ դեր կատարեց 1919 թ. հուլիսի 4-ին հայ գրողների նախաձեռնությամբ գումարված Հայաստանի գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը, որին մասնակցում էին 30 հոգի՝ գրողներ, լրագրողներ և մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ: Ընտրվում է ժամանակավոր վարչություն՝ Ն. Աղբալյանի նախագահությամբ: Վարչության հայտարարության մեջ ասվում էր, որ ընկերության անդամ կարող են լինել Հայ գրողների կովկասյան ընկերության անդամները, որոնք բնակություն են հաստատել Հայաստանում, ինչպես նաև այն գրողները, գիտնականներն ու լրագրողները, ովքեր գրավոր դիմում կներկայացնեն: Նախատեսվում էր սեպտեմբերին հրավիրել ընկերության ընդհանուր ժողով, որտեղ կատարվելու էր ընդունելություն, հաստատվելու էր կանոնադրությունը¹⁸⁶:

Սեպտեմբերի 29-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի գրական ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը, որը, որոշ փոփոխություններ կատարելով, իբրև ժամանակավոր կանոնադրություն հաստատեց Հայ գրողների կովկասյան ընկերության կանոնադրությունը. ընկերության անդամներ դարձան ևս 10 հոգի: Պատվավոր նախագահ ընտրվեց Ն. Աղբալյանը (մինչ այդ նա նշանակվել էր ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար), վարչության անդամներ՝ Դ. Անանունը, Ա. Աբեղյանը, Վ. Խորենին, Վ. Ահարոնյանը, Վեսպերը և ուրիշներ¹⁸⁷:

Ընկերության կազմակերպած գրական բազմաթիվ միջոցառումներին Դ. Անանունը հանդես է եկել և՛ զեկուցումներով, և՛ բացման խոսքերով: Այսպես, նոյեմբերի 29-ին խորհրդարանի դահլիճում տեղի է ունեցել Հայաստանի գրական ընկերության 6-րդ երեկոն, որտեղ բանախոսել է «Ո՞վ ինչպես էր կամենում հավաքել հայոց ազգը Ստ. Նազարյան, Գր. Արծրունի և Բաֆֆի» նյութի մասին¹⁸⁸: Դեկ-

¹⁸⁶ «Զանգ» (Երևան), 08, 17. VII. 1919, «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 08. VII. 1919, Գ. Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 129:

¹⁸⁷ «Հառաջ» (Երևան), 04. X. 1919, Գ. Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 129:

¹⁸⁸ Ի դեպ, այս դասախոսության մասին «Հայաստանի ձայն» թերթի խմբագիր Արտակ Դարբինյանը հոգված է զրել, որին Դ. Անանունն ար-

տեմբերի 6-ին էլ բացելով 7-րդ գրական երեկոն՝ «տաճիկների Կովկասից հեռանալու տարեկիցի առթիվ մի քանի խոսքով դրվատեց Հայ ցեղի հերոսամարտը և առաջարկեց ... հոտնկայս հարգել ազատութ-յան և արդարության համար մարտնչողների հիշատակը»։ Դեկտեմբերի 23-ին խորհրդարանի դահլիճում Դ. Անանուհը հանդես է գալիս «Սոց. դեմոկրատները և սոց. հեղափոխականները Հայ իրականութ-յան մեջ» թեմայով, իսկ 27-ին՝ նույն վայրում Հայաստանի գրական ընկերության 10-րդ գրական երեկոյում «մի երկու խոսքով» բնորոշում է «նորերս թիֆլիսում վախճանված Գյուտ քահ. Աղանյանի գրական-հասարակական դեմքը ...»¹⁸⁹։ 1920 թ. ապրիլի 26-ին՝ 54 տարին չբոլորած, վախճանվում է 1919-ի հոկտեմբերից էջմիածնի դպրոցի տեսչի պարտականություններն ստանձնած գրող Վրթանես Փափազյանը. ապրիլի 29-ին՝ նրա թաղման արարողության ժամանակ, Դ. Անանուհը Հայաստանի գրական ընկերության կողմից խոսել է գրողի կյանքի ու գործունեության մասին¹⁹⁰։

ձագանքել է «Առանց քինախնդրության» պատասխան խոսքով (տե՛ս «Հառաջ», 14. I. 1920)։

¹⁸⁹ Համապատասխանաբար տե՛ս «Հառաջ», 03, 10, 27, 31. XII. 1919։

¹⁹⁰ «Հառաջ», 05. V. 1920։ Հարկ է նշել, որ մահից առաջ Վրթ. Փափազյանը «1920 մարտի 4, էջմիածին» թվակիր նամակ է հղել «Հայաստանի կոոպերացիա» երկչարթաթմբերթի խմբագրին՝ Դ. Անանուհին, նրա միջոցով Հանրության «խուչ» ու «ամալագած» խղճին, որտեղ բարձրաձայնում է Հայ ժողովրդի ու նրա մտավորականության, մասնավորապես՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի և իր ծանր ու ողբալի վիճակի մասին (տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 9, մայիսի 15, 1920, էջ 325–326, նաև՝ Ալ. Զ ա ք ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 636–639)։ Ասվածին համահունչ է 1920 թ. ապրիլի 2-ին ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանին հասցեագրված Հովհ. Թումանյանի հետևյալ գրությունը. «Քաջածանոթ լինելով Հայ գրական մարդկանց վիճակին՝ դալիս եմ հայտնելու և վկայելու, պ. մինիստր, որ նրանք ընդհանրապես դուռնվում են վերին աստիճանի ծանր դրության մեջ, և խնդրում եմ արտակարգ կերպով օգնություն հասնեք մեր էդ թանկագին ուժերին, որոնք կազմում են հոգևոր Հայաստանը։ // Միառժամանակ հետո թերևս նրանցից ոմանց համար արդեն ուշ կլինի ամեն օգնություն» (Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 346–347)։

Ինչևէ. Հայաստանի գրական ընկերության գործունեության մասին տե՛ս նաև՝ Ալ. Զ ա ք ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 555–567։

Հավելենք, որ 1919 թ. վերջերին – 1920 թ. սկզբին Դ. Անանունը «Հառաջ» թերթում ծանրակշիռ հարցադրումներով ու արծարծումներով լեցուն, նաև արդիական հնչեղություն ունեցող կրքոտ նյութեր է տպագրել. դիցուք՝ «Ներքին թուրքը», «Մեր խանդավառանքի առարկան», «Կոստոպոլիտիզմը թրքական դանակին սպասավոր», «Պատմության վկայությունը», «Զենքի վեճ, թե՞ ձիթենու ոստ», «Մենք և մեր հարևանները (Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1919 թ.)», «Հողի իշխանությունը»¹⁹¹ և այլն: 1920 թ. մայիսի 14-ին ՀՍԴԲԿ-ի կազմակերպած 3-րդ դասախոսությունը նա բանախոսելու էր «Մեր քաղաքական դեգերումները (Արևելք, թե՞ Արևմուտք)» նյութի մասին¹⁹²:

2. «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ» ԵՐԿՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳԻՐԸ

1919 թ. օգոստոսին Դ. Անանունը նշանակվում է Հայաստանի կոոպերատիվների միության պաշտոնաթերթ «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթի խմբագիր¹⁹³: Հայկոոպի վարչության կողմից սեպտեմբերի 19-ին տրված վկայականի (№ 1263) համաձայն՝ նա, որպես թերթի խմբագիր, ուղարկվում է Էջմիածնի Հայկոոպի հրատարակչական գործին և հաշիվներին ծանոթանալու¹⁹⁴: Իսկ ըստ Հայաստանի պաշտամենտի կողմից հոկտեմբերի 28-ին տրված վկայականի՝ Դ. Անանունին «Հայաստանի կոոպերացիա»-ի խմբագրին,

¹⁹¹ Համապատասխանաբար տե՛ս «Հառաջ», 04, 19, 22. X, 06. XI, 16. XII. 1919, 01, 03, 11. I. 1920:

¹⁹² «Հառաջ», 14. V. 1920:

¹⁹³ «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթը լույս է տեսել 1919 թ. հունվարից 1920 թ., նախ որպես Երևանյան նահանգի կոոպերատիվների միության, ապա՝ Հայաստանի կոոպերատիվների միության օրգան, հիմնադիր խմբագիրն էր Սիմոն Վրացյանը: 1919 թ. օգոստոսից երկշաբաթաթերթը հրատարակել է խմբագրական կոլեգիան, բայց փաստացի խմբագիրը եղել է Դ. Անանունը, իսկ քարտուղարի պաշտոնը վարել է գրող Սոս. Զորյանը: Հանդեսի բնաբանն է՝ «Միությունը ուժ է»: Տպագրվել է Էջմիածնում, խմբագրությունը գտնվել է Երևանում:

¹⁹⁴ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 4:

«նախազահության կարգադրությամբ թույլատրված է հաճախել պաղպամենտի նիստերին»¹⁹⁵:

¹⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5: Դ. Անանունի նկատմամբ իշխանությունների ցուցաբերած ուշադրության ակնառու դրսևորումներից էր այն, որ 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին նրան Երևանում մեկ սենյակ է հատկացվել Սիրական Վարդանյանի տանը՝ Բերութովյան փող. № 17-ում (նույն տեղում, թիվ 112, թ. 2), իսկ նոյեմբերի 12-ին Երևանի բնակարանային հատուկ հանձնաժողովը մեկ սենյակ է տվել Աստաֆյան փող. № 71-ում (նույն տեղում, թիվ 111, թ. 6): Ստ. Ջորյանի նամակներից պարզվում է Անանունիին կենցաղային հարցերում աջակցելու, մասնավորապես՝ նրան վերնաշապիկ, վերմակ, միներք ձու, լորի, կարտոֆիլ, ուղարկելու մասին [տե՛ս նույն տեղում, թիվ 38, թ. 1–2, թիվ 36, թ. 1, նաև՝ Ստ. Ջորյան. Սրտի մտոք և հարգանքը, էջ 35–36, 38–39: Հմմտ. Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 236–237]: Նկատենք, որ Հայ գրողների նյութական ծանր վիճակից ելնելով Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախազահ չուվհ. Թումանյանը 1919 թ. հունիսի 15-ին դիմում է ՀՀ նախարարապետ Ա. Խատիսյանին՝ խնդրելով «մի գումար հատկացնել» ընկերությանը՝ «էս նեղ օրերին օգնության հասնելու մեր գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին» (Հ ու Վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 329): Հայաստանի կառավարությունը, հուլիսին անդրադառնալով այդ հարցին, ընդունեց օրենք՝ «Հայ գրողներին, գիտնականներին և հրապարակախոսներին օգնություն հասցնելու համար 100.000 ու. հատկացնելու մասին»: Գումարը փոխանցվելու էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերությանը, որն այն բաժանելու էր ոչ միայն ընկերության անդամներին, այլև «Հայ իրականության մեջ աշխատող» մտավորականներին (Գ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 132): 1919 թ. օգոստոսին Վրթ. Փափազյանը Դ. Անանունին հայտնեց է, որ գրողներին հատկացվելիք 100.000 ռուբլու շահառուներից մեկին էլ նա է, և որ նրա համար նախատեսված է 7000 ռուբլի. այդ գումարը հետագայում կրճատվել է ու դարձել 5000 ռուբլի [ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 105, թ. 2: Տե՛ս նաև՝ Հ ու Վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Նորահայտ փաստաթղթեր, էջ 56–57, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), էջ 783, 808, 812]: Հովհ. Թումանյանը «1919, նոյեմբերի 28, Թիֆլիս» թվակիր նամակով Դ. Անանունին հայտնում է. «Սիրելի բարեկամ, // Ձեզ հասանելիք դրամից ուղարկում եմ առայժմ երեք հազար ռուբլի: ... Մի խոսքով՝ երեք հազարը զրկում եմ – հարյուր հազարից նշանակած 5 հազարի հաշվին, մնում է երկու հազարը, էն էլ կղրկեմ բյուրոյից (Քննիչ հանձնաժողովից – Ա. Զ.) տալիք գումարի հետ մոտ օրերս: Շնորհակալ

Այս բազմաժանր՝ «Հայաստանի կոոպերացիա» պարբերականում արծարծվում են տնտեսական, հոդային, սոցիալական բնույթի խնդիրներ, բերվում են վիճակագրական տվյալներ Հայաստանում տնտեսական տեղաշարժերի, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման վերաբերյալ: Հրապարակախոսական-խմբագրական աշխատանքի հսկայական փորձ ունեցող Դ. Անանունի ջանքերով «Հայաստանի կոոպերացիա»-ն էլ ավելի հետաքրքիր բովանդակություն է ստանում, երբ նա դիմում է հայ մտավորականության նշանավոր դեմքերին՝ պարբերականին աշխատակցելու խնդրանքով: Ստեղծվում է «Գրական բաժին», որն «առանձնանում է ինչպես տպագրվող գրողների հեղինակավոր կազմով. Հովհ. Թումանյան¹⁹⁶, Վ. Տերյան, Վրթ. Փափազյան, Լեո, Ստ. Զորյան, Ե. Չարենց, Կ. Միքայելյան, Գ. Քալաշյան, Վեսպեր ... + Դ. Դեմիրճյան, – այնպես էլ հրապարակախոսական ընդհանուր (ներառյալ լեզվական) մակարդակով: Ըստ այդմ, օրինակորեն կարելի է այն համարել «Նորք» հանդեսի արժանավոր

եմ մեր բյուրոյի հանձնարարությունը կատարելու համար» [Հովհ. Թումանյան. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 340: Ի դեպ, «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում տպագրված է «... Ձեր հասանելիք գումարից ...» (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ., էջ 825)]: Դ. Անանունին «... կառավարության նպաստից մնացած երկու հազար ռուբլին» Հովհ. Թումանյանն ուղարկել է 1920 թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակին (տե՛ս Հովհ. Թումանյան. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 342): Այդ կապակցությամբ 1920 թ. ապրիլի 10-ին ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարարության դիվանի տեսուչի պաշտոնակատար Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը գրություն Դ. Անանունին խնդրել է նախարարություն ուղարկել ստացականը (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 81, 1 թ.):

¹⁹⁶ Հովհ. Թումանյանը 1920 թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակին Դ. Անանունին հայտնում է. «Գրել էիք «Հայկոոպին» աշխատակցելու մասին: Ես ի՞նչ գրեմ «Հայկոոպում» և դրանից ինչ եմ հասկանում, թե՛ կողգ շատ էլ հավանում եմ ու մինչև անդամ շատ եմ համակրում: Իսկ անունս տալը քանի գրող արժի, որ վրեն լինի, դրանից ինչ է դուրս գալու» (Հովհ. Թումանյան. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 342): Այնուամենայնիվ, երկարաթամբերթում Թումանյանի գործերից տպագրվել են «Ի՛նչ իմանաս Ըստեղծողի գաղտնիքները անմեկին ...» և «Երևեկ էսպես՝ անվերջ քեզ հետ – իմ կյանքի հետ լինելի» սկզբնատողերով սկսվող քառյակները:

նախորդը Հայաստանի հողի վրա»¹⁹⁷, — իրավացիորեն նկատել է Ալ. Զաքարյանը:

Երկչաբաթաթերթի էջերում ամենից հաճախակի տպագրվում են Դ. Անանունի հոգվածները և նյութերն ամենատարբեր թեմաներով սկսած հողային խնդրից ու կոոպերատիվներից, վերջացած Հայկական հարցով, միջազգային քաղաքականությունն Հիմնախնդիրներով, հասարակական-քաղաքական, ազգային-կուսակցական, գրական-մշակութային բնույթի բազում հարցերով: Այսպես, օրինակ, «Տնտեսական հեռանկարներ», «Ստի հարատևությունը», «Իմացություն թախիծը», «Ալեքսանդր Ռուբենի (Ալեքսանդր Մատուրյան)», «Լևոն Աթաբեկյան. կյանքը և հասարակական-գրական գործունեությունը»¹⁹⁸, «Սատանի ջրաղաց», «Ղարաբաղ», «Կարսի ան-

¹⁹⁷ Ալ. Զ ա ջ ա ռ յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 706: «Հայաստանի կոոպերացիա»-ի և Դ. Անանունի անձի հետ կապված Ստ. Զորյանի, Ե. Ջարենցի, վերջիններիս հետ Վ. Տերյանի առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 633–646: «Միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ երիտասարդ Զորյանի ու Ջարենցի թիկունքում խիզախորդ, ուղղություն տվող Հկոոպ երկչաբաթաթերթի խմբագիր Դավիթ Անանունն էր, — գրում է գրականագետը: — Համառ-հաստատակամ հասարակական գործիչ, փայլուն հրապարակախոս՝ իր փայլուն, խաղացկուն հայերենով, կուռ տրամաբանությամբ: Միաժամանակ, ավելի վաղ ... բարեկամական սերտ հարաբերություններով կապված Տերյանի հետ: Կապվածը այն է՛. այլև հանդամանքների բերումով անձամբ Տերյանից տեղյակ մեծամասնականի և խորհրդային պետական գործչի իր քաղաքացիական վարք ու կեցվածքին, որոնց, անկասկած, ծանոթ էին նաև Զորյանն ու Ջարենցը ...» (նույն տեղում, էջ 647): Ի դեպ, նկատենք, որ, ըստ Ստ. Զորյանի վկայության, 1921 թ. ապրիլին Ջարենցի և Արփենիկ Տեր-Աստվածատրյանի ամուսնությունն առթիվ բանաստեղծը տվել է «հարսանեկան ճաշ, որին (բացի հարսից ու փեսայից) ներկա էինք միայն երկու հոգի» (Հուլյն Եղիշ Ջարենցի մասին // Կազմող՝ Ե. Հովհաննիսյան, խմբագիր՝ Ալ. Զաքարյան, Երևան, 1986, էջ 77): Ըստ Ալ. Զաքարյանի՝ «Երկուսից մյուսը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Դավիթ Անանունը» (Ալ. Զ ա ջ ա ռ յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 800, ծան. 6):

¹⁹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա»-ի 1920 թ. № 7-ից № 12-ում: Հոգվածը նվիրված է ճանաչված բժիշկ, հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ (գլխավորել է հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին՝ էսէռների կազմակերպությունը), նաև բանաստեղծ-թարգմանիչ Լևոն Աթաբեկյանի հիշատակին: «Լևոն Աթաբեկյանի հանդեպ մի առանձնահատուկ վերա-

կումը» և այլ հոգվածները, «Կույր տարերքը (Նդիշե Ջարենց՝ «Բուլորին, բոլորին, բոլորին», երեք ռադիոպոեմ)» վերնագրով գրախոսականը¹⁹⁹ և բազմաթիվ այլ գրախոսականներ, հիշատակի խոսքեր: Այդ ժամանակահատվածում Դ. Անանունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման հարցում նախապատվությունը տալիս է արևմտյանին: Այդ ոգով է շարադրված «Ամերիկայի բազուկը» վերնագրով հոգվածը²⁰⁰: Այնուամենայնիվ, «Քաղաքական դիրքորոշումով Անանունը համոզված անկախական էր՝ համապատասխան հիմնավորումով շարադրված «Մեր քաղաքական դեգերումները» հոգվածաշարում», – նկատել է Ալ. Զաքարյանը՝ 1920 թ. Անանունի այդ հոգվածաշարից²⁰¹ բերելով հետևյալ տողերը. «... Հայաստանի Հանրապետությունը այն փրկարար ու սրբարար փարոսն է, որ ուղի է ցույց տալիս չվարած հային և նրան տիրաբար հրամայում:

բերմունք ուներ Ավ. Իսահակյանը (Լայպցիգում ուսանելիս եղել է Լ. Աթաբեկյանի ընկերը – Ա. Զ.), – գրում է Ալ. Զաքարյանը: – Այնքան որ «կողմնապահությունը» տարածվում էր ոչ միայն նրա միակ դատեր՝ գրականագետ Մարգարիտ Աթաբեկյանի, այլև փեսայի՝ բանաստեղծ Աշոտ Գրաշու վրա: // Պոեզիայի ժողովածուներ խմբագրելիս հանձնախմբի անդամները ժպտալով գիտեին, որ Գրաշուց ընտրված նմուշները նույնությամբ պետք է մնան, հանել կամ կրճատել չի կարելի: // Բայց չէ որ Աթաբեկյանը ևս 1918-ի Բաքվի հայոց ջարդերի զոհ էր ... » (Ալ. Զաքարյան. Նդիշե Ջարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 2, Երևան, 2003, էջ 97, ծան. 8): Լ. Աթաբեկյանի մասին տե՛ս նաև տողերիս հեղինակի հրապարակումը՝ «Ազգային գործիչը. Լևոն Աթաբեկյան (ծննդյան 145-ամյակի առթիվ)».— ԴԲՀ, 2020, № 3, էջ 231–249:

¹⁹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 15, օգոստոսի 15, 1920, էջ 625–627: Դ. Անանունի այս գրախոսականի մասին ուշագրավ դիտարկումներ ունի Ալ. Զաքարյանը (Ալ. Զաքարյան. Նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 692–696):

²⁰⁰ Տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 14, օգոստոսի 31, 1919, էջ 417–419: Ըստ հուլիսյան, դա պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ այդ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ն Հայաստանին լայնամասշտաբ մարդասիրական օգնություն էր ցուցաբերում (մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Махмурия. Армения в политике США 1917–1923 гг. Ереван, 2018):

²⁰¹ Տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 18, սեպտեմբերի 31, 1920, էջ 763–767, № 19, հոկտեմբերի 15, 1920, էջ 801–808:

– Արի ան զմահիճն քո և երթ ի տուն քո:

Լսողն է հայի թափառ հոգին այդ կոչը, թե «ներքին թուրքը» խցել է նրա ականջները և միայն Գաբրիելի փողը կարող է հալածել նրա հավիտենական նինջը»²⁰²:

Տեղին է հավելել, որ, ազգային պետականության, անկախության պաշտպանությունից դատ, ուշագրավ երևույթներ են երկշաբաթաթերթում Դ. Անանունի կողմից որոշ փաստաթղթերի՝ Հայաստանի կառավարության ճանաչման, Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող հոգվածների հրապարակումները²⁰³ և այլն:

Ի դեպ, բազմազան թեմաներով գրելու մասին Դ. Անանունը խոսում է դեռևս 1911 թ. հոկտեմբերի 14-ին Կ. Միքայելյանին ուղղված վերը նշված նամակում. «Առհասարակ ինձ վիճակվում է գրել բազմազան ուղղությամբ և բովանդակությամբ և դա այն պատճառով, որ մի պարբերական պահանջում է բովանդակության դանդաղանություն, իսկ դրա համար մեր բարեկամները մատր մատր չեն խփում և մի բան ուղարկելով հեռու են կենում և հանդիսատես դառնում»²⁰⁴:

... 1920 թ. մարտի 16-ին տրված վկայականի համաձայն՝ Դ. Անանունը «Հայկոոպի Հրատարակչական բաժնի վարիչն է»²⁰⁵: Նույն ամսաթվով գրությամբ Վրաստանում Հայկոոպի ներկայացուցչիչ Գ. Սահակյանին տեղեկացվում է, որ Դ. Անանունը «գալիս է Թիֆլիս մի շարք հանձնարարականներով», և որ հարկ է նրան «ցույց տալ թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական աջակցություն»: Հայաստանի կոոպերատիվների միության հրահանգչական բաժնի կողմից մայիսին ՀՀ բոլոր կոոպերատիվներին ուղղված շրջաբերականում (№ 1190) ասվում է՝ «Հայաստանի կոոպերացիա»-ի խմբագիր Դ. Անանունին հանձնարարված է շրջել, դիտել և զննել զործերն ու աջակցել նրանց»²⁰⁶:

Նկատենք, որ այս ընթացքում, բացի «Հայաստանի կոոպերացիա»-ն խմբագրելուց, Դ. Անանունը Ս. Վրացյանի ու Եր. Հարությունյանի

²⁰² Ալ. Զ ա ք ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., դիրք 1, էջ 651, ծան. 15:

²⁰³ Տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 2, հունվարի 30, 1920, էջ 33, № 17, սեպտեմբերի 15, 1920, էջ 682–684:

²⁰⁴ ԳԱԹ, Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ.: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զ ա - ք ա ր յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 209:

²⁰⁵ Տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 8:

²⁰⁶ Համապատասխանաբար տե՛ս նույն տեղում, թիվ 112, թ. 4, 3:

յունյանի հետ խմբագրել է Հանրապետության խորհրդարանի նախագահության նախաձեռնությամբ հրատարակված «Բանակի Օր» մեկօրյա թերթը²⁰⁷: «Խմբագրության կողմից» խոսքում ասվում է. «Դեկտեմբերի 19, 20 և 21-ը մեր բանակի մեծարման օրերն են: Հայ զրահականները մեր զինվորներին մաղթում են պայծառ օրեր, հաջողություն ու հաղթանակ և նրանց տոնին ընծայարեքում են միօրյա «Բանակի Օր» թերթը: // «Բանակի Օրից» դույսացած եկամուտը տոնական ընծաներ կդառնան մեր անձնուրաց զինվորների համար: // «Բանակի Օրվա» հոգևոր սնունդը բարոյական ջերմ մթնոլորտ կստեղծի մեր բանակի ու ժողովրդի միջև: // Կեցցե՛ք բանակն ու ժողովուրդը»:

Չորս էջից բաղկացած թերթում տպագրվել են Դ. Անանունը, Հովհ. Թումանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ավ. Իսահակյանը, Լեոն, Վրթ. Փափազյանը, Սո. Զորյանը, Վ. Նավասարդյանը և ուրիշներ: Ահա թե ինչ է Լեոն 1920 թ. փետրվարի 2-ին Թիֆլիսից գրում Դ. Անանունին. «... Մի օր էլ ստացա «Բանակի օրը», որ ինձ, իմ մեծության տաղտկալի օրերում, մեծ հրճվանք պատճառեց: Հայության ներկա օրերի ձեռնարկություններից ոչ մեկն էլ ինձ վստահություն չի ներշնչում, բացի մեր զորքից. և թե կա մի բան, որ ես կկամենայի տեսնել գերեզման իջնելուց առաջ, այդ միմիայն հայկական բանակն

²⁰⁷ «Բանակի Օր» (Երևան), 21. XII. 1919: Ի դեպ, այս առնչությամբ հավելենք, որ Հանրապետության խորհրդարանի նախագահությունը 1919 թ. դեկտեմբերի կեսերին կոչով դիմել է Հայաստանի քաղաքացիներին, որտեղ, մասնավորապես, նշել է «մայրաքաղաքի հասարակական ու քաղաքական կազմակերպություններից ստեղծվել է մի օժանդակ մարմին, որը որոշել է ներկա դեկտեմբերի 19, 20 և 21 հռչակել՝ Բանակի օր:

Երեք օրվա ընթացքում Հանրապետության սահմաններում տեղի պիտի ունենան հանդեսներ, շքերթներ, համերգներ, դասախոսություններ, թերթի հրատարակություն և այլն, որպեսզի շեշտվի ժողովրդի ու բանակի կուռ միությունը, որպեսզի հասարակությունն ու բանակը առիթներ ունենան ճանաչելու իրար:

Երեք օրվա ընթացքում պիտի ժողովվեն կամավոր նվերներ՝ իրերով ու դրամով, որ Մենդրյան տոներին մեր բանակը բոլորով ազգի ստեղծած սեղանի շուրջը, օրհնի նրա օջախը և տոգորված երախտագիտության զգացումով զոհաբերե իր բոլոր եռանդը հայրական խնամք ցույց տվող ազգի համար» [«Նոր աշխատավոր» (Թիֆլիս), 14. XII. 1919]: Այլոց չարքում Տոնական Օժանդակ Մարմնի անդամ է եղել նաև Դ. Անանունը:

է: Կարող ես, ուրեմն, հասկանալ, թե որպիսի հաճությամբ կարդացի Քո ուղարկած թերթը: Այսօր էլ նա սեղանիս վրա է իբրև մի քաղցրիկ հիշատակարան, որ ինձ ասում է ամեն օր. «Ձէ՛, Հայոց գրականությունը դեռ չէ մեռել, դեռ կան շատերը, որոնք գրիչ չարժեղ գիտեն»:
Այդ ուրախացուցիչ շատերի մեջ դու առաջին տեղն ես բռնում: Նոր չեմ ես հիացմունքով կարդում Քո հոդվածները, բայց այս մեկը (նկատի ունի «Հարադատություն» վերնագրով հոդվածը — Ա. Զ.) ինձ ամենից բարձրը թվաց: Եվ ես էլի ասում եմ. «Դավիթ, Դավիթ, Հանցանք ես գործում՝ թաքցնելով այդպիսի մի չքեղ գրիչ» (ընդգծումները մերն են — Ա. Զ.)»²⁰⁸:

Ի դեպ, 1920 թ. հունիսի 6-ին ԱՄՆ-ում գտնվող Հ. Քաջազունուն երևանից Ս. Վրացյանի ղրած նամակի «Հ. Գ.»-ից պարզվում է, որ կառավարութայն որոշումով պատրաստում է պետական տարեգիրք 1920 թ. համար, որի աշխատանքներին ներգրավվել են Ն. Աղբալյանը, Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը, Լ. Շանթը, Հովհ. Թումանյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Լեոն և այլք²⁰⁹:

3. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ՔԱՌՅԱԿՆԵՐ»-Ն ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1920 թ.)

1920 թ. հունվարին լույս է տեսնում Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ» վերնագրով գրքուկը: Դ. Անանունը դրա մասին «Իմացության թախիծը (Հովհ. Թումանյան՝ «Քառյակներ», Թիֆլիս, 1920, գինը 30 ռ.)» վերնագրով քննադատական ուշադրավ, հետաքրքիր դիտարկումներով լեցուն հոդված է տպագրել: «Հովհ. Թումանյանի տաղանդի այս արտադրություններին կարելի է մոտենալ երկու եղանակով: Եղանակներից մեկը, դժվարինը, այն է, թե հասարակական որպիսի պայմանների ազդեցության տակ մեր բանաստեղծը եկել կանգ է առել դատավորի կոչման վրա: Այո, դատավորի, որի մեջ մարել է վրեժխնդրության կիրքը և որը իր համար կյանքի կանոն է դարձրել բոլոր իմաստությամբ բեռնավորված մարդկանց հայեցակետը — ամենը հասկանալ, ամենը ներել: Մյուս եղանակը,

²⁰⁸ Հ. Գրիգորյան, Հ. Մխոյան. Նշվ. հրատ., էջ 269:

²⁰⁹ Ս. Վրացյան. Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բէյրութ, 1962, էջ 314:

հեղատալան, նրա քառյակների բովանդակության պարզ պատմումն է, համեմատ որոշ կարգի դատողություններով, որոնք՝ նայած քննադատի կարողության ու շնորքին՝ կարող են այն միտքը հաղորդել ընթերցողին, թե բանաստեղծը բողոքում է մասկերության դեմ և քարոզում բանջարակերություն, — գրում է Դ. Անանունը: — Այդպես է նայել, օրինակ, տասներկուերորդ քառյակին պ. Տ. Փիրումյանը «Աշխատավորում» տպագրած իր հոդվածի մեջ²¹⁰: Պարզ է, որ քննադատին այս դեպքում փրկում է նրա պարզամտությունը:

Մենք կարծում ենք, որ Հովհ. Թումանյանի քառյակներին կարելի է և պետք է մոտենալ քննադատության առաջին եղանակով: Նրա անունը այլևս որակումներ չի ընդունում. բանաստեղծ է առանց տիտղոսների: Եվ քննադատից պահանջվում է պարզել, թե ինչ երևույթներ են գրավել բանաստեղծի ուշադրությունը, մրրկել նրա հոգին և վճռի արժանացել: Այս աշխատանքը անպայման դժվարին է և կարող է պատահել, որ քննադատը զոհ գնա գոհճիկ բացատրությունների:

²¹⁰ Խոսքը «Աշխատավոր» թերթի 1920 թ. հունվարի 29-ի համարում տպագրված Տ. Փիրումյանի «Գրական նկատողություններ» հոդվածի երկրորդ մասի՝ Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ» գրքույկի մասին է: Հեղինակը գրում է. «... նոր լույս տեսած «Քառյակները» ոչ մի նոր բան չեն ավելացնում մեր քանջարավոր բանաստեղծի տաղանդին: Սակայն արդարությունը պահանջում է ասել, որ պ. Թումանյանի այդ գրքույկում կա մի հատիկ, մեր գրականության մեջ դեռևս չպատահած սրտաուռ ու շատ ազդու նախադասություն (12-րդ քառյակը — Ա. Զ.), ահա նա. —

Երազումըս մի մաքի
Մոտըս եկավ հարցմունքի,
Աստված պահի քո որդին,
Ո՛րնց էր համը իմ ձագի ...

Հեղինակը կարող է պարծենալ, որ այդ քառյակով շատ հաջող բողոք է բարձրացնում կենդանիներ մորթելու սովորության դեմ, այսինքն քարոզում է վեգետարիական (բանջարակերական) փիլիսոփայությունը:

Թումանյանի «Քառյակներ»-ի մասին հանգամանորեն տե՛ս Ե. Մ ա - ց ա կ ա ն յ ա ն. Հովհաննես Թումանյանի քառյակները ժամանակի գրաքննադատության գնահատմամբ. — «Էջմիածին», 2021, հ. Թ, էջ 95–110:

Մեր բանաստեղծը անուն է նվաճել նրանով, որ ազգային միջավայրի երևույթները իր տաղանդով կոկել է ու դարձրել գերազանցորեն մարդկային, ուրեմն և ընտանի բոլոր ազգերին: Տաղանդը ազգային նեղ շրջանակից նրան առաջնորդել է դեպի համամարդկային զգացումների ու խոհերի ասպարեզ: Այս բարերար հանդամանքին զուգադիպել է մարդկային ցեղի արդի վիճակը, երբ ավերվել են բոլոր ինքնամիտի դրուժյունները և աշխարհի մի վայրում տեղի ունեցած երևույթը գալիս է մղումներ հաղորդելու հեռավոր անկյունների մարդկային համախմբումներին: ...

Ընտրյալը, ներկա դեպքում բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, զգում է մարդկության չզգացածը և նրան կոչում դեպի կատարելագործում: Ճանաչի՛ր շրջապատդ, ինքդ քեզ և քո ձեռքերի գործը, ասում է նա մարդուն, ճանաչի՛ր և կտեսնես, որ աշխարհը ոչ ոքի չի մնացել և պետք է կա այլանդակել փոխադարձ ինքնասպառումով նրա «չեն ու լի» հարկը:

Երանի՛ նրանց, որոնք հասել են իմացության այս կատարին և խաղաղափետ հոգով դիտում են մարդու արարքները, դիտում, թախծում և աղոթում ...»²¹¹:

... Նկատենք, որ Թումանյանի և Անանունի հարաբերությունները մշտապես եղել են ընկերական ու բարեկամական: Դրա խոսուն վկայությունն են նաև Երևանում դտնվող որդուն՝ Արեգին, <1921, հուլիսի 11, Թիֆլիս> թվակիր նամակում Հովհ. Թումանյանի հետևյալ տողերը. «Բարևիր բոլոր ընկեր-բարեկամներին: Դավթին հատկապես ... (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»²¹²:

1923 թ. մարտի 28-ին Դ. Անանունը Ե. Շահադիդի, Ե. Լալայանի, Մ. Սարյանի, Ստ. Զորյանի, Մ. Էփրիկի հետ հեռադրով «անկեղծ ցավակցություն» են հայտնել «մեր թանկավիճ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի մահվան առիթով»²¹³:

²¹¹ «Հայաստանի կոոպերացիա», № 4, փետրվարի 29, 1920, էջ 126–128: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանունը Հովհանես Թումանյանի մասին ..., էջ 433–436:

²¹² Հովհ. Թումանյան. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 388:

²¹³ «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 28. III. 1923:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՏԱԳՈՎԸ: «ՂԱՐԱԲԱՂ» ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ՀՈԴՎԱԾԸ

1920 թ. հունվարին Բ. Իշխանյանը, Դ. Անանունը, Ստ. Զորյանը, Յ. Խանզադյանն ու այլ համախոհներ ձեռնամուխ են լինում Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (ՀՍԴԲԿ) ստեղծման գործին [ձևավորվել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական Հայ կազմակերպության (սպեցիֆիկները) և Անկախ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության (մենչևիկները) միավորմամբ] և հունվարի 18-ին հանդես են գալիս հայտարարությամբ ու նշանաբանով²¹⁴: Մայիսի 28–30-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի է ունենում կուսակցության խորհրդաժողովը, որն ընդունում է ծրագրային փաստաթուղթ, ընտրում է Կենտրոնական կոմիտե, հանդես է գալիս որպես Հայաստանի անկախության ջերմ կողմնակից և բացասական վերաբերմունք հայտնում խորհրդային իշխանության հաստատման նկատմամբ²¹⁵: Այդ շրջանում գրած բազմաթիվ հոդ-

²¹⁴ «Հառաջ», 01, 10. II. 1920:

²¹⁵ «Հառաջ» [թերթի 1920 թ. մայիսի 9-ի համարում տպագրված «Պատվիրակություն Հայաստանի վարչապետի մոտ» հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ «Հայաստանի Հայ ժող. Ս. դեմոկրատ. Բանվ. և Հայ Ռամկավար կուսակցությունների ու անկուսակցականների կողմից» մի պատվիրակություն մասնակցությամբ Դ. Անանունի, Ա. Ասրիբեկյանի և Գր. Չալոսեյանի, ներկայացել է Հայաստանի վարչապետին և հայտնել, որ «իրենց բոլոր ուժերը տրամադրում են կառավարության, Հայ ժողովրդի, ... Հայաստանի անկախության պաշտպանության գործը միացած ուժերով վարելու համար»: Ի դեպ, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո 1920 թ. դեկտեմբերի 11-ին, ՀՍԴԲԿ Կենտկոմը դիմում է ՀՍՈՒՀ հեղկոմին հայտնելով իր պատրաստակամությունը նոր իշխանություններին աջակցելու հարցում (տե՛ս Ա. Վիրաբյան. նշվ. հոդվ.): Դա բխում էր կոնկրետ իրադրության մեջ ՀՍԴԲԿ-ի որդեգրած մարտավարությունից: 1920 թ. մայիսյան խորհրդաժողովը կուսակցության մարտավարության մասին իր սկզբունքային դիրքորոշումը որոշելիս հատուկ նշում է դերմանական և միջազգային բանվորական շարժման հայտնի գործիչ Ավգուստ Բեքելի հետևյալ խոսքերը. «Հարկ պատահած դեպքում 24 ժամվա ընթաց-

վածներում և հրապարակային ելույթներում Դ. Անանունն ամեն կերպ սատարում էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանը: Անկեղծորեն պաշտպանելով հայոց անկախ պետականության գաղափարը առանձնապես սուր քննադատություն էր ենթարկում հայ հայրենախույս բուրժուազիային: «Առանց քինախնդրության» վերնագրով հոգվածում նա գրում է. «Հայ բուրժուազիան իմ աչքում դատապարտություն արժանի տարր է նրա համար, որ նա իր ստորապագգային արարքները քողարկում է մտացածին պատճառաբանություններով վասն հայ վտանգավոր սոցիալիստների և այլն: Սուտ է: Հայ Զիմզիմովի գրողին ոչ մի վտանգ չի սպառնում Հայաստանում, որովհետև բոլոր հայերը մեծ ու փոքր զիմզիմովներ են, սեփականության մոլի ֆանատիկոսներ: Եվ եթե այնուամենայնիվ հայ Զիմզիմովը չի բարեհաճում թողնել Թիֆլիսն ու Բաքուն և իր այդ տատանումը պատճառաբանում է սոցիալիզմի վտանգով դրա մեջ պիտի տեսնել արբեցողի ծամածուծությունները լիքը բաժակի առջև:

Թող բուրժուազիան դա և մասնակից դառնա մեր պայքարին և ոչ թե հեռվից հեռու պահանջ առաջադրե, թե մաքրեցեք ասպարեզը, որ ես բարեհաճեմ ինձ՝ հայությանը հարազատ հռչակելու և ոտք կոխելու նրա երկիրը: Բուրժուազիայի ո՞ր առավելության համար պիտի տեղի ունենա այդ նահանջը ...

Նորից ու նորից կրկնում ենք, որ Հայաստանը պատկանում է բոլոր նրանց, որոնք անկեղծորեն ցանկանում են քրտնել նրա վրա և նպաստել նրա բարօրությանը: Թե որ տանջանաց կցորդ լիցիմք, ապա և փառաց հաղորդ լինելոց եմք՝ այսպես պիտի նայի խնդրին հայ բուրժուազիան: Բայց ոչինչ չարած, պինդ փակած իր գրպանի բերանը՝ նա պատռում է իր կոկորդը լուկ վառքի և իշխանության համար: Այս վերաբերմունքի համար նույնիսկ քարերը պիտի աղաղակեն, իսկ կենդանի մարդիկ՝ ավելի ևս»²¹⁶:

քում կիտխեմ ես իմ տակտիկական դիրքը 24 անգամ» (Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, էջ 118):

²¹⁶ «Հառաջ», 14. I. 1920: Ի դեպ, Ս. Վրացյանը հայ բուրժուազիայի մասին Դ. Անանունի այս խոսքերն անվանում է «թունավոր տողեր» (տե՛ս Ս. Վ. ր ա ջ յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 451):

Վերոգրյալին հավելենք. Հայաստանի աշակերտական կենտրոնական խորհրդի գործադիր բյուրոյի հրավերով Դ. Անանունը 1920 թ. մարտի կեսերին երկու դասախոսություն է կարդացել Երևանի միջնակարգ դպրոցների աշակերտության համար: Առաջինի նյութը եղել է «Ազնվականությունը և հողային հարցը Հայաստանում», երկրորդինը՝ «Հայ բուրժուազիան անցյալում և ներկայում»: Վերջին դասախոսության մեջ, մասնավորապես, սուր քննադատության է ենթարկում հայ հայրենասիրույթի բուրժուազիային՝ արձանագրելով. «Այժմ հայ բուրժուազիան խիստ պախարակելի դերումն է. փոխանակ իր կապիտալը ի սպաս դնելու սեփական ժողովրդի անկախության հիմքերը հաստատուն դարձնելու համար ... բլդկադաի է ենթարկել հայ հայրենիքը և դավեր է լարում նրա դեմ»²¹⁷:

1920 թ. մայիսի 13-ին Հայաստանի խորհրդարանի կազմակերպած կուսակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությանը որպես ՀՍԴԲԿ-ի ներկայացուցիչներ մասնակցում են Դ. Անանունը և Բ. Իշխանյանը: Կուսակցությունների ներկայացուցիչները միահամուռ պատրաստակամություն են հայտնում աջակցել կառավարությանը Միացյալ Հայաստանի անկախությունը պաշտպանելու գործում²¹⁸:

ՀՍԴԲԿ-ի Երևանի կոմիտեն մայիսի 14-ին հանդես է գալիս կոչով, որով արտահայտում է այդ օրերի հասարակական տրամադրությունները. դրա հեղինակը Դ. Անանունն է Բ. Իշխանյանի աշխատակցությամբ: Բերենք այդ կոչն ամբողջությամբ: «Պատահեց այն, ինչ ամենից քիչ սպասելի էր և ամենից շատ դատապարտելի:

²¹⁷ «Նոր սերունդ» (Երևան), 17. III. 1920: Վերոգրյալի առումով Ա. Զաքարյանը նկատել է. «... հայ հասարակայնությունը սկսում է խորապես գիտակցել, որ ազգը տանով է տալիս, և մեղավոր է ճանաչվում հայ բուրժուազիան: Պատճառը մեկն էր. այն, որ սեփական հայրենիքը չենացնելու փոխարեն, հայ բուրժուազիան շենացրել ու շենացնում էր ուրիշների հայրենիքը ...» (Ա. Զ. Զաքարյան. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 282–283):

²¹⁸ «Ժողովուրդ», 16. V. 1920, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. խմբ. Գ. Գալոյան, Վ. Ղազարխեյյան, Երևան, 2000, էջ 189–190, Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2005, էջ 291, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 132:

Բաքվի քաղաքական կոմեդիան վերածվեց Ալեքսանդրապոլի ողբերգութեան. իսլամական խաթուաիկ կոմունիզմից նվաճվեց ստրկամտորեն հայկական բերդը, հայութեան օրրանը:

Մի խումբ ստորահոգի բախտախնդիրներ հանդգնեցին բարձրացնել քաղաքացիական կռիւի արյունաշաղախ դրոշը, ապստամբել հայ ժողովրդի ինքնորոշված կամքի դեմ և ճեղքել հայ դեմոկրատիայի ներքին մի ուրույն ճակատը:

Դաշակցած բոլշևիզմն ու պանիսլամիզմը, ծափ գարկեցին, որովհետև նրանց հոգեւիճառ ազենտներին հաջողվել էր անգամ ծխաւոված երկիրը, արյունաքամ ժողովուրդը, որբերի ու դաղթականների տխուր հայրենիքը Մոսկվայի և Էրզրումի քաղաքապետների դիվալին ծրագրերին ենթարկելու փորձեր անել:

Բանվորներ, ընկերներ և քաղաքացիներ:

Զրահապատ գնացքի մեջ պատսպարված մի խումբ անորակելի ոճրագործներ՝ պարզելով «Խորհրդային Ռուսաստանի» դրոշակը՝ ամենամեծ դավը նյութեցին հայ ժողովրդի դեմ այն վայրկյանին, երբ նրա ֆիզիկական գոյութիւնը մահացու չափ վտանգված է ողջ շրջապատից և երբ նրա քաղաքական բախտը որոշելու վերջին օրերն ենք ապրում: Հայ դավաճանները իրենց խելագար արարքով օգնում են միայն արտաքին թշնամիներին թե՛ Հայաստանը օղակող թուրք-թաթարական սպառազեն բանդաներին և թե՛ Պոլսի քաղաքապետներին:

Բանվորներ, ընկերներ և քաղաքացիներ:

Ամեն մեկիդ սրբազան պարտականութիւնն է այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի, շնորհքի և ընդունակութեան մաքսիմումը նվիրաբերել վտանգված հայրենիքի պաշտպանութեան գործին: Բոլոր նրանք, որոնց մեջ առկայծում է պատասխանատվութեան վառ զգացմունքը մի բուռ դժբախտ ժողովրդի գոյութեան և նրա գերազանցորեն արգար դատի համար, պէտք է ոտքի ելնեն որպես ծառացած ըմբոստութիւն, և աջակցեն Հայաստանի կառավարութեան՝ բնի մեջ խեղդելու համար այն հայրենադավ ոճրագործների ապստամբութիւնը, որոնք փորձում են փորփորել մեր դեմոկրատական իրավակարգի հիմքերը և մտցնել բռնապետական-տեռորիստական արդեն դատապարտված վարչաձևը:

Թո՛ղ կորչեն պետական ոճրագործները և բոլոր հակապետական տարրերը:

կեցցե՝ սոցիալիզմը և դեմոկրատիզմը Հայաստանում»²¹⁹:

... Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո Դ. Անանունն ու Բ. Իշխանյանը մեկնում են հանրապետության տարբեր շրջաններ, քաղաքից քաղաք և դասախոսություններ կարդում «բոլշևիկյան հեղաշրջման և այլ նյութերի շուրջ»: Ե. Իշխանյանն իր օրագրային գրառումներում հունիսի 9-ի տակ գրում է. «Դավիթ Անանունը և Բախչի Իշխանյանը Ալեքսանդրապոլից դալիս են Ղարաքիլիսե և իջևանում մեզ մոտ: Նրանք պատում էին քաղաքից քաղաք և դասախոսություններ տալիս»²²⁰: Հունիսի 11-ին Ղարաքիլիսայի ակումբի դահլիճում Դ. Անանունը բանախոսում է «Հայրենիքի ամբողջացման ու հայ ժողովրդի հավաքման մասին» և մասնավորապես ասում. «Դարեր շարունակ զրկված լինելով անկախությունից, հայ ժողովուրդը, զուրկ ազգային պետական կյանքից, ենթակայի հոգեբանությունից ու մտայնությունից դեռ էլ ազատագրվել, երբ իր երկիրը անկախ է դարձած, մեկի մեջ ներքին ուսուն է խոսում, մյուսի մեջ ներքին թուրքը. հայը պետք է թոթափի, ներքին օտարից ձերբազատվի, կենտրոնանա ինքը իր մեջ և ինքնուրույնաբար դարձնի իր կյանքը և ջանա ամբողջացնել յուր հայրենիքը»²²¹: Հունիսի 12-ին նույն վայրում «Բախչիից հետո դասախոսեց Դավիթը, առաջիկա մեր անելիքների շուրջ և մեր օրինատացիայի մասին: Մենք պիտի ջանանք միջազգային դաշնագրով և օրենքով ապահովել մեր անկախությունը, որի համար կառավարությունը հարկ եղած միջոցների պիտի դիմե Վեհաժողովում (Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում — Ա. Զ.), և առավելապես Եռյակ Համաձայնության կառավարությունները պարտավոր են բավարարել իրենց փոքր դաշնակցի արդար պահանջները, մի դաշնակցի, որ իր քանակի 30 %-ից ավելին կորցրեց պատերազմի հետևանքով, մի կորուստ, որ համեմատաբար շատ ավելի մեծ է պատերազմի մեջ մտած պետություններից յուրաքանչյուրի ունեցած կորուստից: Դա արտաքին աշխարհում, իսկ ներսում յուրաքանչյուր հայ յուր ուժերը պետք է ի սպաս դնի հայրենիքի բարգավաճման գործին, ամեն կերպ ջանալով զորավոր լինել հարազատ կառավարությանը»²²²: Ե. Իշխանյանի գրառումներից

²¹⁹ Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 417:

²²⁰ Ե. Իշխանյան. նշվ. աշխ., էջ 609:

²²¹ Նույն տեղում, էջ 609—610:

²²² Նույն տեղում, էջ 610:

նաև պարզվում է, որ Ղարաբլիխայից հետո Դ. Անանունը և Բ. Իշխանյանը պետք է դասախոսություններ կարդային նաև Դիլիջանում, բայց քանի որ «Դավիթը կազմվածքով նիհար ու թույլ մարդ էր, էջր ուզում կառքով ճամփա դնալ ու տառապել»²²³, ուստի խնդրում են Ամերիկյան Նպաստամատույցի նախագահ դոկտոր Բրաունին՝ իրենց «օթոմօբիլը» տրամադրի, և դրանով հունիսի 14-ին մեկնում են Դիլիջան, այսպե՛ս վերադառնում Երևան:

Հուլեբրից, արխիվային նյութերից տեղեկանում ենք, որ Դ. Անանունը բռնկվում, անդիժող բնավորություն է ունեցել: Այդ մասին Ե. Իշխանյանը գրում է. «Տաքարյուն մարդ էր Դավիթը և, այդ պատճառով, բռնկվում էր հակառակորդի դեմ, երբ վերջինս անարդար էր դառնում իր հանդեպ կամ անտեղի վիրավորանք էր հասցնում իրեն: Երբ Բախչին ու ինքը, Մայիսյան ապստամբության առթիվ չրջագայության էին ելել ու քաղաքից քաղաք անցնելով, դասախոսություններ էին տալիս, Հայ Կադետական Կուսակցության անդամներից մեկը՝ փաստաբան Երվանդ Հարությունյանը (թավրիզեցի) իրենց թերթում մի հոդված էր գետեղել և այն միտքն արտահայտել, թե նրանք կառավարությունից դրամ են ստացել և չրջագայելով ... պրոպագանդ են մղում հօգուտ կառավարության: Հոդվածից պիտի եզրակացնել, որ Բախչին ու Դավիթը ոչ թե սկզբունքային, գաղափարական հակառակորդ լինելու հետևանքով են պայքարում բոլշևիկների դեմ, այլ կառավարությունից դրամ ստացած լինելով, իբրև վարձկաններ, հօգուտ կառավարության պրոպագանդ են մղում»: Որպեսզի պարզ լինի, թե որքան է դրանից ազդվել Դ. Անանունը և իրեն բնորոշ «խոսքաչեն» ինչ բառապաշարով է պատասխանել հիշյալ անձնավորությանը, կրկին դիմենք Ե. Իշխանյանին. «Հոդվածից խորապես խոցվել էր Դավիթը ... : Եվ մի օր հանդիպումը տեղի է ունենում: Բախչին, Դավիթը և երիտասարդ գրող Ստ. Զորյանը միասին մտնում են Պառլամենտի շենքի ներքնահարկի ընդարձակ ճաշարանը, մի բան ուտելու կամ խմելու: Հենց ներս են մտնում, երեք-չորս մետր հեռավորությունից դեպի իրենց է գալիս՝ ճաշարանից դուրս ելնելու համար, Եր. Հարությունյանը: Վերջինիս նկատելուն պես, Դավիթը հայհոյելով խոյանում է վրան:

²²³ Ի դեպ, Դ. Անանունը նաև կարճատև էր, որի պատճառով բանակ էի զորակոչվել:

– Ես քո մերը ... դու դեռ լուրացած էիր ... որ ես ազգային-հասարակական-քաղաքական հարցերի շուրջ խոսում-գրում էի, հրապարակավ արտահայտում իմ մտքերը, իսկ հիմա կառավարությունը պետք է ինձ փող տա՞, որ ես կարծիք հայտնեմ, ես քո մերը...

– Դավիթ Անանուն, ինտելիգենտ մարդ եք, ինտելիգենտի հետ եք խոսում, կարգին, մարդավարի խոսեք, – ասաց Նր. Հարությունյանը:

– Ես քո ինտելիգենտի մեր ...

– Ես ձեռ դեմ դատ կը բանամ, պատիվ կպահանջեմ:

– Թե չբանաս, քո մերը ... դատ բաց արա. 100 ուղբի տուգանք պիտի տամ, կտամ և 100 անգամ քո մերը ...»²²⁴:

* * *

Խմբագրելով «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթը, ակտիվորեն աշխատակցելով ՀՅԴ Բյուրոյի օրգան «Հառաջ» ամենօրյա պաշտոնաթերթին՝ մեկը մյուսի հետևից Դ. Անանունը հրապարակում է հետաքրքիր հոդվածներ, բարձրաձայնում Ղարաբաղը «մայր երկրի» հետ վերամիավորելու հարցը: Շուտով նա ընտրվում է Երևանում ապրող զարաբաղցիների Հայրենակցական միության վարչության նախագահ: 1920 թ. ապրիլի 7-ին տեղի է ունենում միության ընդհանուր ժողովը, որտեղ Դ. Անանունը հանդես է գալիս Ղարաբաղում տիրող «մոմենտի լրջության մասին» զեկուցումով: Ժողովում ընդունվում են համապատասխան որոշումներ²²⁵:

Ագրքեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Ղարաբաղի տազնապալի վիճակն էլ ավելի է մտահոգում հայրենակցական միության անդամներին: Հունիսի 29-ին միության ժողովը որոշում է դիմել կառավարությանը, որպեսզի վերջինս «լուրջ միջոցների դիմե, Ղարաբաղը վերագրավելու և բացի այդ, դրամական միջոցներ տրամադրելու միության վարչությանը, պրոպագանդայի գործը կազմակերպելու, գրականություն տարածելու» համար²²⁶: Ըստ այդմ լիազորում են Դ. Անանունին և Ե. Իշխանյանին հանդիպել վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ: Ե. Իշխանյանն այս հանդիպմանն առնչ-

²²⁴ Ե. Իշխանյան. նշվ. աշխ., էջ 621–622:

²²⁵ «Հառաջ», 11. IV. 1920:

²²⁶ Տե՛ս Ե. Իշխանյան. նշվ. աշխ., էջ 616:

վող հետաքրքիր միջադեպ է արձանագրել իր օրագրության էջերում: «Հուլիսի 30-ին Դավիթի հետ միասին ղնացինք կառավարական շենք, ներկայանալու Վարչապետին ... Նստեցինք բազկաթոռներին ու սպասում էինք հերթի, երբ ներս մտավ միջահասակ, շատ վայելչակազմ մեկը, մազերը գլխին խոլի-խոլի, ... դիմեց ... հարց տալով “Համոն այստե՞ղ է”: Երիտասարդին պատասխանեցին, որ պիտի սպասե, իսկ այդ միջոցին Դավիթը քի տակ ասաց ինձ. “Հիմա էդ շան լակոտին ցույց կտամ, թե ինչ ասել է՝ Համոն այստե՞ղ է”: ... երիտասարդը դուրս եկավ և արագ ուղղում էր անցնել մեր մոտից, Դավիթը կանգնեցրեց, ձայն տալով:

— Ա խոխա, կանգնիր: ... —Քեզ հետ գործ ունեմ ... Ես հինգ հարյուր տարի աչքս տնկել, սպասել եմ այս օրվան, որ անկախություն ունենամ, երկիրս Վարչապետ ունենա և դու տրտնդի տալով մտնես Պարոն Վարչապետի մոտ ու մարդկանց ներկայությամբ հարց տաս, թե “Համոն այստե՞ղ է”, փոխանակ պատշաճ ձևով հարցնելու “պարոն Վարչապետը այստե՞ղ է”: Դու իմ Վարչապետին դարձնես մի ինչ որ Համո՞, չուն շան որդի, եթե մյուս անգամ էլ համարձակվես նման ք... ուտել, մեջիցդ չախկայ կաննեմ, ինչպես ոչխարին են անում, դե, գնա”:

Երիտասարդը մինչև ականջների ծայրը կարմրած, ղնաց: ... — Խոսքն էսպես կասեն, որ լավ հասկանա, — ասաց Դավիթը, երբ երիտասարդը հեռացավ»²²⁷:

Հարկ է նկատել, որ, ընդհանրապես, Դ. Անանունը խստորեն քննադատում էր կառավարությանը, բայց «ոչ թե չարամտորեն, այլ իսկական հայի սրտացավությամբ»²²⁸: Լինելով պետականամետ շատ սուր էր ընդունում կառավարության հասցեին ուղղված ամեն մի խոսք: Նման մի դեպք էլ է հիշում Ե. Իշխանյանը՝ գրելով, որ «Դավիթը, իհարկե, իրեն հատուկ սուր դարձվածքներով էր համեմում յուր խոսքերը»: Մի օր նրանք հանդիպում են ՀսէՆ Սաքո Սահակյանին ու Դուրգերյանին: «Վերջինս տաք-տաք էր խոսում ու ժեղ ժեստիկուլացիայով, երբ մոտեցան, արդեն մի քանի մետրից պարզ լսվում էին Դուրգերյանի խոսքերը. “Պետք է, պետք է քան-

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 616–618:

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 619:

դել, խորտակել, անպետք են” և հանկարծ դառնալով Դավիթին, ասում է՝ “Ճիշտ չե՞մ ասում, ընկեր Դավիթ”:

– Ի՞նչ ես ասում, չգիտեմ, – պատասխանեց Դավիթը:

– Ես ասում եմ, որ պետք է խորտակել, ոչնչացնել դաշնակների ապիկար կառավարությունը:

Խայթվածի պես ցնցվեց Դավիթը, կարծես մեկը մախաթ կամ խիթան խրեց մարմնի մեջ, վայրկենապես վեր թռավ, կանգնեց տեղում, սպառնալից, խոժոռ հայացք ուղղելով Դուրգերյանին, ասաց.

– Դուրգերյան, հինգ հարյուր տարվա ստրկական կյանք ապրելուց հետո, մեր ժողովուրդը անկախություն ձեռք բերի և դու ուզենաս մեր կառավարությունը խորտակել:

– Այս կառավարությունը դաշնակների կառավարությունն է, մեր կառավարություն չէ, պետք է խորտակել:

– Դուրգերյան, այսօր Խատիսյանն է Վարչապետ, վաղը ես կլինեմ կամ մեկ ուրիշը. դու ուզում ես խորտակել մեր կառավարությունը. եթե կարող ես խորտակիր, տեսնեմ, ինչպես ես խորտակում, և եթե չկարողանաս խորտակել, ես քո մերը ... դեհ, խորտակիր, տեսնեմ, ես քո մերը ...

– Ի՞նչ լեզվով ես խոսում, Դավիթ, դիմացդ ինտելիգենտ մարդ է կանգնած և ոչ թե գոհհիլ մեկը:

– Տո, ես քո ինտելիգենտ մերը ...

– Այ մարդ, դու մարքսիստ չե՞ս:

– Տո, քո մարքսիստ մերն էլ ... քո մերն էլ ...

... Դավիթը ինքը դժգոհ լինելով կառավարությունից, վերջինիս խափով քննադատում էր և սրտանց ցավում, իսկ դուրգերյաններին չէր հանդուրժում, որովհետև նրանք քննադատությունը արհեստ էին դարձրել, առանց սրտացավության²²⁹:

Ե. Իշխանյանի օրագրային գրառումներից մեջբերենք ևս մեկ հետաքրքիր խոսակցության մասին հիշատակություն, որը չափազանց սերտ աղերսներ ունի մեր ներկա իրականության հետ: «Մեղիքսեթ Եսայանն ու ես զրույց անելով բարձրանում էինք Աբովյան փողոցով, հանդիպեցինք Դավիթ Անանունին և Աշոտ Հովհաննիսյանին (բոլշևիկ), որոնք տաք-տաք խոսելով իջնում էին ցած, և երբ հասանք

իրարու, կանգ առանք, — զրում է Ե. Իշխանյանը: — Աշոտը քննադատում էր մեր կառավարութեանը և ասաց՝ «երբ տեսնում եք, որ չեք կարողանում կառավարել երկիրը, հեռու կացեք, թողեք ուրիշները կառավարեն: Դուք մի կարծեք, թե Մայիսյան ռեպրեսիաներով բոլշևիկներին արմատախիլ եք արել այս երկրում: Կաղմակերպությունները շարունակում են դեռևս և կարճ ժամանակից հետո պիտի ինքներդ աղաչեք մեզ»:

— Մենք ձեր երեսից ենք փախած, — ասում է Դավիթը, — ուր մնաց, որ կամովին երկրի ղեկը ձեզ հանձնենք: Դուք (իմա հայ կոմունիստները) երկիրը չեք կարող պաշտպանել, պիտի կցեք Ռուսաստանին և ոչնչացնեք մեր անկախությունը: Ինչո՞ւ չեք բարեհաճում «լնկեր»՝ Քեմալի վրա ազդել, ավելի ճիշտ՝ չեք հարկադրում նրան հետ քաշելու իր զորքերը, չէ՞ որ ձեր դաշնակիցն է:

— Ես եթե հնարավորություն ունենայի, — ասում է Մելիքսեթը, — ձեզ բոլորիդ մի օրվա ընթացքում կթունավորեի, ուր մնաց դեռ ձեզ հրավիրենք, որ մեր դիմին նստեք և հոգի հանեք: Մեր երկրին հասած դժբախտութեան պատճառը դուք եք. ձեր հրավերով է Քեմալը շարժվել դեպի Հայաստան, եթե ձեր համաձայնությունը չլիներ, տաճիկները մեզ հետ չէին կռվի:

— Դուք մի կարծեք, թե Քեմալը մեր անկեղծ բարեկամն է, — ասում է Աշոտը, — մենք նրան չենք հրավիրել և ցուցմունք չենք տվել, նա մեր ձեռքին գործիք է միայն ելլոպական իմպերիալիզմի դեմ, ուրիշ ոչինչ:

— Ոչ, ոչ. ձեր համաձայնությամբ է Քեմալը շարժվել, մեզ համոզել չես կարող, — ասում են Դավիթն ու Մելիքսեթը:

— Այդ ինչպիսի՞ գործիք է ձեր ձեռքին Քեմալը, — հարցնում եմ ես, — որ նրան ձեր ցանկացած ձևով չեք գործածում: Ինչպե՞ս է, որ նա ելլոպական իմպերիալիզմի դեմ ձեր հրահանգով ու կամքով կռվել կարող է, որ ավելի դժվարին է, իսկ Զանգեզուրից չի հեռացնի իր զորքերը ձեր առաջարկությամբ, որ ավելի դյուրին է:

— Կան խնդիրներ, որոնց մասին դեռ վաղաժամ է խոսել, — ասաց Աշոտը»²³⁰:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանութուններն ավելորդ են:

²³⁰ Նույն տեղում, էջ 694–695:

... 1920 թ. հուլիսին Ղարաբաղի հայրենակցական միությունը, ըստ էության, դրա նախագահ Դ. Անանունը դիմում է հանրապետության վարչապետ Հ. Օհանջանյանին. «Ղարաբաղի հայրենակցական միության վարչությունը ստվարացրած կազմով քննելով Ղարաբաղում ստեղծված քաղաքական վիճակը՝ այն եզրակացության եկավ, որ ամբողջական Հայաստանի հեղինակությունը պահպանելու համար այդ երկու մասում անհրաժեշտ է մի շարք գործիչ-հայրենակիցների ներկայությունը իրանց ծննդավայրում»²³¹: Այնուհետև առաջարկվում է Հայաստանում աշխատող մի խումբ ղարաբաղցի գործիչների՝ 26 մարդու, հատուկ հանձնարարականներով Ղարաբաղ գործուղել: Իր անվան կողքին նա նշում է Հովհաննես Առաքելյանի, Հրանտ Բահաթրյանի, Գերասիմ Բալայանի, Հարություն Թումյանի, Նեղիշ Իշխանյանի, Բախշի Իշխանյանի և ուրիշների անունները: Նաև առաջարկում է Ղարաբաղում Աբրահամ Գյուլխանդարյանի գլխավորությամբ, ստեղծել հինգ հոգուց բաղկացած քաղաքական մարմին:

Օգոստոսի 4-ին Դ. Անանունը կրկին դիմում է վարչապետին՝ նրան ուղարկելով «Ղարաբաղ» վերնագրով իր հոդվածի սրբագրական շարվածքը, որը լույս էր տեսնելու «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթաթվածերի հերթական՝ 17-րդ համարում (սեպտեմբերի 15-ին): «Պատիվ ունեմ ներկայացնելու ձեզ «Ղարաբաղ» հոդվածի սրբագրական փորձերը, որը պիտի լույս տեսնի «Հայաստանի կոոպերացիայի» հերթական նո. 17-ում, – գրում է Դ. Անանունը: – Այդ հոդվածի մեջ ես աշխատում եմ ապացուցել, որ տնտեսապես Ղարաբաղը պատկանում է Հայաստանին, Ղարաբաղը միշտ եղել է և մնացել է այսօր տնտեսապես ինքնամիտի (самодовлеющая) երկիր. սա ամենամեծ նշանն է, որ նրան կարելի է առանց ցնցումների կցել այս կամ այն երկրին: Մյուս կողմից մեր օրերում հարց հարուցել այս կամ այն երկրամասի տնտեսական հակման (тяготение) մասին և դրանով լուծել խնդիրները՝ ուղղակի անթույլատրելի է: Բուրժուական մտածողություն է ասել, որ եթե Ղարաբաղի հայերը չահագրդված են Բաքվով կամ թուրքերը Ղարաբաղի ամառային արտատեղիներով, ուրեմն և այս կամ այն երկրամասը պատկանում է

²³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 98, թ. 13:

տվյալ ազգության: Կապիտալիստական դարաշրջանում ազգ. չկա, որ տնտեսական շահագրգռություն չունենա դեպի աշխարհի բոլոր մասերը: Հայկական մի խավի շահագրգռությունը որևէ անկյունով (Բաքու, Թավրիզ, Կ. Պոլիս, Մանչեստր, Թիֆլիս) խոմ իրավունք չպիտի տա այդ քաղաքների տերերին ձեռք մեկնելու մեր հայրենիքի այս կամ այն մասին, կամ թե հայ քաղաքագետը իր ազգի ունևոր խավի հետևից չպիտի վազի և իր հայրենիքը պարզևի նրան հյուրընկալող պարսիկին, թուրքին, անգլիացուն կամ վրացուն: Մեր ազգի ողնաշարը կազմում է գյուղացիությունը: Նա անշարժ մասսա է, սոփոփված որոշ տերիտորիայի վրա: Հողի առատության մեջ նա կարիք չի գգա որևէ Բաքվի կամ Թավրիզի: Գյուղացին ինքը արտադրող է: Իր հարստությունը դիզած ունի սեփական պուճախում: Թող հում մթերքներ կարիք ունեցողը կամ միջնորդը բախե նրա դուռը: Թող պետությունը հարմար ուղիներով նրան առաջնորդե դեպի լույս աշխարհ և ազատի նրան միջնորդի ճանկերից: Սա հետագայի տնտեսական քաղաքականության գործ է, բայց դալ և այսօր սինդեյ, թե որովհետև Ղարաբաղից ելած հայ բուրժուազիան հարստությունների տեր է Բաքվում, ուրեմն և մեր գյուղացիությունը իր բնական վայրերով օժիտ պիտի տանք Բաքվի տիրոջը – սա արդեն հանցագործություն է:

Դեռ մեր դեմոկրատիկ օրերում պետք է գերակշռող նշանակություն տալ որոշ տերիտորիայի վերջ ի վերջո յուրաքանչյուր անհատ և յուրաքանչյուր ազգություն իր ճակատագրի դարբնոցը ինքն է, միայն թե գիտակցություն ու բարի կամեցողություն լինի: Տնտեսական գործը չի կարելի գոեհիկացնել մինչ այն աստիճան, որ Շուշում հրատարակված սոց-հեղափոխական մի թերթի պես վեր կենալ ու ասել, թե որովհետև թուրք թափառական խաշնարածը Շուշու քաղքենիներին մատակարարում է յուղ, պանիր ու բուրդ, ուրեմն և Շուշին կապված է Ադրբեյջանի հետ և պիտի լինի նրա անբաժան մասը:

Այս իմաստով ես չեմ կամենում ձանձրացնել Ձեզ Պ. Վարչապետ: Ես հույսով եմ, որ Ղարաբաղի հարցում գիշողություն չի կարող լինի: Ուրախ կլինեմ, եթե իմ հոգվածը այս ուղղությամբ ավելի ամրացնե հայ գործիչներին իրանց համոզմունքների մեջ»²³²:

²³² Նույն տեղում, թ. 14–15: Դ. Անանունի՝ ՀՀ վարչապետին ուղղված և ԳԱԹ-ում պահվող վերագրյալ դիմումը թվագրված է սեպտեմբերի 4-ով

Նկատենք, որ Դ. Անանունը հողվածում ևս խիստ քննադատում է այն հայ առևտրականներին, որոնք տնտեսական կապեր ունեին Բաքվի հետ և անգամ հանդես էին գալիս Ղարաբաղն Ադրբեջանին միացնելու օգտին: Այնուհետև վերլուծելով Հայաստանի ու Ղարաբաղի տնտեսական հիմքերը, փաստական նյութով շարադրելով Ղարաբաղի տնտեսական վիճակը, նշելով, որ Ադրբեջանի հետ կապը ունի զուտ սուբյեկտիվ բնույթ, քանի որ պատճառը Հայաստանի հետ հաղորդակցական ճանապարհների բացակայությունն է՝ հեղինակն արձանագրում է. բավական է «Հայաստանը իր տիրապետությունը տարածի Թարթառի ավազանի վրա (հին հայկական Ծար գավառ), խճուղի անցկացնի Բասար-Գեջարից Գանձասար-Պնաչեն մի կողմից, Բասար-Գեջար-Հալթեր-Մարտակերտ մյուս և այն ժամանակ կտեսնենք, որ կարճ ժամանակում Ղարաբաղը հազար կապերով կձուլվի մայր երկրի հետ, և միանգամայն երես կդարձնի Եվլախից ու հաղորդակցության մյուս հանգույցներից: ... Ղարաբաղը ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ և առաջ գերեզման պիտի իջեցնե անկախ Ադերբայջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի թունավորե և Հայաստանի անդորրությունը: Եթե Ադերբայջանում խելքը գլխին քաղաքագետներ լինեին՝ նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեին Ղարաբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզված գործիչներ կան՝ նրանք

(Հմմտ. ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 8, 2 թ.): Ի դեպ, ուստի անխափսյանապես, զրոյ, հրապարակախոս, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին, ով գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական հայանապատ գործունեություն էր ծավալել Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում, ակնդետ հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությանը: Ու դեռևս 1919 թ. մարտի 23-ին գրել էր «Ղարաբաղ» վերնագրով ուշագրավ հոդված, որտեղ Ղարաբաղը համարել էր բնիկ հայկական տարածք [մանրամասն տես Ա. Զաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, էջ 109–112, նոսյունի՝ Сергей Гордеецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг). Ереван, 2015, с. 126–128]:

օրնիրքուն պիտի խորհեն Ղարաբաղի մասին: // Ղարաբաղը Հայաստանին!»²³³:

«Խճուղի անցկացնելու» Դ. Անանունի առաջարկը կյանքի կոչվեց տարիներ առաջ: Սակայն 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ը տևած 44-օրյա հայ-ադրբեջանաթուրքական պատերազմից հետո Ղարաբաղի մեծ մասն անցավ Ադրբեջանի տիրապետութան տակ: Հուսանք՝ ոչ ընդմիջտ ...

²³³ «Հայաստանի կոոպերացիա», № 17, սեպտեմբերի 15, 1920, էջ 690–691, Դ ա Վ Ի Թ Ա ն ա ն ու ն. Ղարաբաղ (հրապարակում Ա. Զաքարյան). – «Գրական թերթ» (Երևան), 22. XII. 1989, Ա. Զ ա ք ա Ր Յ ա ն. Դավիթ Անանուն. Ղարաբաղ (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – «Գիտություն», փետրվար, № 2, 2020: Դ. Անանունը Ղարաբաղը, մասնավորապես՝ Շուշին վերաչինելու ծրագրեր էլ է մշակել: Այսպես, հասարակական-քաղաքական դործիչ, 1920 թ. Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամ-քարտուղար, վատառկաչատ մանկավարժ, Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկումի ուսուցիչ Աբրամ Կիսիբեկյանն իր «Հուշեր»-ում գրում է. «Իմ Երևանից վերադառնալու (Ստեփանակերտ – Ա. Զ.) նախօրյակին (1923 թ. նոյեմբերի 28-ին – Ա. Զ.) ես այցելեցի Հայաստանի պետական թանգարան:

Ընկերներս ասացին, որ թանգարանի վարիչն է Դավիթ Անանունը: Ես նրան չէի ճանաչում, բայց լսել էի նրա մասին: Երբ ներս մտա թանգարան, այդտեղ մի սեղանի առաջ, նստած էր միջին տարիքի մի սլավոնացի անձնավորություն, որին 1916, 1917, 1918 թթ. ամառը մի քանի անգամ տեսել եմ Շուշի Մարիամ Դուկասյան օրիորդաց դպրոցի սլավոնացում ...» (Ա. Կ ի ս ի բ ե կ Յ ա ն. Հուշեր, հ. 2: Հրատ. պատրաստեց, խմբագրեց ու առաջաբանը գրեց Ա. Ղադիրյանը, Երևան, 2011, էջ 110): Այդ հանդիպման ժամանակ Դ. Անանունն Ա. Կիսիբեկյանին ասել է. «... մեր սքանչելի Ղարաբաղը միշտ համեմատել են Շվեյցարիայի հետ: Շվեյցարիան հարուստ է գեղեցիկ լճերով, իսկ Ղարաբաղը լիճ չունի: Ասում եմ՝ Շուշվա թուրքերին առաջարկենք, որ տեղափոխվեն Աղղամ, իսկ Քարինտակը, Դաշուշները, Հյուստոը, Արկաթայի գյուղերը տեղափոխվեն և բնակվեն Շուշի թուրքական մասում: Հյուստոի քերծը փակենք, ջուլը կանգնեցնենք, որ դա էլ դառնա մեր լիճը: Ը՞ր, ի՞նչ ես ասում, համաձայն ես ...» (նույն տեղում, էջ 111): Արձանագրենք. Դ. Անանունը երբեք չկորցրեց հույսն ու հավատը հարադատ երկրամասի ապագայի նկատմամբ:

ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՒՇԵՐ

Դավիթ Անանունի ստեղծագործական ամբողջ ժառանգությունը պետք է որ շատ հարուստ և արժեքավոր լիներ: Աչ. Հովհաննիսյանը նրան հասցեագրած անթվակիր նամակում գրում է. «... տարիներ շարունակ հետո քաշքշելով Աստրախանում թողած քո ձեռագիրներն ու թղթերը, բերել, հասցրել եմ Աղստաֆա «և զքոյսդ ի քոյոց» քեզ մատուցանելու դիտումով: Եթե հաստատվելու լինինք նրանում բուլղարական մնացած «անձեռնմխելի կապոցների» հետ ի միասին — որ այնքան մտատանջություն են պատճառում Հայաստանի ներկայիս տերերին — Արարատյան աշխարհ կտեղափոխենք նաև այդ «կասկածելի» բազաժը: Հակառակ դեպքում անկորուստ ետ կտանենք, գուցե Բաքու, Հակոբին (Դ. Անանունի համագյուղացին է — Ա. Զ.) հանձնելու, գուցե նույնիսկ Մոսկվա, Լազարյան ճեմարանում պահ տալու համար»²³⁴:

Դ. Անանունի ձեռագիր աշխատությունների մասին գրել է նաև Արամայիսը. «Վերջին անգամ իրար պատահեցինք Բաքու, 1937-ին (?), երբ նա քստորանքից վերադարձել էր: Այդ ժամանակ ինձ թվեց, թե ինչ ձեռագիր աշխատություններ ունի և որ այդ աշխատությունները գտնվում են Հայտարխանում: Ասաց նույնպես, թե ում մոտ, բայց մոռացել եմ»²³⁵: Այնուհետև մատիտով ավելացրել է. «Դավիթի աշխատությունները (ձեռագրերը) 1942 թվին գտնվում էին Բաքու, մեկի մոտ, որը մեռել է (ում մոտ, մոռացել եմ)»²³⁶:

Փրկվել է արդյոք արխիվը կորստից, թե՞ ոչնչացել, դրա մասին առանձին խոսք կլինի հաջորդ էջերում: Այստեղ միայն նշենք, որ

²³⁴ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 76, թ. 9: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 233–234: Ելնելով նամակի բովանդակությանից՝ կարծում ենք, որ այն գրվել է 1920 թվականին:

²³⁵ Ա. Զաքարյան. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 252:

²³⁶ Նույն տեղում:

Հայաստանի Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարանի Դ. Անանունի ու այլ ֆոնդերում, Հայաստանի ազգային արխիվում, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Հայաստանի պատմության թանգարանում պահպանվել են նրա ձեռագրերից, նամակագրությունից, աշխատանքային գործունեությունը վերաբերող մի շարք վավերագրեր, վիպականներ, տեղեկանքներ, հրավերներ, ծանուցագրեր և այլն:

Դ. Անանունի գրական ժառանգության մեջ և՛ իրենց քանակով, և՛ հասցեստեղծերի բազմազանությամբ, և՛, ամենակարևորը, արծարծված թեմաների ու հարցերի նշանակությամբ կարևոր տեղ են գրավում նրա գրած և ստացած նամակները: Դրանց բովանդակությունից բազմաթիվ հարցեր են պարզվում, որոնք առնչություն ունեն իր անձի, կյանքի, գործունեության, ժամանակաշրջանի, պետական ծառայության, շրջապատի, մտերիմ ընկերների հետ ունեցած հարաբերությունների, հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային բնույթի խնդիրների մասին: Դ. Անանունը բովանդակալից նամակներ է գրել ու ստացել անվանի գրողներից, գիտնականներից, հասարակական-քաղաքական և մշակութային գործիչներից՝ Ալ. Մատուրյանից, Հովհ. Թումանյանից, Ավ. Իսահակյանից, Աշ. Հովհաննիսյանից, Լեոյից, Վ. Տերյանից, Ե. Չարենցից, Ստ. Զորյանից, Խ. Սամուելյանից, Վրթ. Փափաղյանից, Շիրվանզադեից, Պ. Մակինցյանից, Հ. Առաքելյանից, Կ. Միքայելյանից, Կ. Մելիք-Օհանջանյանից, Եր. Տեր-Մինասյանից և շատ ուրիշներից, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններից:

Բերենք մի քանի խոստուն օրինակ՝ նաև նկատելով, որ նյութի շարադրանքից ելնելով՝ որոշ նամակներ արգեն իսկ բերվել են, մյուսներն էլ կբերվեն գրքի հետագա էջերում:

Այսպես, 1912 թ. մայիսի 4-ին բանաստեղծ, թարգմանիչ Ալեքսանդր Մատուրյանը Մոսկվայից Դ. Անանունին գրում է. «Հարգելի պ. Տեր-Դանիելյան // Երեկ երեկոյան ինձ մոտ էին պ. պ. Վ. Տերյան և Ալ. Մյասնիկյան բարեկամներս, որոնք «Նոր կյանք» խմբագրություն անունից առաջարկեցին, որ աշխատակցեմ Ձեր հանդեսին: Հաճությամբ ընդունելով այդ առաջարկը, ուղարկում եմ Ձեզ Հայնի «Շեղվիզի ջուհակներ» բանաստեղծությունը, որը խնդրում եմ դեռ տեղեք «Նոր կյանքում» կամ այն ժողովածուի մեջ, որ մոտ ապագա-

յում լույս պիտի տեսնի Ձեր խմբագրությունը: // Հարգանքներով Ալ. Ծատուրյան»²³⁷:

Նկատենք, բանաստեղծության թարգմանության տպագրությունը, սակայն, խմբագրությունը մերժել է՝ նկատի ունենալով դրա քննության պահանջները: Այդ կապակցությամբ Ալ. Ծատուրյանը մայիսի 27-ին հետևյալ նամակն է գրում. «Հարգելի պ. Դավիթ Տեր-Դանիելյան. // Ցավում եմ, որ Հայնեի «Շլեզվիգի ջուհիներ» բանաստեղծությունը չպիտի լույս տեսնի Ձեր ժողովածուում: Բայց, հավատացեք, ինձ համար ավելի ևս ցավալի կլինեի, եթե թարգմանական այդ աշխատությանն պատճառով Ձեր ժողովածուն որևէ վտանգի ենթարկվեր:

Ձեմ զարմանում, որ միևնույն բանաստեղծության ուղեբերն թարգմանություններն անարգել լույս են տեսել երկու հրատարակությամբ: Ձեռքիս տակ ունեցել եմ երկու թարգմանությունն էլ, որոնք, իմ կարծիքով, միանգամայն հեռու են թե՛ բնագրի հարազատությունից, թե՛ Հայնեի ստեղծագործական ուժի ու թափի ազդու արտահայտությունից ...

Թեպետ ես գերմաներեն չգիտեմ, բայց վստահ կարող եմ ասել, որ թարգմանությունն անարգել է բնագրից, որովհետև ձեռքիս տակ ունեցել եմ բնագրի արձակ-բառացի թարգմանությունը և օգտվել եմ բացառապես այդ թարգմանությունից:

Թարգմանությունն թողնում եմ Ձեզ մոտ: Եթե ուզենաք ուղարկել «Կայծ» հանդեսին (որքան հայտնի է, 1912 թ. նման անվանումով հանդես չի տպագրվել — Ա. Զ.), ես դեմ չեմ, միայն խնդրում եմ ոտանավորի տակ չդնել անունս, ազգանունս, որովհետև, ով գիտե,

²³⁷ Վ. Վ. Կարգանյան. Ալեքսանդր Ծատուրյանի և Եղիշե Չաբենցի նամակները Դավիթ Անանունին. — «Գրական թերթ», 17. VIII. 1979: Տես նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 210: Ալ. Ծատուրյանի այս և հաջորդ նամակը ժամանակին պահվել են իմՄԿԿ կենտրոնի մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի արխիվում (ֆ. 44, ց. 1, գ. 1): Նշված ֆոնդը հետազոտում դարձել է ՀԱԱ-ի ֆ. 1455, ց. 1, գ. 100, որտեղ գտնվել են Դ. Անանունին 1912–1923 թթ. Հովհ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Ստ. Զորյանի, Ատուրյանի (Ս. Մուքայաջյան), Լեոյի, Ե. Չարենցի գրած նամակները (59 թերթ), այդ թվում Ալ. Ծատուրյանի վերը նշվածները: Այս ֆոնդում իրենց բոլոր նամակները, սակայն, անբացատրելի ձևով «անհետացել» են:

ապրում ենք այնպիսի ժամանակներում, որ այդպիսի մի օրինական իրավունքն էլ կարող է անախորժ հետևանքներ ունենալ ... Ուղարկելու դեպքում դրեք կեղծ անուն — Սանդրո: Այսպես էին կոչում ինձ իմ ծննդավայրում (Զաքաթալայում — Ա. Զ.) երեսա ժամանակ: // Ընդունեցեք հարգանքներիս հավաստիքը՝ Ալ. Ծատուրյան»²³⁸:

Թե ինչ ճակատագրի է հետագայում արժանացել թարգմանության հրատարակությունը, չգիտեմք. որքան հայտնի է, այն տեղ չի գտել Ալ. Ծատուրյանի երկերի հրատարակություններում: Ըստ այդմ բերենք Հայնեի խնդրո առարկա բանաստեղծության թարգմանությունը.

ՇԼԵՋՎԻԳԻ ՋՈՒԼՆԱԿՆԵՐ
(Հայնեից)

Դադահաների առաջ նստած՝ նրանք անքուն աշխատում,
Աշխատում են անդուլ, անլաց — ատամներ են կրքճրտում.
«Օհ հայրենի՛ք, մենք պատանք ենք հյուսում նիսած քո կյանքին
եւ երեք տակ անե՛ծք խառնում ամեն հյուսքին ու ծալքին»:

Անեծք նրան, որին հավերժ հայրենիք կոչել ողորմած,
Որին հավերժ աղոթել ենք ձրմեռ — ցրտին մե՛րկ, քաղցած
Զուր ենք վերաչ մենք հուսացել, զուր սպասել օր-արև.
Նա մեզ ծաղրել, ծանակել է, մեզ դարձրել է խենթ ու խե ...
Մենք հյուսո՛ւմ ենք, մենք հյուսո՛ւմ:

Անեծք և այն հարուստների տեր ու սլաշտպան արքային,
Որ միշտ խո՛ւլ է, միշտ անտարբեր մեր հառաչանքի՛ն, մեր ցավի՛ն ...
Նա մեր վերջին ծուծն է քամում, նա մեզ ձաղկում ու փետում,
Վերջն էլ սրբի բերան քաշում ու շան-ուստակ՝ դեն նետում:
Մենք հյուսում ենք, մենք հյուսում:

²³⁸ Վ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. հրապ., տե՛ս նաև՝ Ա. Զ ա ք ա ռ յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 211–212:

Անեծք և այն հայրենիքին՝ լրկտիացած, նենգավոր,
 Ուր արարն է կեղծիքի հետ ուժեղանում օրեցօր.
 Ուր ծաղիկն է թռչնում կանուխ, ճրմլած անլոյս ու անկար.
 Ուր ոճրածին ճիճուներն են խնդում անդո՛ւսպ, անպատկա՛ռ ...
 Մենք հյուսում ենք, մենք հյուսում:

Թուշկոտո՛ւմ են մաքոքները, դազգահներն են աղմկո՛ւմ:
 Մենք գործում ենք օր ու գիշեր— անխոնջ ո՛յժ կա մեր բազկում,
 Հին հայրենիք, քեզ համար ենք մահ ու պատանք մենք հյուսում,
 Ու զայրույթի բյո՛ւր անեծքով քո օրհասին սպասում
 Մենք հյուսո՛ւմ ենք ու հյուսո՛ւմ²³⁹:

Դ. Անանունի ստացած նամակների թվում ուշագրավ է Լոնդոնում բնակվող ազգային-հասարակական գործիչ, հայագետ, լրագրող, դիվանագետ Արշակ Սաֆրաստյանի 1917 թ. ապրիլի 3-ով թվագրված նամակը: Նա հայտնում է, որ մտադրվել է անգլերենով հրատարակել «մի հատոր հայկական պատմություն՝ առանձնապես շեշտելով հայություն կյանքի պայմանները Կովկասի և Տաճկահայաստանի մեջ ժԹ. դարու սկզբից»: Ըստ այդմ, խնդրում է իրեն ուղարկել «Գործ» ամսագրի մեջ տպագրված նրա գործերից, նաև «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» աշխատությունը: Նամակագիրը հատկապես շեշտում է, որ «մեր անգլ<իացի> բարեկամները այդպիսի մի հատորի հրատարակությունը գտնում են օգտակար»: Ուստի խնդրում է թույլ տալ օգտվել նրա՝ Անանունի ուսումնասիրություններից՝ «առաջիկա աշնանը հատորը լույս ընծայել կարենալու համար»: Հետգրության մեջ էլ հայտնում է. «Կաշխատեմ շուտով «Գործին» ուղարկել մի գրություն»²⁴⁰:

²³⁹ Վ. Վարդանյան. նշվ. հրապ., տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 211: Ի դեպ, 1923 թ. Ե. Ջարենցն էլ է թարգմանել և տպագրել գերմանացի բանաստեղծ Հայրիխ Հայնեի այս բանաստեղծությունը՝ «Ջուլհակները» վերնագրով (տե՛ս Ե. Զարենց. Երկերի ժողովածու, հ. 3: Տեքստը սպառնալու է ծանոթագրեց Ա. Գ. Զաքարյան, Երևան, 1964, էջ 269–270):

²⁴⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 92, 1 թ.: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 225:

1917 թ. հունիսի 9-ին Բաքվից Դ. Անանունը Հայոց Կ. Ազգային բյուրոյի հրատարակչական մասնախմբին գրում է. «Մեծ. պ. պ. // Ստացել եմ Ձեր հրավերը «Հայոց հասարակական կյանքը Ռուսաստանում» վերտառությամբ հոդված գրելու Բյուրոյի հրատարակելիք «Կարմիր Գրքի» համար: Իբրև ազգի անդամ և որոշ քաղաքական-հասարակական աշխարհայացքի տեր մի մարդ՝ ես միշտ բողոքել և դեմ եմ եղել Ազգային Բյուրոյի վարած քաղաքականության: Այս պատճառով էլ չեմ կարող աջակցել Բյուրոյի այդ նախաձեռնած աշխատանքին»²⁴¹:

1920 թ. մայիսի 29-ին Հովհ. Թումանյանը Դ. Անանունին գրում է. «Սիրելի Դավիթ, // Ախպեր, ես քեզ մոտ սեկյես դուրս եկա: // Խոստացա թե «Հայկոոպի» համար «Մերոնք»²⁴² կգրեմ կողադրկեմ ու չարի: // Միշտ էսպես է լինում, երբ որ մարդ ուրիշի տեղակ խոսք է տալիս: Ես էլ իմ մոռացյի տեղակ խոսք տվի— ու նա չեկավ, ես էլ մնացի սեկրես: ... Էսքան տարի մտածել եմ պարպեմ (գրականությամբ— Ա. Զ.) ու չեմ կարողացել պարապեմ, միշտ հետաձգել եմ: Սրանից դենն էլ հետաձգել չի լինի: Ոչ միայն ժամանակս է անց կենում, այլև հենց ինքս էլ եմ անց կենում: Բայց ինձ ուժեղ կերպով էսպես է դրդում ու տրամադրում մեր նոր կյանքը, նոր Հայաստանը: Ամեն մարդ այժմ պետք է իր տեղը ամուր կանգնի և ավելի եռանդով անի իր անելիք դործը: Եվ մենք շատ բան պետք է անենք ու կարող ենք անել: Ես զարմանալի մեծ հավատ ունեմ ու մեծ կարծիք մեր ցեղի հոգևոր ու բարոյական կարողության (պոտենցիա) վրա: // Թե տաճկական վերջին փորձանքից էլ ազատվեցինք — ամեն բան շատ լավ կգնա, իմն էլ

²⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 1: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 225–226: Գրության վրա մակագրված է՝ «Ի նկատի առնել»:

²⁴² «Մերոնք»-ն անալարտ պատմվածքաշար է: Այս խորագրի ներքո 1910 թ. «Հորիզոն»-ում տպագրվել են «Նեսոյի քարաքաղնիսը» և «Բնուի խեչանք» պատմվածքները: «Թումանյանը» ծրագրել էր այս շարքից գրել նաև «Ստորոժ Մաթոսը» (պահպանվել է մի հատված), «Մեղիքի կարծիքը», «Ռուսելթի խխարը», «Հանելուկը» (Ալեքի ու Ռամադի Սաքոյի), «Ռամադի Սաքոյի անքնությունը», «Մարցըցի պառավը (սարգաթության ժամանակ)» (տե՛ս «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», էջ 304):

ընդհանուրի հետ: // Բայց էս խորհրդածությունից ... քեզ օգուտ չկա, եթե նաղդ մի օգուտ կա քեզ էդ էն է, որ նամակիս հետ երկու քառյակ եմ ուղարկում²⁴³, գուցե թե՛ դրանով կարողանամ քու խմբագրական ցասումը մեղմել, մինչև՝ Աստված ողորմած է, հետո էլ՝ այսինքն ամառը — «Մերոնք» կուղարկեմ: Իհարկե, եթե գրեմ»²⁴⁴:

1920 թ. հուլիսի 30-ի թվակիր նամակով Թիֆլիսից Լեոն դիմում է Դ. Անանունին. «Սիրելի Դավիթ // Ծախելով ինչ որ կարելի էր ծախել՝ մի կտոր հացի դառն ու կրակ հարցից գոնե մասամբ թեթևանալու համար, եկա հասա մի «Հոգեպահչուստի», որի մասին երկար ու բարակ խոսել չեմ ուզում: Ահա ուղարկում եմ քեզ, որ տեսնես և, եթե, իհարկե, կարողանաս, գնես քո «Կոոպերացիայի» համար:

Ձգարմանա, որ «Հայրենի հիշատակներս» «Կոոպերացիային» եմ ուղարկում²⁴⁵, որովհետև եթե «Կոոպերացիան» էլ չլիներ, պիտի տանեի նպարավաճառի մոտ, որին, կարծեմ, հարկավոր էլ չէր դա թղթի բարակություն պատճառով:

Ախպեր ջան, մեր սոցիալիստական դարում, մենք հասանք այս օրին, որ հայերեն գիրք ոչ ոք չէ հարցնում: Ձեռն կարդում, չէ՛ ... Մեռավ մեր գրականությունը, մեռնում ենք և մենք, գրողներս: Դու ես միայն չէ՞, որ այս խենթ ու խելառ ժամանակ դեռ խնուրթուն ունիս կոոպերացիայի մի փոքրիկ փեղկում ապաստան տալ հայոց անբախտ գեղարվեստական գրականության: Դե, որ այդպես է, համեցե՛ք, ահա մենք էլ կզանք քո դուռը կտրելու և մեր ձեռագիրները առաջարկելով հաց խնդրելու: ...

Ասած է, «Ոչ միայն հացիվ կեցցե մարդ»: Թեև այժմ այս բանը սարսափելի կերպով ծաղրվում է, բայց ես էլի ուզում եմ հին

²⁴³ Խոսքը վերը նշված «Ինչ իմանաս Ըստեղծողի գաղտնիքները անմեկին ...» (գրել է 1920 թ. մարտի 30-ին) և «Երեսնի հասնա՝ անվերջ քեզ հետ— իմ կյանքի հետ լինելի» (գրել է 1920 թ. մայիսի 12-ին) սկզբնատողերով քառյակների մասին է, որոնք տպագրվել են «Հայաստանի կոոպերացիա» երկչաբաթաթերթի 1920 թ. հուլիսի 15-ի № 13-ում (էջ 512):

²⁴⁴ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. ժող., հ. 10, էջ 349–350: Ի դեպ, նամակն ավարտվում է հետևյալ ձևակերպումով «Բո չովհ. Թումանյան»:

²⁴⁵ Տպագրվել է երկչաբաթաթերթի 1920 թ. № 19-ում (էջ 796–799), № 20-ում (էջ 844–849) և № 21-ում (էջ 905–914):

մարդ մնալ, և հարցնում եմ քեզ — ո՞նց է իմ զեղարվեստը: Ո՞նց եմ իմ վերջալույսին»²⁴⁶:

Նկատենք Դ. Անանունին անչափ մտահոգել է հայ մտավորականության և գրողի նյութական ծանր վիճակը: Դեռևս 1915 թ. փետրվարի 8-ին, ի պատասխան Լեոյի նամակի, Բաքվից, մասնավորապես, գրում է. «Մեծարգո բարեկամ, Ձեր նամակը ինձ չափազանց վշտացրեց: Առանց այն էլ, ինձ հայտնի էր, որ հայ գրողը միշտ նեղ վիճակի մեջ է լինում: Ենթադրում էի, որ Ձեր վիճակը չէր կարող բացառություն կազմել, մանավանդ որ այժմ Դուք շնորհիվ անցուկ մոռանցուկ մարդկանց քաջագործությունների, կապ չունեք որևէ հայ հրատարակության հետ: ... Միթե կարիք կա կրկնելու, որ ինձ համար հասարակական հանցանք է թվում այն, որ հայ ազգը հանդուրժում է Ձեր ակամա լուծությունը: Է՛լ որ ապագայի մասին է հուզվում այդ ազգը, եթե այսօր պիտի լուծ նրա վաստակավոր գրողը»²⁴⁷:

... 1920 թ. Ե. Զարենցը Քանաքեռից երկու գրություն է հաղորդել Դ. Անանունին: Առաջին գրությունը թվագրված է «920 / 17 / 8 // Քանաքեռ»: Այստեղ կարդում ենք. «Հարգելի ընկ. Դավիթ: // Կաղզուրվելու նախատակով ես մի շաբաթ կլինի, որ տեղափոխվել եմ Քանաքեռ (հիվանդանոց — Ա. Զ.): Այստեղ անհամեմատ լավ է Երևանից. ես արդեն բավականին կաղզուրվել եմ: Հույս ունեմ, որ մի 10–15 օրից կվերադառնամ Երևան:

²⁴⁶ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 56, 2 թ.: Հմմտ. Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 207, Հ. Գրիգորյան, Հ. Մխոյան. նշվ. հրապ., էջ 271–272: Ի դեպ, նկատենք, որ հաշվի առնելով Լեոյի հիվանդ վիճակը և սոցիալական ծանր դրությունը Հայաստանի հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանը դիմում է նախարարների խորհրդին 1919 թ. օգոստոսից նրան պետական թոշակ նշանակելու համար, իսկ կառավարությունը գնում է Լեոյի «Հայոց պատմություն» աշխատության առաջին հատորի 500 օրինակ, որը պետք է բաժանվեր դպրոցներին (տե՛ս Գ. Վ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. աշխ., էջ 133): Հավելենք նաև, որ գրողի 60-ամյակի առթիվ Դ. Անանունը «Վարից վեր» վերնագրով հոդված է տպագրել (տե՛ս «Հայաստանի կոոպերացիա», № 8, ապրիլի 30, 1920, էջ 261–262, «Մշակ», 09. V. 1920), Հայաստանի գրական ընկերությունն էլ մեծ շուքով նշել է այդ հոբելանը (տե՛ս «Հառաջ», 22. IV. 1920):

²⁴⁷ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից ..., էջ 172–173: Հմմտ. Հ. Գրիգորյան, Հ. Մխոյան. նշվ. հրապ., էջ 264:

Թերթում կարգացի, որ լույս է տեսել Հ. Ս. Դ. կուսակցություն ծրագիրը, խնդրում եմ, եթե Ձեզ մոտ կա, մի համար ուղարկեք գրաբերիս հետ՝ արժեքը դուրս կգաք ապագա հոնորարից: Նույնպես «Հայաստանի կոոպերացիան» եթե լույս է տեսել (15-ը), խնդրում եմ ուղարկեք: // Ընդունեք բարևներս և ամենախորին հարգանքներս: // Եղիշե Չարենց»²⁴⁸:

Երկրորդը թվագրված է՝ «Քանաքեռ. // 920 / 19 / 3»-ով, որտեղ էլ կարդում ենք. «Հարգելի ընկ. Դավիթ // Շատ ցավում եմ, որ իմ «Սկյութացոց երգը»²⁴⁹ Ձեզ դուր չի եկել: Ինչ արած. на нет и суда нет, ասում են ուսանողները: Կգամ և հաճույքով կլսեմ, թե ինչո՞ւ է այդ չարախոս երգը պակասավոր: Իսկ այժմ ուղարկում եմ մի այլ նյութ»²⁵⁰, որը կարծում եմ պակասավոր չէ: Խնդրում եմ Կոոպերացիայի իմ համարը ուղարկեք գրաբերիս հետ: // Ամենախորին հարգանքներով Եղիշե Չարենց»²⁵¹:

Քանաքեռից վերադառնալով Չարենցի առաջին գործը Երևանում, անշուշտ, պետք է լիներ այցը երկաթալծաթերթի խմբագրություն: «Անանունը հայտնի էր աննահանջ համառությամբ, հեշտությամբ նահանջողը չէր և Չարենցը, և, համոզված կարելի է ասել, գաղափարական բանակովի՛ր տեսել է շաբաթներ»,²⁵² — գրում է Ալ. Զա-

²⁴⁸ Վ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. նշվ. հրապ.: Հմմտ. Ե. Զ ա ռ ե ն ց. Անտիպ և Հավաքված երկեր: Բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Զարենցը, Երևան, 1983, էջ 451:

²⁴⁹ «Սկյութացոց երգ»-ը, ըստ Ալ. Զաքարյանի, «Աթիլա» պոեմն է (տե՛ս Ալ. Զ ա ք ա ռ յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 700–701): «Սկյութացոց երգ»-ը չտպագրելու մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 706–707:

²⁵⁰ Ըստ Ալ. Զաքարյանի, «այլ նյութը», ամենայն հավանականությամբ, «Աստղիկն» է, որը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթալծաթերթի 1920 թ. սեպտեմբերի 15-ի № 17-ում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 701):

²⁵¹ Վ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. նշվ. հրապ.: Հմմտ. Ե. Զ ա ռ ե ն ց. Անտիպ և Հավաքված երկեր, էջ 451–452: Ե. Զարենցի՝ Դ. Անանունին հասցեագրած վերը բերված նամակների «ժամանակագրական հերթականությունը» հրապարակողների կողմից «անփութորեն խախտված» լինելու մասին նկատառում ունի Ալ. Զաքարյանը. տե՛ս Ալ. Զ ա ք ա ռ յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 692, ծան. 6: Ե. Զարենցի այս նամակների ճակատագրին է վերաբերում նաև մեր սույն գրքի ծան. 237-ում արձանագրվածը:

²⁵² Ալ. Զ ա ք ա ռ յ ա ն. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 734:

քարյանը: Այնուամենայնիվ, «Հաշտությունը կայացել է «Միրելի Դավիթ Անանունին» նվիրումով և «1920 թ., հոկտ. 6, Երևան» տարեթվով հյուսված «Մահվան տեսիլ»-ով ...»²⁵³:

Դ. Անանունին Կ. Միքայելյանի հղած և նրանից ստացած բազմաթիվ նամակներից հիշատակենք 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ին Մոսկվայից գրածը. «... Շանթի անհաջող առաքելությունից հետո»²⁵⁴ մենք այստեղ սլատիվ ունեցանք մեր մեջն ունենալու Հայաստանի դիպլոմատիական ներկայացուցչին: Թվում էր, թե Հայաստանի ու իր գաղութի մեջ պիտի ստեղծվեր այդ քայլից հետո շատ սերտ հարաբերություն: Գոնե այդպիսի տրամադրություն կար, և առհասարակ տեղական ինտելիգենցիան մինչ այդ մեծ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի մեր երկրի անցուղարձը: Անցյալ դարնան մեր հրավիրած աշխատավոր ինտելիգենտների միտինգին մոտ 200 հոգի կար, ըստ մեծի մասին մասնագետներ: Սակայն այժմ այդ հետաքրքրությունն ու շահագրգռությունը քանի դնում մարում է շնորհիվ այն մեկուսացնող քաղաքականության, որ բերավ այստեղ Հայաստանի դեկեզացիան և որի շարունակողն այժմ դառավ միսսիան: Որտեղից որ է ճարվեցին մի քանի կիսակոպտուրական դաշնակցականներ և Հայաստանն ու իր գործերը դառան նրանց սեփականությունը, մտցվեց մի աններելի խորոդականություն, կուսակցական մենաշնորհ: Գուցե Հայաստանում կուսակցական դիկտատուրան պակասավորություն չունի, բայց այստեղ, իհարկե, քաջալերվել չի կարող, որովհետև այստեղ այդ կուսակցության դեմ են տրամադրված երեկ գաղութի 99 %-ը: Հայաստանն ու իր անկախությունը այդ մեծամասնության համար դառնում է մի մասնակի, խմբակցական և օտար երևույթ: Այդ այն ժամանակ, երբ հարկավոր է բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա մեր մանուկ պետական ապարատը կարգավորելու և

²⁵³ Նույն տեղում:

²⁵⁴ Գրող, մանկավարժ, ՀՅԴ և ՀՀ խորհրդարանի անդամ ու վերջինիս փոխնախագահ Լևոն Շանթը (Լևոն Սիդրոսյան) 1920 թ. գլխավորել է խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցելու համար Մոսկվա մեկնած Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտոնական պատվիրակությունը: Այդ բանակցությունների մասին մանրամասն տե՛ս Լևոն Շանթ. մարդը և գործը, Երևան, 2019, էջ 55–58, 68–70, նաև՝ Լ. Շանթի նամակները Ս. Վրացյանին (տե՛ս Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 645–652):

երկիրը շինարարելու համար»²⁵⁵: Այնուհետև անչափ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Լազարյան ճեմարանի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների մասին²⁵⁶:

1924–1925 թթ. Դ. Անանունը նամակագրական մշտական կապի մեջ է եղել ՀՅԴ գործիչ, մանկավարժ, հրապարակագիր, «Հայրենիք» (Բոստոն) օրաթերթի «Մեզմե մեկը» բաժնի երկարամյա վարիչ, «Ամերիկահայ Հանրագիտակ տարեգրքի» հրատարակիչ Հակոբ Խաչմանյանի հետ²⁵⁷: Վերջինս նրան հրավեր է ուղարկել՝ պարբերականին թղթակցելու խնդրանքով: Ի պատասխան՝ 1925 թ. մարտի 7-ին գրած նամակում²⁵⁸ Դ. Անանունը խորհուրդ է տվել տարեգրքին աշխատակցելու համար հրավիրել նաև մի շարք մասնագետ-գիտնականների, ինչպես՝ Խ. Սամուելյանին, Ա. Տերտերյանին, Թ. Ավդալբեգյանին, Ստ. Կանայանին և ուրիշներին: Միաժա-

²⁵⁵ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 82, թ. 6–9: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 231: Ի դեպ, 1920 թ. նոյեմբերին ՀՄԴԲԿ գործիչներից Դ. Անանունին և Բ. Իշխանյանին առաջարկվել է մտնել Ս. Վրացյանի «ձախ» կոալիցիոն կառավարության կազմի մեջ, սակայն նրանք հրաժարվել են (տե՛ս Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 518):

²⁵⁶ Հայագիտական ու արևելագիտական ուսումնական և գիտական այս խոշոր կենտրոնը հիմնադրվել է 1815 թ. Մոսկվայում մեծահարուստ Լազարյանների նախաձեռնությամբ ու միջոցներով: Լազարյան ճեմարանի ճակատագրի հետ կապված խոսք կա նաև 1921 թ. հուլիսի 1-ին Կ. Միքայելյանի՝ Դ. Անանունին գրած նամակում. «Այդ հիմնարկությունը (Լազարյան ճեմարանը–Ա. Զ.) մի տարի թրքանալուց և վանդալական ավերածություններից հետո, նորից դառնում է հայկական: Այս քանի օրս երևի դեկրետով այդ կհայտարարվի: Ողջ շինությունը պիտի կոչվի «Հայաստանի Կուլտուրայի Տուն» (ի դեպ, Կ. Միքայելյանը եղել է այս տան տեսուչը–Ա. Զ.), ուր բացի դպրոցից և ինստիտուտից, արդեն կենտրոնացած են մի շարք հայկական կուլտուրական հիմնարկություններ» (ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 102, թ. 90: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 234):

²⁵⁷ Հ. Խաչմանյանի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Խաչմանյան. Մոռացված էջեր (նամակներ): Կազմող և ծանոթագրող՝ Մ. Մ. Խաչատրյան, Երևան, 2022:

²⁵⁸ ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., թիվ 334, թ. 5–6: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 242–244:

մանակ արել է գործնական մի շարք սուաջարկներ՝ տարեգրքի բովանդակությունն ավելի կատարյալ տեսնելու ցանկությամբ: Նամակում նաև գրում է, որ կարդացել է ամերիկահայ գրող Համաստեղի «Գյուղը» խորագրով ժողովածուն, գնահատելով ըստ արժանվույն գրել է գրախոսական և ուղարկել Վիեննա Մխիթարյան միաբանության «Հանդես ամսօրյա»-ին²⁵⁹:

* * *

Ժամանակի հասարակական-քաղաքական, դրական-մշակութային անխոնջ գործիչ, իրադարձությունների հորձանուտում մշտապես գտնվող Դ. Անանունի մասին, բնականաբար, կան ժամանակակիցների ուշադրավ հուշեր: Բերենք դրանցից, մեր կարծիքով, առավել բնութագրական մի քանիսը, նաև նկատելով, որ նյութի շարադրանքից ելնելով որոշ հուշեր արդեն իսկ բերվել են, մյուսներն էլ, ըստ անհրաժեշտության, կրերվեն գրքի հետագա էջերում:

Այսպես, Արամայիսի «Փշրանքներ» հուշագրությունը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ժամանակի հայ իրականության մասին²⁶⁰: Դրանում Անանունի կյանքին, գործունեությանն ու բնավորության դժերին վերաբերող խոսուհն հատված կա: «Դավիթը կաթինետային գործիչ էր. հասարակական ելույթներ իր կյանքում միայն մի քանի անգամ կլինեի ունեցած. անձամբ մասնակցություն չէր ունեցել այս կամ այն բռնկումներին, ցնցումներին, բայց շատ սիրում էր տեսնվել ընկերների հետ, նոր ծանոթություններ հաստատել,

²⁵⁹ Տե՛ս Դ. Ա ն ա ն ու ն. Համաստեղ՝ «Գյուղը», Պոսթըն, 1924, էջ 155, գին՝ մէկ տողար. — «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), 1925, թիւ 5-6, մայիս-յունիս, էջ 316-320: Ի դեպ, Համաստեղի ծննդյան 70-ամյակի և գրական գործունեության 50-ամյակի առթիւ Բեյրութում հրատարակվող գրականության և արվեստի «Բագին» ամսագիրը 1966 թ. հոգակել էր Համաստեղի տարի և, ըստ այդմ, գրել. «Այս առիթով կու տանք դիմք առաջին անգամ գնահատող քննադատներեն Դավիթ Անանունի գրություն (նկատի ունի վերոգրյալ գրախոսությունը — Ա. Զ.) մեկ մասը, գրված Երևանի մեջ, 1925-ին» [տես «Բագին» (Բեյրութ), 1966, դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 58: Նյութը տպագրվել է ամսագրի էջ 59-61-ում]:

²⁶⁰ Ա. Զ ա ք ա Ր յ ա ն. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 245-252:

ասել, խոսել, վիճել, իր գրածը կարդալ, ուրիշինը լսել ու շատերն էին, որ խոսակցության ժամանակ վախժխում էին նրա սուր, կծու, շեշտակի հարվածներից. շատ սրամիտ էր ու հայհոյական, բայց հայհոյական արտահայտությունները, համեմատած մյուսներին, այնքան յուրատեսակ չարժույթներով ու ծամածուլություններով էր տալիս, որ փոխանակ զայրացնելու՝ զվարճացնում էր, — գրում է Արամայիսը: — Այդպես հիշոցաբան, նույնիսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ բոլշևիզմի մասին ամենամեղմ նկատողությունն անգամ ծանր հետևանքներ էր ունենում, չէր քաշվում անպատկառ հայհոյանքներով խոսել իր նախկին ընկեր սոց-դեմոկրատ, այժմ կոմունիստ դարձածների հետ, հայհոյել կարծես թե նրա համար օրգանական պահանջ էր»²⁶¹: Ի դեպ, այս վերջին առումով, ինչպես վերը տեսանք, հետաքրքիր դրվագներ կան նաև Ե. Իշխանյանի օրագրային գրառումներում²⁶²:

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 247: Իսկ ինչպե՞ս էր Դ. Անանունը հայհոյում: Արամայիսը 2—3 օրինակ է բերում, այստեղ մեջբերենք հետևյալը. «... Սարգիս Խանոյանը, որը որպես մարքսիստ — թեորեսիկ Դավթից հսկայական չափերով ցածր էր կանգնած, բայց լինելով սոցիալ-դեմոկրատ բոլշևիկ, զգալի ծառայություն էր ցույց տվել Հոկտեմբերյան հեղափոխության ճանապարհին ու առաջանալով՝ նույնիսկ՝ Կովկասյան սեյմի գործադիր կոմիտեի նախագահություն էր հասել, մի օր դառնացած՝ Դավթին խիստ նկատողություն է անում, սպառնախառն ակնարկներով: Դավթի՞ր ծաղրական հայացքով նայում է նրան, ժպտում ու վրա տալիս. // — Դու մի հասարակ, տգետ վարժապետ, ինքդ էլ ... դյուլփերան («Այս անթուլյատրելի հայհոյանքը գրեցի մեծ տհաճությամբ, բայց ... գրեցի» տողատակում նշում է Արամայիսը — Ա. Ձ.), այժմ դառել ես Կովկասի փոխարքա, կապառնաս, չե՞ս սպառնա: // Եվ այսպես մի շարք ցինիկություններ» (նույն տեղում, էջ 248):

²⁶² Տե՛ս Ե. Ի շ խ ա ն յ ա ն. նշվ. աչխ., էջ 459—461, 521—523, 609—612, 616—622, 694—695: Հենց նման դարձվածքները՝ հայհոյելը, նկատի ունեի Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ, կրկնենք, Դ. Անանունին գրում էր. «Քո ոսկեբերան դարձվածքներից ինձ ևս մաս ու բաժին հանած կլինես լուռության համար (ընդգծումը մերն է — Ա. Ձ.)» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 71, թ. 1: Տե՛ս նաև՝ Ա. Ձ ա ք ա ր յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 215): Հավելենք. զրոգ Սո. Զորյանն էլ իր նամակներից մեկում գրում է. «...իմ ազատախոս ու հայհոյաբան Դավիթ» (Հ. Բ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. նշվ. հրապ., էջ 205):

Հեղափոխության բաժնում աշխատած ժամանակահատվածին են վերաբերում անվանի պատմաբան-բանասեր Մորուս Հասարթյանի ուշագրավ հուշերը Ե. Չարենցի և Դ. Անանունի մասին: Ե. Չարենցի մասին իր հուշերում նա գրում է. «1926 թվականից, երբ ես աշխատում էի Հեղափոխության թանգարանում, ... նա (Ե. Չարենցը – Ա. Զ.) երբեմն այցելում էր թանգարան, ավելի շատ Դավիթ Անանունի Հետ կովելու, որոշ բաժին էլ ինձ հասցնելու համար: Բանն այն է, որ մեկի միջոցով արտասահմանից ստացվել էր Նիկոլ Աղբալյանի չափածո պատասխան-պարոդիան՝ Չարենցի ձախորդ «Ռոմանո անսեր» պոեմի (թվագրված է «1923, փետրվարի 9, Թավրիզ» – Ա. Զ.)²⁶³: Դավիթ Անանունը մի քանի օրինակ մեքենագրել էր և բաժանել որոշ մարդկանց, որը իսկույն տարածվել էր վերին, մասամբ և գրական շրջանակներում, մանավանդ Աղբալյանի սուր հանդիմանությունը այն «չտես դարձած» Չարենցին, որի մասին յոթ տարի առաջ, պառլամենտի դահլիճում, հանրապետության լուսավորության նախարար Նույն Աղբալյանը իր ճանաչված գրական քննադատի տաղանդով աղդարարել էր, որ ծնվել է մի մեծ Հայ պոետ, ասպագայի պոետ, Հեղափոխության երգիչ՝ Հանձին Եղիշե Չարենցի: ... Չարենցը ինձ հանդիմանում էր՝ ինչպես չեմ կարողացել արգելել Դավիթ Անանունին, որպեսզի Աղբալյանի պարոդիան չկարողանար մեքենագրել և տարածել»²⁶⁴:

Մեկ այլ տեղ էլ Մ. Հասարթյանը գրում է. «Հարցրեց (Չարենցը – Ա. Զ.) իմ հասցեն, ես ասացի, որ թեև Քաթանյան նրբանցքի վերծայրն է, բայց հասցես Պարոնյան 26 է, 5-րդ Անանուն փողոցին չհասած: «Ահա, այդ էր, որ վերջին իմաստուն հայը՝ Դավիթ Անանունը (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.), միշտ ծիծաղում էր մեզ վրա և ասում. «Ինձ ֆոնարի սյունից վար եք բերել, արդեն հագիվ շուրջս եմ լույս տալիս և ամեն շուն, նույնիսկ կատու, ոտքը բարձրացնում է վրաս, բայց և այնպես ձեր մեծություններից յուրաքանչյուրի անունով մեկ փողոց է, իսկ իմ անունով 5 փողոց կա Երևանում. 1-ին

²⁶³ Ն. Աղբալյանի հուշերի և պարոդիայի մասին տե՛ս Ն. Աղբալյան. Եղիշե Չարենցն ու ես (Նյութ Հայ դրապատմության համար). – Չարենցի Հետ: Հուշեր / Կազմող և խմբագիր՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, 1997, էջ 61–75:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 84:

Անանուն, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ Անանուն», – ասաց Չարենցը և ծիծաղեց, ցավելով Դավիթի համար»²⁶⁵:

Չափազանց հետաքրքիր հուշ ունի Կ. Խաչատրյանը: «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից մի քանի տարի էր անցել: Աբովյան փողոցում այդ տարելիցի առթիվ կախել էին մեծ տեղումնների ղեկավարների՝ Վիլհելմի, Պուանկարեի, Չեմբերլենի, Նիկոլայ ցարի և այլոց խրտվիլակները: Կախված էր նաև սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ Դավիթ Անանունի խրտվիլակը: Գործի կազմակերպման նախաձեռնողն ու ղեկավարը Եղիշե Չարենցն էր, – գրում է նա: – Դավիթ Անանունը այդ ժամանակ ազատ չրջում էր Երևանում և նույնիսկ վարում էր պատմության թանգարանի վարիչի պաշտոնն ու դասավանդում մեր դպրոցում: Վերջին պատմության դասից հետո, նրան ուղեկցեցի մինչև Աբովյան փողոցի այդ հատվածը: Երբ Դավիթ Անանունը նկատեց խրտվիլակը սև փափախը գլխին, ոսկեզօծ շրջանակով ակնոցն աչքերին, որ չափազանց նման էր իրեն, ապչեց ... Չարմանալի գուգաղիպությամբ, ներքևից ընդառաջ էր գալիս Չարենցը: Նա մոտեցավ և բարձրաձայն ծիծաղեց ... Դավիթ Անանունը ի պատասխան ասաց.

– Եղիշ, գիտեմ, որ դու ես սարքել այս խայտառակությունը: Ես բո մերը ...

Չարենցն ավելի բարձրաձայն քրքջաց և պատասխանեց.

– Տեսնենք, ով ում մերը ... Երեկոյան խարույկի մեջ պիտի այրվես ...

Եվ, իրոք, երեկոյան մեծ խարույկ վառեցին ներկայիս մանկական հանրախանութի տեղում և, խրտվիլակները մեջը գցելով, մոխիր դարձրին: Այդպես արտահայտվեց ժողովրդի ցասումը պատերազմի դեմ ...»²⁶⁶:

Անվանի ճարտարապետ Միքայել Մաղմանյանը «Չարենցի հետ» վերնադրով հուշերում վերը բերված դեպքն էլ հետևյալ կերպ է արձանագրել. «Պատերազմի տասնամյակի օրը Աբովյան փողոցի երկա-

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁶⁶ Կ. Մ. Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն. Կյանքն ընդդեմ մահվան, Երևան, 1997, էջ 30–31: Ըստ Ալ. Չաքարյանի՝ Չարենցի մտահղացումով այդ խրտվիլակը վրեժխնդրության դրսևորում էր Անանունի հանդեպ, «որը 1920-ին կասկածի տակ էր ստել իր հայրենասիրությունը» (Ալ. Չ ա չ ա տ Ր յ ա ն. Ն Վ. ա չ խ., գիրք 2, էջ 201):

րությամբ, իրարից որոշ հեռավորության վրա օլում ճոճվում էին Պուանկարէ-պատերազմի, կու-կլուքս-կլանի, մենչեիկի, մատեբերիս-տի և ուրիշների խրտվիլակները իրենց բնական մեծությամբ ու նմանությամբ, որ պատրաստել էր նկարիչ Սաքո Հովհաննիսյանը:

Մենչեիկի խրտվիլակի ձևերն առնված էին Դավիթ Անանունից. կապույտ բլուզով, շիկակարմիր մազերով, ցանցառ մորուքով, ծղոտն շլապայով, ձեռնափայտով և թևին գցած սլաշչով:

Աբուլյանի վրա ասեղ գցելու տեղ չկար. խոռոն բազմությունը դանդաղ հոսում էր փողոցով:

Ինքը՝ Դավիթն էլ դուրս էր եկել ու անցնում էր խրտվիլակների շարանի տակով, և ամեն անգամ մոտենալով իր խրտվիլակին, ձեռնափայտը ճոճելով՝ զայրացած գոռում էր.

— Սրանով ինձ չեք ոչնչացնի:

Չարենցը չարաճճի հանդատացնում ու մխիթարում էր նրան.

— Դա՛վիթ, դու պետք է ուրախ լինես, որ քեզ ենք առել իբրև մենչեիզմի սիմվոլ»²⁶⁷:

Այլ Զաքարյանը Չարենցի և Անանունի հարաբերությունների մասին գրում է. «... երկու խոսք Չարենցի և Անանունի կնճռոտ հարաբերությունների շուրջը. հակառակությունը փաստացի ծայր էր առել ... նույն պարբերականում («Հայաստանի կոոպերացիա» — Ա. Զ.) տպագրած Անանունի «Կույր տարերքը» (Եղիշե Չարենց՝ «Բոլորին, բոլորին, բոլորին», երեք ռազիստություն)» գրախոսականից: Կարելի է համոզված ասել, որ այդ առթիվ եղած կրքոտ վեճերը բորբոքվել են «Դեկլարացիայի» պատճառով: Հենց այդպես էլ, թերևս, 1923-ից Անանունի ու Չարենցի բավականաչափ բարեկամական կապերը խաթարվել են, վերջնականապես խզվել 1924-ի Պատերազմի օրվա հարաբաստիկ խրտվիլակի անցուղարձով: Հարաբերությունների սրմանն ու խզմանը վերաբերող հավելյալ մանրամասներ կարող էին իմանալ Ստ. Զորյանն ու Խ. Սարգսյանը: Առայժմ հետքեր չկան:

²⁶⁷ Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին (Չարենցի հետ): Կազմեց Ե. Հովհաննիսյան, Երևան, 1961, էջ 71–72:

Բոլոր դեպքերում հայրենիքի բախտին վերաբերող մտահոգությունների ընդհանրությունները նրանց միջև անջնջելի են, ուրեմն և Անանուն հայրենասերի ու գաղափարականի հասցեին գրած էպիգրամները, ինչպես «Անհուն, անուն և անանունը», կարծում եմ, այնքան էլ տեղին չէ, մանավանդ Մ. Սարյանի հայտնի կաղնիակերպ դիմանկարի և իր հրապարակախոսական ժառանգության առկայությունը»²⁶⁸:

Դ. Անանունի մասին հուշերի պատառիկներ կան, ինչպես վերը նշվեց, Ա. Կիսիբեկյանի գրքում²⁶⁹, նաև Եղիշե Տեր-Վարդանյանի²⁷⁰, էլլեն Բուզանդի հուշերում (տե՛ս ստորև):

²⁶⁸ Ա. Զաքարյան. Եղիշե Զարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 3, Երևան, 2008, էջ 301–302: Մեր սույն գրքի 5-րդ էջում տեղադրել ենք 1926 թ. փետրվարի 10-ին Մ. Սարյանի վրձնած Դ. Անանունի «կաղնիակերպ դիմանկարը»:

²⁶⁹ Ա. Կիսիբեկյան. Հուշեր, հ. 2, էջ 110–111:

²⁷⁰ «Մի փոքրիկ իմ օրագրից» վերնագրով ձեռագիր այդ հուշերը ժամանակին մեղ է փոխանցել նշանավոր բանագետ, լուսահոգի Ալվարդ Ղադիյանը:

ԳԼՈՒԽ X

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1921–1926 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽԱՌՆԱԿ ՕՐԵՐ

Այլոց չարքում Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին օրերի, նաև Դ. Անանունի գործունեության մասին ուշադրավ հուշեր ունի 1919 թ. նոյեմբերից Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի գրասենյակի գործավար էլլեն Բուզանդը: «Խորհրդարանը իր գրասենյակով լուծարքի էր ենթարկված ..., որով պաշտոնյաներս ազատ էինք նոր գործ ստանձնելու, — գրում է նա: — Պաշտոնական գրութայամբ ես դրվեցի ընկեր Պղտիկյանի տրամադրության տակ. աշխատավայր Կոոպերատիվի գրասենյակը: ... Նույն գրասենյակում աշխատում էին նաև Դավիթ Անանունը, Ա. Դոն և ուրիշներ. (նրանք կոոպերատիվ ամսաթերթի խմբագիրներ էին): ... Մի քանի օր անց փակեցին այդ գրասենյակը: Դ. Անանունին, Ա-Դոյին և ինձ փոխադրեցին նախկին Ներքին Գործոց Նախարարության շենքը, հատկացված զանազան հաստատությունների: ... Այդ օրերին սեղի ունեցավ չարագուշակ մի բան: Մեր հաստատության բոլոր աշխատավորներին բաժանվեցին ռուսերեն լեզվով (երևի, ամբողջ Ռուսաստանի համար պատրաստված յոթը պորտե սկավոզ (ինչպես լեցուցած էինք արդեն մի քանի անգամ) հարցարաններ: Այդ հարցարանում կար նաև — ի՞նչ կուսակցության պատկանելության հարցը:

Ես այդ հարցի դիմաց պատասխանեցի Դաշնակցական: Դավիթ Անանունը կարդալով իմ հարցարանը՝ ասաց.

— Աղջի, ի՞նչ ես անում. Դաշնակցությունը «լուծարքի է ենթարկված» ...

— Պարոն Անանուն — ասացի — Ձեր երբեք դաշնակցական եղած չլինելը, և իմ դաշնակցական եղած լինելը անկարևոր է նրանց համար. կանուխ, կամ ուշ, մենք անբաղձալի տարր ենք նրանց հա-

մար: Ինչ լինելու է, թող շուտ լինի: Սիրում եմ անկեղծ լինել. Դաշնակցական եմ, Դաշնակցությունը լուծված լինի, թե ոչ»²⁷¹:

Ինչէն է. երկրի խորհրդայնացումից հետո մնալով Հայրենիքում, ի տարբերություն կուսակից ընկերների՝ Դ. Անանունը բռնություն չի ենթարկվում, չի ձերբակալվում: Ըստ ամենայնի, դա նախևառաջ պայմանավորված է եղել նախկին սպեցիֆիկ, ժամանակի ազդեցիկ բոլշևիկ Աչ. Հովհաննիսյանի հետ մտերիմ կապերով:

Դ. Անանունը զբաղվում է կուլտուր-լուսավորական եռանդուն աշխատանքով: Այսպես, 1921 թ. հունվարի 15-ին ՀՍՍՀ պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից տրված վկայականի համաձայն՝ նա Կուլտուր-մշակութային բաժնի քարտուղարն է, իսկ ըստ փետրվարի 17-ին տրված վկայականի (№ 28)՝ կոմիսարիատի քարտուղարություն՝ Հրատարակչական բաժնի վարիչը (վկայականն ուժի մեջ է եղել մինչև 1921 թ. մարտի 17-ը)²⁷²: 1921 թ. ապրիլի 6-ին ՀՍՍՀ Կոոպերատիվների միություն տված վկայականի (№ 25) համաձայն՝ Դ. Անանունը եղել է Հայկոոպի «Խմբագրական բաժնի վարիչը»²⁷³: Այդ պաշտոնում, սակայն, Դ. Անանունը երկար չի մնում, բանի որ նրանից պահանջվել է ներկայացնել քաղաքական-քարոզչական աշխատանքի ծրագիր, որը նա չի կատարել²⁷⁴:

²⁷¹ Է. Բիւլգանդ. Հայուհիները Երեւանի «Ձեկայ»-ի բանտում. – «Հայրենիք» ամսագիր (Բոստոն), 1965, թիւ 8, օգոստոս, էջ 8–9:

²⁷² ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 11, 9:

²⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 9:

²⁷⁴ Հուլիսի 7-ին, ի պատասխան Հայկոոպի վարչության № 2146 գրության, որով Հրատարակչական բաժնին առաջարկվում էր «Ծրագիր կազմել ագիտացիական գործունեության համար, ինչպես նաև ներկայացնել Հրատարակչական գործի մասին նախահաշիվ 1921 թ. 2-րդ կիսամյակի համար», Դ. Անանունը զեկուցագիր է ներկայացնում, որտեղ մի շարք դիտարկումներ է անում և նկատառումներ հայտնում «Հայաստանի կոոպերացիա» ու Հայկոոպի օրգան «Վերածնունդ» պարբերականի լույս ընծայման հետ կապված հրատարակչական հարցերի շուրջ, խնդրում է հաստատել հաստիքացուցակը և բաժնի անխափան աշխատանքի համար ներկայացնում է մի շարք պահանջներ (մանրամասն տես ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 7, 6 թ.): Հայկոոպի վարչությունը Հուլիսի 14-ին Հրատարակչական բաժնի վարիչին «ցանկալի է ունենալ» և «մտադրվում է բանակցել» բառակապակցություններով անորոշ պատասխան է տալիս (նույն տեղում, թիվ 112, թ. 6): Հուլիսի 18-ին Դ. Անանունը դիմում է վարչությանը. «Ծնորհիվ ստեղծված քաղաքական պայմանների 8 ամսվա ընթացքում անհնարին եղավ

... 1921 թ. փետրվարյան համաժողովողական ապստամբություններից Դ. Անանունն անկողմնակալ վարքագիծ է դրսևորում: Տարիներ անց՝ իր ձեռքակալությունից հետո տեղի ունեցած հարցաքննություն ժամանակ, պատասխանելով ապստամբության օրերին իր գործունեության և Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանի հետ ունեցած հարաբերությունների մասին հարցերին՝ նա ցուցմունք է տվել, որ Վրացյանի հետ ծանոթացել է 1919 թ. վերջերին և որ փետրվարին հանգուցյալ Լևոն Սարգսյանի հետ գնացել է Ս. Վրացյանի մոտ: Բոլշևիկների հետ բանակցությունների համար առաջարկել են իրենց միջնորդությունը՝ երկրում խաղաղություն հաստատելու համար: «Պետք է նշեմ, որ փետրվարի 18-ին բնակարանից իմ բացակայության ժամանակ (այն ժամանակ ես ապրում էի Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ) Վրացյանը Արշամ Խոնդկարյանի ուղեկցությամբ այցելել է իմ բնակարանը և թողել է պահպանագիր, որպեսզի ոչ մեկը չհամարձակվի ձեռք տալ այդ բնակարանին, քանի որ այդ օրերին քաղաքից հեռացած կոմունիստների բնակարանները ենթարկվում էին համատարած խուզարկությունների: Իմ անձի նկատմամբ հարդանքից ելնելով՝ չեն մերժել իմ խնդրանքները և իմ երաշխավորությամբ քաղբանտարկյալներին ազատ են արձակել, իսկ երաշխավորել եմ, քանի որ ... դեմ էի ամեն տեսակի բռնություն»²⁷⁵: Ս. Վրացյանի կողմից Դ. Անանունին և Էսէն Խահակ Տեր-Ներսիսյանին տրված գրություններում վերջիններս շրջել և ազատել են անմեղ ձերբակալվածներին²⁷⁶:

կարգավորել Հայկոսպի հրատարակչական գործը, անգամ պարզել նրա բնույթը: ... Խնդրում եմ այսօրվանից ընդունել իմ հրաժարականը և ինձ ազատ համարել Հրատարակչական բաժնի վարիչի պաշտոնից:

Ենթադրում եմ, որ Վարչությունը հաշվի կառնի իմ երկու տարվա աշխատանքը բացառիկ վարձատրության իմաստով» (նույն տեղում, թիվ 7, թ. 2): Հետագայում՝ իր ձեռքակալությունից հետո տեղի ունեցած հարցաքննության ընթացքում տված ցուցմունքներում, Դ. Անանունը հայտնում է, որ խորհրդային իշխանության ժամանակ «ուլթ ամիս շարունակել է մնալ խմբագրի պաշտոնում և հրատարակել է միայն մեկ համար /«Վերածնունդ»/» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 30):

²⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 31, 79:

²⁷⁶ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, թ. 83: Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ Դ. Անանունի գործունեության մասին տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 125, Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 136–137:

Հարկ է նկատել, որ մինչ այդ էլ Անանունը հայտնի է եղել իր հեղինակությունը: Այսպես, 1919 թ. հուլիսին զորավար Համազասպի և «Կայծ» թերթի խմբագիր, Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր, հետազայում նշանավոր տնտեսագետ, հայագետ Թադևոս Ավդալբեգյանի միջև տեղի ունեցած անախորժ միջադեպը հարթվել է նաև Դ. Անանունի անմիջական միջնորդությամբ²⁷⁷:

Խորհրդային առաջին տարիներին ևս Դ. Անանունը եղել է բազմական ճանաչված անձնավորություն. դրա մասին է վկայում նաև հետևյալ իրողությունը: Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո Ձանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու համար իշխանությունները փորձում են բանակցությունների ճանապարհով համոզել Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ, հրաժարվել զինված պայքարից: Այդ օրերին մամուլում հրապարակվեցին Հայհեղկոմի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ Լեռնահայաստանի կառավարությանն ուղղված առաջարկներ ու պայմաններ, որոնք կարող էին հաշտության հիմք դառնալ: Լեռնահայաստանի կառավարությունը համաձայնեց Ձանգեզուրի հետագա ճակատագրի հարցով բանակցել խորհրդային կողմի հետ: Հայաստանի Հեղկոմի որոշմամբ ապրիլի վերջերին կազմվեց 5 մարդուց բաղկացած պատվիրակություն, որը պիտի աշխատեր խաղաղ բանակցությունների միջոցով վերջ տալ Ձանգեզուրի դիմադրությանը: Այդ նպատակով մայիսի 1-ին և 3-ին Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունն արդարադատության ժողկոմ Ա. Կարինյանի գլխավորությամբ մեկնում է Ձանգեզուր: Պատվիրակության կազմում էին Կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Վ. Մելնիկովը, երևանի հասարակայնության կողմից՝ Դ. Անանունը, Հ. Մելիքյանը և Ա.-Դոն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան)²⁷⁸: «Վերջին երեք անձնավորություններն իրենց կողմից պիտի արագացնեին բանակցությունների ընթացքը և Հայաստանի մտավորականության անունից Ձանգեզուրի իշխանություններին խորհուրդ տալին համաձայնության գալ երևանի հետ, — գրում է Ա. Միմոնյանը:— Միաժամանակ այդ մտավորականները պիտի ցույց տալին, որ խորհրդային իշխանության մասին Ձանգեզուրում տարածվող լուրերը միանգամայն անտե-

²⁷⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Ստեփանյան. *նշվ. աշխ.*, էջ 662–665:

²⁷⁸ Իր ա գ ե կ. Մօտիկ Անցեալից: Պատմական դեպքեր և ապրումներ: 1917–1922, Պէյրութ, 1956, էջ 116:

դի են ու անհեթեթ: Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Երևանի մտավորականության կողմից ուղարկված ոչ բուլչեիկ պատվիրակները կարող կլինեն փարատել սխալ կարծիքներն ու սաղորիչ լուրերը:

Արդեն այն հանգամանքը, որ Երևանի կառավարությունը Զանգեզուր էր ուղարկում նաև ոչ բուլչեիկների, նշանակում էր, որ խորհրդային Հայաստանը, հիրավի, ցանկանում էր Զանգեզուրի խաղաղության համար գործադրել բոլոր ջանքերը»²⁷⁹:

Այդ օրերին Ստ. Զորյանն Անանունին գրում է. «Սիրելի Դավիթ // ... Մի քանի օր առաջ Թիֆլիսում էի: Իմացա, որ գնում ես Զանգեզուր, իբրև պատվիրակ: Թիֆլիսի Հայ Հասարակությունը, որ վերջերս զարմանալի հետաքրքրություն է ցույց տալիս դեպի Հայաստան ու Հայ ժողովուրդը, մեծ հույսեր է կապում քեզ հետ այն խմատով, որ քո առաքելությամբ կարող ես վերացնել ժողովրդին սպառնացող աղետը: Կղերականից սկսած մինչև կոմունիստ համոզված են, որ հանդես կբերես քաղաքական մի այնպիսի խմատություն, որ կհաշտեցնես անհաշտելին ... Չգիտեմ որքան կհաջողվի քո առաքելությունը, բայց մի բան կարող եմ վկայել, որ քո անունը միացնում է շատ-շատերին և հույսեր ներշնչում: Մի խոսքով՝ դու գառնում ես կամ ավելի շուտ՝ դարձել ես համազգային դեմք (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Զ.)»²⁸⁰: Չծավալվելով՝ նշենք, որ այդ առաքելությունը հաջողությամբ չի պսակվում²⁸¹:

²⁷⁹ Ա. Ս ի մ ո ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 883—884:

²⁸⁰ Հ. Բ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. Նշվ. հրապ., էջ 202—203:

²⁸¹ Ուշադրաւ են Գնդեւագից Դ. Անանունի գրած նամակները Հերհերում գտնվող Ա. Կարինյանին: Բանակցությունների ընթացքի ու զրան հաջորդած բուռն իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ս ի մ ո ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 883—1014: Հուշագիր Ա. Արշակունու վկայությամբ, հանդիպումների ժամանակ Դ. Անանունը «թեև խիստ ոճով էր որակում սովետականների արարքները, բայց աշխատում էր համոզել մեզ, որ ընդառաջ զնանք սովետական Հայաստանի պահանջներին» (Ա. Ա բ շ ա կ ու ն ի. Միսեանի բանակցությունները. — «Հայրենիք», 1926, [թիւ 8, յունիս, էջ 48]: Ինչպես վկայում է հանդիպման մասնակից Ե. Սարգսյանը, Դ. Անանունը, Հ. Մկիթյանն ու Ա-Դոն, ի տարբերություն պատվիրակության անդամներ Վ. Մելնիկովի և Ա. Կարինյանի խոստումների, խորհուրդ են տալիս չհավատալ վերջիններին: Ա-Դոն իր ճանաչած ու վստահելի ընկերներին ասում էր. «Սուտ են խոսում, մի՛ հավատաք, խաբում են» (տե՛ս Ա-Դ ո. Իմ հիշողությունները, առաջաբանը և ծանոթա-

Առաջ անցնելով նկատենք. այդ չրջանում Դ. Անանունի՝ հեղինակավոր անձնավորություն և հասարակական աշխատանքներում ներգրավված լինելու մասին է վկայում նաև 1923 թ. սեպտեմբերի 11-ին նրան Պետական թանգարանի աշխատակցին, ուղղված հետևյալ գրությունը. «Դատարանը խնդրում է Ձեզ հորեքչարթի սեպտեմբերի 12-ին առավոտյան ժամը 9-ին գալ դատարան որպես ժողատենակալ դատարանի կազմը լրացնելու համար: // Ներկայությունը պարտադիր է»²⁸²:

2. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑԸ

(1921–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1921 թ. փետրվարի 5-ին կազմակերպվում է ՀՄԽՀ լուսավորությունից բաղկացած կոմիտեի աշխատանքները, որը մայիսի 26-ին վերանվանվում է Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի²⁸³: Դ. Անանունը հուլիսի 7-ին հրավիրվում է այդտեղ իբրև գիտական աշխատակից «Կոմիտեի և նախագահ գիտական կոլեգիայի» Կարո Մելիք-Օհանջանյանի և ինստիտուտի գիտնական քարտուղար Երվանդ Տեր-Մինասյանի կող-

գրություններ՝ Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2015, էջ 20): Դ. Անանունն էլ «... պատմեց սարսափներ և թե ինչպես ... «Առավոտից սկսում եմ Աբովյանի փողոցի ծայրից, մեկ-մեկ հանդիպում եմ այդ իմ երեկվան կուսակցական աշակերտ՝ լակոտներին» և բոլորին էլ մի լավ լվանում, հայհոյում, թե այս երկրի վարիչներին դուրս արիք օտար ավիններով և հեշտությամբ գործի գլուխ եկաք. դե՞, կառավարեցեք, է՞: Մեղքը է՞՞՞ այս ժողովուրդը, որ թողել եք էսքան ցավ ու կարիքի մեջ»: Եվ հետևում էր գազազած Անանունի «օրհնյալ բառարանի» (հայհոյանքի-Ա. Զ.) դարաբաղցիական մասը» [Ե. Սարգսյան. Ադո (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան). – «Հայրենիք», 1952, թիվ 4, ապրիլ, էջ 92]:

²⁸² ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 19: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 239:

²⁸³ Ինստիտուտի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան. Տեղեկագիր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի (5 փետրվարի 1921 – 1 հունիսի 1922). – «Բանբեր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., 1921–1922, էջ 320–329, Ա. Զաքարյան. Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի գործունեությունը. – «Արվեստագիտական հանդես» (Երևան), 2022, № 1, էջ 278–298:

միջ²⁸⁴։ Այստեղ նա հիմնականում զբաղվում է արևելահայությունը չըջանում հասարակական-քաղաքական շարժումների ուսումնասիրությամբ։ Նույն թվականի հոկտեմբերի 7-ին ինստիտուտի գիտնական քարտուղար Ե. Տեր-Մինասյանը գիտական կոլեգիայի անունից դիմում է Դ. Անանունին՝ աշխատակցելու «Էջմիածնի Գիտական ինստիտուտի Բանբեր»-ին, որով նպաստած կլինի «ինստիտուտի աշխատանքների և առհասարակ հայ գիտությունը զարգացմանը»²⁸⁵։

Էջմիածնի գիտական ինստիտուտը 1921–1922 թթ. նախաձեռնել է դասախոսությունների շարք։ Զեկուցողներ են եղել հայագետներ, ճարտարապետներ, պատմաբաններ, արվեստագետներ, այլ մասնագետներ, որոնցից հիշատակենք Գարեգին Հովսեփյանին, Թորոս Թորամանյանին, Խաչիկ Սամուելյանին, Գրիգոր Զուբարին, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին, Երվանդ Տեր-Մինասյանին, Դավիթ Անանունին։ Վերջինիս անվան դիմաց զեկուցումների համար նշված են հետևյալ թեմաները. «Բարձր դասը Հայաստանում և Ազերբայջանում» (զեկուցումը կարդացել է 1921 թ. դեկտեմբերի 27-ին), «Հայաստանի տնտեսական հեռանկարները», «Քաղաքատնտեսությունը սկզբունքները», «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը և կոոպերացիան Հայաստանում», «Սոցիալ-դեմոկրատները և սոցիալ-հեղափոխականները հայ իրականության մեջ», «Հայ գյուղագիրները» (մասնավորապես խոսքը գնում է Արշակ Ազապյանի մասին) և այլն։ Այդ զեկուցումներից առաջինն ու վերջինը, նաև Ալ. Հովհաննիս-

²⁸⁴ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 81, 1 թ.։ Մեկ այլ տվյալով գիտական աշխատակից է ընտրվել Հուլիսի 6-ին. տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան. նշվ. հոդվ., էջ 322։ Հուլիսի 13-ին Դ. Անանունին տեղեկացվել է, որ «Լուսժողկոմը հաստատել է Ձեզ ինստիտուտի գիտական աշխատակից» (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 5)։ Վկայականը տրված է 1921 թ. Հուլիսի 16-ին. տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 12։ Ի դեպ, Ն. Բ. Աբրահամյանն իր «Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը» վերնագրով հոդվածում (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1998, № 1, էջ 25) թյուրիմացաբար գրում է, որ ինստիտուտի կոլեկտիվը Դ. Անանունին «1919 թ. Հուլիսին է» ընտրում գիտական աշխատակից։

²⁸⁵ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 133ա։ Նկատենք՝ դեռևս սեպտեմբերի վերջին ինստիտուտի կոլեգիայի կողմից «Բանբերի ծրագիր» մեջ «անհրաժեշտ փոփոխությունները մտցնող» «հատուկ ներկայացուցիչներ»-ից մեկը եղել է Դ. Անանունը (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան. նշվ. հոդվ., էջ 323)։

յանի «Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը. պատմական-քննադատական ուսումնասիրություն» գրքի մասին Դ. Անանունի գրախոսությունը լույս են տեսնում ինստիտուտի տարեգրքում²⁸⁶:

1922 թ. մայիսի 20-ին ՀՍԽՀ լուսժողկոմատի Հայաստանի (Էջմիածնի) գիտական ինստիտուտի կողմից Դ. Անանունին տրված վկայական-գրություն մեջ նշված է, որ նա «գործուղվում է Վրաստանի և Ազերբայջանի սահմանները նյութեր ժողովելու Անդրկովկասի տնտեսական զարգացման մասին և ուսումնասիրելու հեղափոխական շարժումը Հայերի մեջ»²⁸⁷:

Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի որոշմամբ, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ, 1922 թ. տպագրվում է Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870–1900)» գրքի երկրորդ հատորը, որը հեղինակը նվիրել է «Անձնվեր ընկերոջ» Զալալ Տեր-Աստվածատուրյանցի հիշատակին»: «Առաջաբանի փոխարեն» վերնագրի տակ կարդում ենք. «Այս աշխատության Առաջին հատորը, որ ընդգրկում է ռուսահայերի հասարակական զարգացման յոթ տասնամյակների պատմությունը, լույս է տեսել 1916 թվականին: Պատերազմը և հայկական ողբերգությունն արգելք հանդիսացան, որ ժամանակին ձեռնամուխ լինեի գրելու շարունակությունը: Բայց «խաղաղ» պայմաններն ըստ երևույթին հեքիաթի ոսկի թռչունն է դարձել մեզ համար: Եվ ահա 1921 թ. հունվարին վերսկսեցի կիսատ մնացած աշխատանքս:

Երկրորդ հատորի համար ժողովել էի բազմաթիվ տպագիր աղբյուրներ, գլխավորապես կառավարական հրատարակություններ

²⁸⁶ Տե՛ս «Բանքեր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., 1921–1922, համապատասխանաբար՝ էջ 1–14, 68–82, 254–257:

²⁸⁷ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 13: Ի դեպ, գրության մեջ նշված է. «Հայաստանի գիտական ինստիտուտը խնդրում է եղբայրական խորհրդային Հանրապետությունների բոլոր հաստատություններին անհրաժեշտ աջակցություն ցույց տալ հիշյալ գիտնականին իր աշխատանքների ընթացքում»: Նկատենք նաև, որ «մայիսի 22» թվակիր նամակով ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Պ. Մակինցյանը դիմում է Ադրբեջանի և Վրաստանի լուսժողկոմներին համանման խնդրանքով (ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 12–14): Պահպանվել են հունիսի 2-ով և 13-ով թվագրված համապատասխան գրություններ երկաթուղային ծառայություններին Դ. Անանունի համար գնացքներում տեղեր հատկացնելու մասին (տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 8, 9):

Այսրևոյկասի տնտեսական վիճակի վերաբերյալ: Հաղորդակցութ-
յան խանգարման պատճառով այդ աղբյուրները մնացին Երևանից
դուրս: Հնարավորություն չեղավ նորից տիրանալ այդ նյութերին և
բաղմակողմանի տվյալներով ամրապնդել այս կամ այն եզրակա-
ցությունը: Սակայն այդ տվյալները պիտի ազդեին գրքի ծավալի
վրա, անփոփոխ թողնելով եզրակացությունները: Դ. Ա. Երևան,
1921. Ապրիլի 15»²⁸⁸:

²⁸⁸ Դ. Ա. ն ա ն ու ն. Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը (1870–
1900), Հ. երկրորդ, Էջմիածին, 1922, էջ 5: Ըստ էության, այս Հատորի վրա
հեղինակն աշխատել է դեռևս Բաքվում: Բաղաքը թողնելուց հետո զրադա-
րանն ու ձեռագրերը նրան անհասանելի են եղել: Նրա ստացած նամակնե-
րից տեղեկանում ենք, որ 1920 թ. գարնանն Անանունի Հանձնարարութ-
յամբ դրադարանը (սև մեծ սնդուկի մեջ), թղթերով մի արկղ և թղթապանակ
գտնվել են ու փոխադրվել ՀՀ դիվանագիտական առաքելության Բաքվի
գրասենյակ՝ Երևան ուղարկելու համար: Աղբյուրնում խորհրդային իշխա-
նության Հաստատումից հետո դիվանագիտական առաքելությունը խու-
զարկվում է ու փակվում (ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 109, թ. 5, տե՛ս նաև՝
Վ. Հա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 139): Դրադարանի ու մնացյալ նյութերի
ճակատագրի հետ կապված մանրամասները շարադրված են նաև Մ. Գրի-
գորյանի Բաքվից 1920 թ. հունվարի 24-ին և 1921 թ. հունիսի 11-ին Դ.
Անանունին գրած նամակներում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, դ. 102, թ. 87, 88
և 89): Վերջին նամակում ասվում է. «Ստացա ընկ. Մանանդյանի միջոցով
ուղարկածդ տոմսակը, որին և շտապում եմ պատասխանել:

Դու մինչև Բաքվի հեղաշրջումը, երևի ստացած կլինիս դրադարանիդ
առթիվ գրածս նամակը: Այժմ Համառոտ կերպով Հաղորդում եմ քեզ, թե
ինչ արհավիրքների ենթարկվեց այդ փոքրիկ, բայց թանկարժեք գրա-
դարանը ...

Քեզ քաջ հայտնի է, որ Դաշնակցական Միսսիայի օրոք գրադարանդ
տեղափոխեցինք Միսսիա Աշոտի ջերմ աջակցությամբ, ուր և սպասում
էինք հարմար առիթի ուղարկելու Երևան: 1920 թ. Ապրիլի 27-ին տեղի ու-
նեցավ հեղաշրջումը, երեք օրից հետո բանտարկվեցին Միսսիայի պատաս-
խանատու անդամները և Միսսիան փակվեց ու կնքվեց, դադարեցրելով իր
գործունեությունը: Փակման ժամանակամիջոցում, կարծեմ երկու անգամ,
ենթարկվեց խուզարկության և գույքի մի մասը բռնագրավվեց: Քսան օրից
հետո բանտարկված անդամները ազատվեցին և Միսսիան Մայիսի 21-ից
սկսեց դարձել: Գույքը ստուգելուց հետո պարզվեց, որ Համարյա կեսը չկա
... Նկատեցինք տեսանք, որ տարել են նաև քո փոքրիկ արկղի մեջ հավա-
քածդ լրագիրները և պապկան նաև նյութերով լիքը: Մնացել էր միայն մեծ

Ինչևէ. Դ. Անանունը Էջմիածնի գիտնական ինստիտուտում երկար չի աշխատում: Գիտնական քարտուղար Ե. Տեր-Մինասյանի նրան գրած 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ի նամակից պարզվում է, որ ինստիտուտի գիտական աշխատողներն իրենց գոյությունը պահելու համար զբաղվել են նաև հողագործությամբ: Սակայն Էջմիածնի եկեղեցականները նրանց բավարար հող չեն տվել: Դ. Անանունն այդ պատճառով բողոքել, վիճել ու հեռացել է: Միայն դրանից հետո կաթողիկոսի միջամտությամբ ու առաջարկով գիտնականներին զգալի քանակությամբ հող է տրամադրվել: Դ. Անանունին ուղարկելով նրա իրերն ու հասանելիք չորս փութ հացահատիկը՝ նամակագիրը փորձում է համոզել վերադառնալ և ընդունել կաթողիկոսի առաջարկը: Սակայն Անանունն անդորրվելի էր²⁸⁹:

... Այդ տարիներին Դ. Անանունի գործունեության շրջանակը չէր սահմանափակվում միայն գրական-գիտական-հրապարակախոսական, մշակութային չինարարության ոլորտներով: Նա աշխատում է նաև Խորհրդային Հայաստանի դպրոցական-կրթական բնագավառում: Այսպես, 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ին ՀՍՍՀ Էջմիածնի գավառի Հեղկոմի ժողովրդական լուսավորության բաժինը դիմում է Դ. Անանունին. «Ստորանով Դուք հրավիրվում եք Վաղարշապատի

սև սունդուկը— լիքը գրքերով, բայց հնար չկար ստուգելու, քանի որ ցուցակը չունեի: ... Էլի սպասում էինք հարմար առիթի գեթ այդ սունդուկն էլա հասցնել քեզ, բայց դժբախտաբար ձգձգվեց մինչև մեր Միսսիայի հեղաշրջումը, որից հետո կազմվեց Միսսիայում գտնվող բոլոր գրքերի ցուցակը, այնպես որ խառնվեցին իրար զանազան անձանց գրադարաններ — այդպես էլ խառն կերպով դարսվեցին մոտ 40 արկղներում և ընկ. Ալեքսանդր Բեզդադյանի գնացքով ուղարկեցինք Երևան, մի քանի օրից հետո էլ ուղարկեցինք ցուցակները: Գրքերը և ցուցակները ուղարկել ենք Արտոնդկոմի հասցեով: Այս մասին ես համառոտ պատմել եմ նաև ընկ. Հակոբ Հովհաննիսյանին: Այսպես, թե այնպես Սև սունդուկի միջի բոլոր գրքերը մյուս ուրիշ անձանց գրքերի հետ ուղարկել ենք Երևան: Այնպես որ ... հետագրքովիր ... և վերցրու գրքերդ: Իսկ սև—մեծ սունդուկը առայժմ դատարկ մնում է այստեղ» (նույն տեղում, թ. 88 և 89):

²⁸⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 103, 2 թ.: Տե՛ս նաև Ե. Տեր-Մինասյանի «25 / X. 1922 թ. Էջմիածին» և «8 / XII. 1922 թ. Էջմիածին» թվակիր՝ Երևանում գտնվող Դ. Անանունին հասցեագրած նամակները, որոնցում արժարժվում են հողագործության, մասնավորապես սերմի, ցանքսի, դրա հետ կապված ծախքերը, վանքում տիրող իրավիճակը («վանքում իրար կրծմրծում են») և այլ հարցեր (ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 102, թ. 84—86):

II աստիճանի դպրոցում ընդ<հանուր> պատմության ուսուցիչ: // Խնդրում եմ այսօրվանից անցնել դործին»²⁹⁰:

Ուշագրավ է, որ Դ. Անանունը պատմություն է դասավանդել նաև Ամերիկյան երեկոյան դպրոցում, որի վկայությունը «Պատմությունը Ամերիկյան երեկոյան դպրոցի II, III և IV դասարաններում 1922 / 23 ուսումնական տարվա I քառամյակում» վերնադրով գրությունն է²⁹¹:

Ի դեպ, Դ. Անանունը 1920-ական թվականների սկզբներին էլ աշխատել է Երևանի միջնակարգ դպրոցներից մեկում, որտեղ հայոց լեզու է դասավանդել Արսեն Տերտերյանը²⁹²:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉԸ (1923–1926 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Ինչպես հայտնի է, 1921 թ. ամռանը Երևանում հիմնադրվել է Հայաստանի պետական թանգարանը: Այդ թվականին Սովետական Հայաստանի կառավարութայն նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի խորհրդով տաղանդավոր նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը մշտական բնակություն է հաստատում Երևանում և լուսժողկոմ Աշ. Հովհաննիսյանի հրավերով ստանձնում է Լուսժողկոմատի արվեստի խորհրդատուի պաշտոնը: Սարյանը եռանդուն մասնակցություն է ցուցաբերում Պետական թանգարանի կազմակերպմանը: Թանգարանը հարստացնելու և որակյալ աշխատակիցներով ապահովելու համար հրավիրվում են դործին քաջատեղյակ մասնագետներ: Այսպես, 1922 թ. փե-

²⁹⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 7: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զ ա ք ա ր -
յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 235: Ի դեպ, ինստիտու-
տի գիտնական քարտուղար Ե. Տեր-Մինասյանը Դ. Անանունին հոկտեմբերի
5-ին գրությամբ հայտնում է, որ «Գիտական կոլեգիան իր երեկվա նիստում
լսելով Գավհեղկոմի լուսբաժնի 3 / X № 1091 գրությունը Ձեզ Վաղարշա-
պատի II աստ<իճանի> դպրոցում պաշտոնավարելու թույլտվություն տա-
լու մասին որոշեց արտոնել Ձեզ դասեր ունենալ հիշյալ դպրոցում» (ՀԱԱ,
ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 11: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Դավիթ
Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 235):

²⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1455, գ. 105, թ. 15:

²⁹² Կ. Մ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. նշվ. գիրքը, էջ 31, 38:

տրվարին Նոր Նախիջևանում բնակվող բանասեր-գիտնական, մանկավարժ Երվանդ Շահագիրյանի դիմել է նամակով և հրավիրել աշխատելու թանգարանում որպես Գրական (արխիվի) բաժնի վարիչ: Նամակից տեղեկանում ենք, որ բացի այս բաժնից գործել են Գեղարվեստական, Պատմահնագիտական, Ազգագրական, Գիտական դրադարան, Հեղափոխության բաժինները և Ալեքսանդրապոլի թանգարանը: Պետական թանգարանի վարիչը Ե. Լալայանն էր: Թանգարանը ենթարկվել է Հնությունների և գեղարվեստական հուշարձանների պահպանության կոմիտեին²⁹³:

1923 թ. փետրվարին Աշ. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչ է նշանակվել Դ. Անանունը: Ինչպես նկատվել է, «Ա. Մյասնիկյանը, ով նախկինում անդամակցել էր ՍԴԲՀ-ին, 1921 թ. մայիսին, անցնելով ՀՍԽՀ կառավարության գլուխ, պատասխանատու պաշտոնների է նշանակում իր ընկերներին և իրեն վստահելի անձանց (Ս. Լուկաշին, Աշ. Հովհաննիսյան, Ա. Կարինյան, Պ. Մակինցյան և այլն — Ա. Զ.), որոնց մեծ մասին ճանաչում էր դեռևս ՍԴԲՀ անդամության չրջանից: Այդպիսով Խորհրդային Հայաստանում իշխանությունը, ըստ էության, անցնում է սպեցիֆիկյան անցյալ ունեցող մի խումբ բոլշևիկների ձեռքը: Այդ հանգամանքը նպաստում է ՀՍԴԲՀ-ի առանց ցնցումների լուծարմանը, նրա անդամներին պետական ապարատում, ինչպես նաև գիտակրթական հաստատություններում զանազան պաշտոններ զբաղեցնելուն: Դ. Անանունի նշանակումը կատարվում է հենց այս համատեքստում՝ արդեն ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար դարձած Ա. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ»²⁹⁴: Այդ նշանակմանը դեմ են եղել մամուլով հանդես եկած մի շարք բոլշևիկներ, բայց նրանց կարծիքը հաշվի չի առնվել²⁹⁵:

²⁹³ Գ. Ա զ ն ա լ ու Ր ե ա ն. Հայաստանի գրականության եւ արուեստի պետական թանգարանը 60 տարում.— «Շիրակ» գրականության եւ արուեստներու ամսագիր (Պէյրովթ), թիւ 10, հոկտեմբեր, 1982, էջ 53—54:

²⁹⁴ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 140—141:

²⁹⁵ Այսպես, ինչպես գրում է Թիֆլիսում լույս տեսնող Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի օրգան «Մարտակոչ» թերթին իր «Ֆիզուրա օգիտող» ծավալուն հոդվածում

Դ. Անանուհը թանգարանի երախտավորներից է, ով մեծ լուծա է դրել՝ Հարստացնելով այդ բաժինն իր եռանդուն ջանքերի շնորհիվ: Նա մշտական շփոթանքի մեջ է եղել Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ռուսաստանում և արտասահմանում բնակվող Հայ Հասարակական,

(05. IX. 1923), «Վերջին ժամանակներս մեր մամուլի էջերում (Երևանի «Խորհր. Հայաստանը», Բաքվի «Կոմունիստը», Թիֆլիսի «Մարտակոչը») քննվում էր այն հարցը, թե ո՞րքան պարոն Դավիթ Անանուհը որակված է լինել Խորհրդային Հայաստանի Հեղափոխական Թանգարանի վարիչ»: Այնուհետև հանգամանորեն անդրադառնալով Դ. Անանուհի գործունեության մանրամասներին՝ վերջում գրում է. «Նա՛ ով գործել է դաշնակ-մենչևիկ-մուսավաթական իրականության մեջ այսօրվան իրավակարգի հաղթանակի համար, դիտե, թե ո՞րքան անջնջելի է այդ ուսուցողական և ո՞րքան զգվելի նրա անունը մեր հեղափոխական բանվորության ու նրա մարտիկների համար:

Թո՛ղ դուրս գա մեկը այդ շրջանի ընկերներից ու ասի, թե այ. Անանուհը նրան կարող է այլ զգացմունք ներշնչել, քան այն, որ արտահայտում ենք մենք:

– նողկանք, արհամարհանք:

Այդպիսի ընկեր չի կարող գտնվել մեղանում: Մեզ համար այ. Անանուհը քաղաքական թշնամի չէ, կուսակցական հակառակորդ չէ: Նա մեզ համար մի փողոցային հայհույիչ, ստոր խուլիգան է, որ վաղուց ոչինչ ընդհանուր չունի սոցիալիզմի հետ ...

Շահումյանի, Սպանդարյանի, Ռուբենիի, Զոհրաբյանի շիրիմները բողոքում են, որ սոցիալիստական կարգերի որևէ հաստատության մեջ այ. Անանուհին մատահավում է թեկուզ դատարկ սրկղների պահպանությանը ...

Բողոքում ենք և մենք, կենդանի վիճակներս, որ մերոլսան մասնակցել ենք այս իշխանության հաղթանակին, և խնդրում մեր Երևանի ընկերներին – է՛ն, որոնց ծաղրաբար այ. Անանուհը անվանում է արդի մեխիքներ – հասկանալ մեզ, հեռացնել մեզնից դառնության այդ բաժակը և լուծված համարել այդ վերջին հաշվում շատ ողորմելի արարածի հարցը:

Չէ՞ որ իսկապես բնավ վիճելի չէ, թե մեր «սոցիալիստական» հակահեղափոխության մեջ չկա ամիսի օդիող Ծիգուրա քան այդ ունենդատ-խուլիգանը:

Ահա այսպես է, որ դրվում է հարցը և նա երկու լուծում չի կարող ստանալ. և նրա լուծման մեջ բնավ խոսք չի պատկանի Ստեփանի (Շահումյանի – Ա. Զ.) ու Սուրենի (Սպանդարյանի – Ա. Զ.) խուլիտեին (ռուսերեն хулигатель բառն է, որը նշանակում է վայրահաչող – Ա. Զ.)» («Մարտակոչ», 05. IX. 1923):

գիտություն, մշակույթի, գրականության գործիչների հետ, նրանցից ստացել է Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր, թերթերի հավաքածուներ, գրքեր, իրեր և հիմնել համապատասխան ֆոնդեր: Նկատենք, որ առաջինն ինքն է օրինակ ծառայել. դեռևս 1921 թ. հոկտեմբերի 27-ին թանգարանին հասցեագրած գրությունը հայտնում է, որ «նվեր» է ուղարկում Հնչակյան կուսակցության Բաքվի արվարձանի Բիրի-Հեյրաթի «Ընկեր» և Բաքվի «Բանվոր» մասնաճյուղերի արխիվը, 13 հատ կոչ ու թերթեր, «որոնք վերաբերում են Բաքվի 1918 թ. մարտի դեպքերին»: Գրում է՝ «Հանձնելով այդ արխիվը թանգարանիդ պայման եմ դնում, որ նրա մի քանի վավերագրերի հրատարակության առաջնությունը պատկանի ինձ»: Ուղարկում է նաև Հնչակյանների ծրագրերը՝ հայերեն և ռուսերեն, Շուշվա թուրք կոմենդանտի «Հայտարարությունը», կոչեր (5 հատ) «մեր օրերի Հայաստանի գործերին վերաբերյալ»: Հետգրությունը էլ նշում է, որ «Մոտ ապագայում դարձյալ նյութեր կուղարկեմ»²⁹⁶:

Չափազանց ուշագրավ են Մոսկվայում ՀՍԽՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, Ղարաբաղցի գործիչ Աբրամ Կիսիբեկյանին և Սիյուռքի ռամկավար գործիչ, հրապարակագիր-խմբագիր Հրաչ Երվանդին Դ. Անանունի գրած, ստացած նամակները, որոնք թանգարանի ու բաժնի հետ կապված մի շարք խնդրանք-հանձնարարականներ, առաջարկներ ու հետաքրքիր այլ մանրամասներ են պարունակում: Այսպես, Ս. Տեր-Գաբրիելյանին 1923 թ. մարտի 12-ին հասցեագրած նամակում կարդում ենք. «Սիրելի Սահակ, // Բանի օր առաջ քեզ պատվիրած նամակ եմ գրել թանգարանի Հեղափոխության բաժնի կարիքների մասին: Այժմ կրկնում եմ նույնը: Պետերբուրգի նախկին ժանդարմական վարչության մեջ պահվում են հայ անլեզալ թերթերի կոմպլեկտները, թուղթիկներ, գործիչների լուսանկարներ, զանազան զեկուցումներ հայ հեղ^{ափոխական} շարժման մասին: Այխատիր այդ բոլորը ստանալ և մեզ ուղարկել: Այխատիր նաև Սենատից ստանալ Դաշնակցության Գործը (խոսքը 1912 թ.

²⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 104, թ. 1: «Ընկեր» մասնաճյուղի արխիվի մասին մանրամասն տե՛ս «Նորք», 1923, գիրք երկրորդ, հունվար-մարտ, էջ 274–315:

դատավարութեան նյութերի մասին է — Ա. Զ.) իր բոլոր իրական (вещественное) տվյալներով, նախնական քննութեան ու դատավարութեան արձանագրութիւններով: Այս ուղղութեամբ արա՛ ինչ հնարավոր է»²⁹⁷:

Աբրամ Կիսրեկյանը «25. VIII. 24 թ.» թվակիր նամակով դիմում է Դ. Անանունին. «1923 թ. նոյեմբ<երի> 28-ին ես թանգարանում խոստացա Ձեզ ուղարկել, Հայաստանի թանգարանին իբրեւ նվեր, մի շարք պատմական նշանակութիւն ունեցող թանկարժեք փաստաթղթեր (դոկումենտներ), որոնց մեջ ամփոփւած է Ղարաբաղի վերջին աղետների ու ժողովրդի կրած դառն տանջանքների մի ամբողջ շարան: Ես ցանկանում եմ իմ ... փոքրիկ նվերը ձեզ Հայաստանի մայր թանգարանի գանձարկղը, որով հույս ունեմ, թեկուզ չնչին չափով, կատարած կլինեմ իմ քաղաքացիական պարտականութիւնը:

Մինչև օրս չեմ կարողացել կատարել խոստումս, որովհետեւ փոստով չէի կարող ուղարկել, կասկածելով, որ կարող է կորչել և միւռնույն ժամանակ չեմ կարողացել գտնել մի վստահելի անձնավորութիւն, որի միջոցով ուղարկելի: Բարեբախտաբար պատահելով Ս. Լիսիցյանին, այժմ ուղարկում եմ նրա միջոցով»²⁹⁸:

Նամակում նշված փաստաթղթերը՝ Լեւոնային Ղարաբաղի յոթերորդ համագումարի արձանագրութիւնները (20 թերթից), նաև համագումարի կողմից Ազգային խորհրդին կից կոմիսիայի 1919 թ. նոյեմբերի 10-ին և 11-ին կայացած նիստերի 2 արձանագրութիւնները և այլ նյութեր, Հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Ստ. Լիսիցյանի միջոցով է Ա. Կիսրեկյանն ուղարկում երևան՝ Դ. Անանունին հանձնելու համար²⁹⁹:

²⁹⁷ ԳԱԹ, Հ. Կուսիկյանի ֆ., № 1296, 1 թ.: Հմմտ. Դավիթ Անանունի նամակագրութիւնից ..., էջ 175–176: Տե՛ս նաև Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 238:

²⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 104, թ. 7: Հմմտ. Ա. Կիսրեկյան. Հուշեր, հ. 1, էջ 12–13:

²⁹⁹ Պետական թանգարանին հանձնված այդ փաստաթղթերի հետագա ճակատագրի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Կիսրեկյան. Հուշեր, հ. 1, էջ 364–365:

Հայտնի է նաև, որ Դ. Անանունը ջերմ հարաբերություններ է ունեցել հնչակյան նշանավոր գործիչ Ռ. Խանազատի հետ: Երբ իրենց ապրուստի ծախսերը հոգալու նպատակով Ռ. Խանազատի կինը 1922 թ. Պարսկաստանում մանկապարտեզ է բացել, Դ. Անանունը նրանց օգնել է անհրաժեշտ գրքերով, մեթոդական նյութերով: Ռ. Խանազատն էլ նրան ուղարկել է «Հնչակ» լրագրի 1890-ական թվականների համարների հավաքածուն³⁰⁰:

Հ. Երվանդին 1926 թ. նոյեմբերի 30-ին Դ. Անանունը գրում է. «Շատ սիրելի Հրաչ, // Նամակդ ստացա: Ինչ որ պիտի գրեմ այն է, որ հիշեցնեմ անելիքներդ: Ամենից առաջ չմոռանաս տեղեկություններ ժողովել 1897 թվականին ձերբակալված արմենականների մասին (Գարեգին Բաղեջյան, Փանոս Թերլեմեզյան և այլն, թվով կարծեմ 20 հոգի) և հաղորդել ինձ: ... Ապա աղբյուրներ ու նյութեր էի խնդրել թուրքահայ հասարակական կյանքը ուսումնասիրելու համար (հողային հարաբերություններ, առևտրաարդյունաբերական կյանք, ուսումնական խնդիրներ, միջցեղային հարաբերություններ և այլն): Ենթադրում եմ, թե այս բանում քեզ աջակցել կարող է պ. Լևոն Բաշալյանը, ... որ ինքն էլ ժամանակին, երբ Երևան էր, ... խոստացել էր գտնել ու ստանալ Արփիար Արփիարյանի արխիվը և ուղարկել թանգարանին: ... Հա՛, չմոռանաս հին ու նոր պարբերականներ ժողովել թանգարանի համար: Այս մասին այսօր գրում եմ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանին, որ Փարիզ է: Նրա հետ միասին հոգ տարեք ճոխացնելու թանգարանի մամուլի հավաքածուն»³⁰¹: Հետագր-

³⁰⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 59, թ. 1–7: Հմմտ. Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 158:

³⁰¹ ԳԱԹ, Հ. Երվանդի ֆ., № 55, 2 թ.: Հմմտ. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից ..., էջ 176–177: Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 245–246: Նկատենք, որ դեռևս 1924 թ. հոկտեմբերի 28-ին Դ. Անանունը «Շնորհակալություն (նամակ խմբագրություն)» նյութում գրում է. «Հայաստանի Հեղափոխության թանգարանի բարեկամները վերջին ամիսներին զանազան նվիրաբերություններ են արել թանգարանին: Հրապարակավ շնորհակալություն է հայտնվում այդ անձանց և տրվում նրանց նվիրաբերությունների ... ցուցակը ... Նման բարեկամների օժանդակությամբ էլ ճոխանում Հեղափոխության թանգարանը: Նրանց աջակցությամբ էլ իր մեջ պիտի ժողովի այն բոլոր տվյալները, որոնք լուսաբանում են հայ հեղափոխության շարժումները» (ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1,

քիր է, որ այդ մասին գրելիս Դ. Անանունը, ինչպես նամակում է հայտնում, այլևս թանգարանում չէր աշխատում:

Այդ նույն ժամանակներին է վերաբերում Դ. Անանունի՝ Լեոյին, Ա. Մուսկյանին, Աշ. Հովհաննիսյանին, Արծ. Խաչատրյանին ուղղված հետևյալ հրավերը. «Այսօր, փետրվարի 24-ին, ժամը 11-ին խնդրում եմ ներկա լինել Պետական թանգարանում կայանալիք ժողովին: Պիտի քննվի Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի արխիվի փոխադրության հարցը Գրիգորիս եպիսկոպոս Բալաքյանի ներկայությամբ»³⁰²:

... 1925 թ. հունիսի 11-ին և 13-ին Դ. Անանունը մասնակցում է Աշ. Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ և առաջարկած կազմով Լուսժողովմատի շենքում հրավիրված պատմաբանների խորհրդակցությանը, որի նպատակը «Հայոց պատմությունը» ձեռնարկի ծրագրի կազմելն էր: Խորհրդակցությանը մասնակցել են նաև Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Թ. Ավդալբեգյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Արծ. Խաչատրյանը: Քննարկվել են ձեռնարկը «Հայաստան»-ի, թե «Հայոց» պատմություն կոչելու, հայոց պատմության սկզբի և պարբերադման հարցերը³⁰³:

Անթվակիր մի գրությունը «Միացյալ նիստի նախագահ» Յ. Խանդադյանը Դ. Անանունին ծանուցում է. «Գիտություն և Արվեստի ինստիտուտի Բ. և Գ. բաժինների անդամները սույն Հունիսի 5-ին, կիրակի, ցերեկվա ժամը 12-ին, հրավիրվում են Մայիսի 29-ի միացյալ նիստի շարունակությանը, լսելու հայերենի ուղղագրության և տառերի ձևի բարեփոխման Հանձնաժողովի լրացուցիչ ղեկուցումը»³⁰⁴:

Ի դեպ, Պետական թանգարանը, ըստ էության՝ Դ. Անանունը, հանդես է եկել այդ տարիների համար ուշադրավ մի նախաձեռնությամբ. թանգարանին կից ստեղծվել է «Հայոց հարցի» ուսումնասի-

դ. 104, թ. 11): Այստեղ նաև պահվում է «Переписка заведующего Музея революции ССРА Д. Анануна с различными лицами и учреждениями (нач. 27. 10. 1921 г. ок. 10. 12. 1927 г. На 43 листе)» վերնադրով վավերագիրը:

³⁰² ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, դ. 104, թ. 23:

³⁰³ Պ. Հ. Հովհաննիսյան. Հակոբ Մանանդյանի թղթերից. — «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, № 2, էջ 128–131:

³⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 16:

րություն հանձնաժողով, որը կազմել է հետազոտությունների և հրատարակությունների ծրագիր: 1926 թ. Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով լույս է տեսել «Հայաստանի ավտոնոմիան» և Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից» վերնագրով 93 էջանոց ժողովածու:

Հանձնաժողովի հաջորդ հրատարակությունը 1927 թ. լույս տեսած երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտթուրքերի ղեկավար «եռյակի» անդամ, Հայոց ցեղասպանության իրագործման գլխավոր հանցագործներից, «Սահմանադրական» Թուրքիայի ռազմական ու պետական գործիչ Ահմեդ Ջեմալի 1919 թ. գրած հուշերի 1923 թ. ռուսերեն գրքից վերցված Հայկական հարցին վերաբերող մասերի հրատարակությունն էր, որի առաջաբանի հեղինակը կրկին Աշ. Հովհաննիսյանն է³⁰⁵:

³⁰⁵ Քանի որ տասնամյակներ անց առաջաբանը գրելու շարժառիթը տարակուսանք է հարուցել, Աշ. Հովհաննիսյանը պարզաբանել է. «Ջեմալ փաշայի գրառումների գիրքը բաղկացած է 9 գլխից: ... Իմ առաջաբանով 1927 թ. հրատարակվածը ընդգրկում է «գրառումների» միայն վերջին» «Հայկական հարցը» գլուխը: Այն գերմաներեն հրատարակությունից թարգմանել է Ա. Աթանասյանը: Առաջաբանում գլխավոր նպատակ է եղել ցույց տալ հեղինակի կեղծարարությունը: Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարցը» գրառումների մեջ տեղ են բռնում այն առարկումները, որ հեղինակն անում է ռուս և եվրոպական «հայասերներին»՝ տանկահայ շարժման մասին: Նրա խորհրդածություններն այս առումով մի բանավեճ է առաջին հերթին ցարական Ռուսաստանի «ազատարար» քաղաքականության փաստաբան Ա. Մանդելշտամի հետ: Նպատակ ունենալով սպազա ... ընթերցողին լիակատար գաղափար տալ բախվող տեսակետների մասին, Հայաստանի հեղափոխության թանգարանը, որպես հրատարակիչ, գրքի վերջում ընդարձակ հավելվածներ է տեղակայել Մանդելշտամի գրքից: Ընդամենը նշեմ, որ Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարցի» հրատարակությունը իմ նախաձեռնությունը չէ: Ես այդ գրքի առաջաբանը գրել եմ Դավիթ Անանունի հանձնադրությամբ (ընդգծումը մերն է— Ա. Ջ.)» [Ն. Ս ա ռ ո լ խ ա ն յ ա ն. Մտորումներ և հուշեր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին (ծննդյան 125-ամյակի առթիվ), Երևան, 2012, էջ 26–27: Տե՛ս նաև՝ էջ 27–31]: Ի դեպ, ինչպես վերհիշում է Ալ. Զաքարյանը, «Վարպետը (Ավ. Իսախանյանը — Ա. Ջ.) բազմիցս վերակրկնում էր. «Գերեզմանիս վրա մի թիզ կանաչ էլ բուսնի՝ նրան (Աշ. Հովհաննիսյանին— Ա. Ջ.) չպիտի ներեմ Ջեմալ փաշայի գրքի

4. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ-ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ:
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ «ՆՈՐՔ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ

Դ. Անանունն այդ տարիներին զբաղվել է խմբագրական-հետազոտական բուռն գործունեությամբ: Տեղին է մեջբերել 1923 թ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի «Բանվորական բաժնի» թղթակից Կ. Խաչատրյանի հետևյալ հիշողությունը: «Այդ տարիներին պատմահեղափոխական թանգարանը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջադրանքով ձեռնամուխ էր եղել Ալեքսանդր Մյասնիկյանի ժողովածուի հրատարակմանը: Հին ամսագրերի և լրագրերի արխիվներից հավաքում էին Մյասնիկյանի հոդվածները: Գործը ղեկավարում էր Դավիթ Անանունը: Ես էլ, որպես հին ուղղագրությանը ծանոթ, ընդգրկված էի աշխատանքում: Մի էջ արտագրելու համար տալիս էին 20 կոպեկ:

Հանձնարարությունները կատարելուց հետո, արտագրությունները հանձնեցի Դ. Անանունին: Նա մի երկտող զրեց կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանին (հետագայում ակադեմիկոս): Ահա այդ երկտողը. «Սիրելի Աշոտ, զբաբերս հին ամսագրերից ու թերթերից արտագրել է Ալ. Մյասնիկյանի աշխատությունները՝ ընդամենը 25 էջ: Խնդրում եմ կարգադրես վճարելու նրան հասանելիք գումարը»:

Երկտողը ձեռքիս գնացի կենտկոմ՝ Աբովյանի փողոցում գտնվող սև շենքը: Ոչ ժամապահ կար, ոչ էլ անցազվր տվող կամ պահանջող ... Անարդել բարձրացա երկրորդ հարկ և մտա քարտուղարի առանձնասենյակը: Դուռը բաց էր: Գրասենյանի մոտ նստած էր Ա. Հով-

առաջարանի համար» (Ալ. Զաքարյան. Նշվ. աշխ., գիրք 3, էջ 290–291, ծան. 5): Նկատենք նաև Ե. Չարենցի գրադարանում պահպանվել է 1923 թ. Թիֆլիսում հրատարակված «Записи Джемаль-паши: 1913–1919 гг.» վերնագրով գիրքը, որն անգլիերենից թարգմանել է Բ. Տ. Ռուդենկոն, իսկ առաջարանը գրել է Սիմ. Տակոևան: Այս գրքի բովանդակությանը, մասնավորապես «Հայկական հարցը պատմական ակնարկ» խորագրով գլուխ Գ-ին՝ ենթագլուխներով հանդերձ, անդրադարձել է Ալ. Զաքարյանը (տե՛ս Ալ. Զաքարյան. Նշվ. աշխ., գիրք 2, էջ 25–36):

Հաննիսյանը՝ Հաղթանդամ, ակնոցն աչքերին: Մոտեցա, բարենցի և մեկնեցի երկտողը: Նա կարդաց ու մակագրեց. «Գանձապահին՝ վճարել»³⁰⁶:

Հարկ է նկատել, որ Դ. Անանունն անմիջական ու ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Վ. Տերյանի «Երկերի ժողովածու»-ների (1-ից 3-ը հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1924 թ., 4-րդը՝ Երևանում 1925 թ.) կազմման ու հրատարակության նախապատրաստելու գործում: Հատորների խմբագիր Պ. Մակինցյանի վկայությամբ, «Ինչպես առաջին երեք հատորի, այնպես էլ ներկա, չորրորդ հատորի կազմելու նախապատրաստական աշխատանքների միջոցին մեզ մեծապես նպաստել է Հայաստանի թանգարանի հեղափոխական բաժնի վարիչ ընկ. Դավիթ Անանունը: Նրա ուշադիր ու հմուտ պրպտումների շնորհիվ Վահան Տերյանի երկերի ժողովածուն ավելի լիակատար դուրս եկավ, քան կարող էր լինել, եթե կազմվեր մեր միայնակ ուժերով»³⁰⁷:

Ի դեպ, Վ. Տերյանի հետ կապված Դ. Անանունը խմբագրական-ոճական բնույթի աշխատանք է կատարել նաև 1926 թ. անվանի գրականագետ Խորեն Սարգսյանի հրատարակած «Վահան Տերյան» վերնագրով գրքուկի վրա: Ուսումնասիրության «Հառաջաբան»-ում (գրվել է «19 դեկտեմբերի, 1925 թ. Երևան») հեղինակն ընդգծել է. «Դ. Անանունը ոճական շտկումներ արավ մեր ձեռագրի մեջ, որի համար և հայտնում ենք նրան խորին շնորհակալություն»³⁰⁸:

³⁰⁶ Կ. Մ. Խ ա ղ ա տ ր յ ա ն. նշվ. գիրքը, էջ 36:

³⁰⁷ Վ. Տ ե Ր յ ա ն. Երկերի ժողովածու, Հ. IV, Երևան, 1925, էջ 347: Ի դեպ, Գ. Էմին-Տերյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Նշենք, որ նույն հրատարակության առաջին հատորում Պողոս Մակինցյանը, ըստ երևույթի, չիմանալով, որ Դավիթ Անանունն արդեն «բարելավել էր» իր հարաբերությունները նոր իշխանությունների հետ, անձնական վիրավորանքի հասնող ձևակերպումներով է բնորոշում վերջինիս» (Գ. Է մ ի ն - Տ ե Ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 252, ծան. 413): Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը «Համաշխարհային պատերազմի բռնկումից հետո, չնայած Դավիթ Անանունի թափած հորդ արցունքներին ... » արտահայտության մասին է (տե՛ս Վ. Տ ե Ր յ ա ն. Երկերի ժողովածու, Հ. I, Կ. Պոլիս, 1924, էջ XL):

³⁰⁸ Խ. Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. Վահան Տերյան, Երևան, 1926, [էջ 3]:

* * *

Այդ տարիներին Դ. Անանունի հետազոտական աշխատանքների մեջ հատուկ ուշադրություն է արժանի «Մարդասիրական ընկերություն հայոց (գործունեություն հիսունամյա պատմություն) (1864–1913)» վերնագրով աշխատությունը: Ընկերության պատվերով 1910-ական թվականների կեսերից գրել սկսած աշխատության վերաբերյալ հայտնի է հետևյալը. 1914 թ. մարտի սկզբին Բաքվում նշվում է Հայոց մարդասիրական ընկերության 50-ամյակը³⁰⁹: Հայտնի է, որ Անանունն աշխատել է ընկերության արխիվում³¹⁰:

Անհայտ անձի, ըստ էության, պատվիրատուին հասցեագրած ինքնագիր, անթվակիր գրություն-նամակից պարզվում է, որ «ավարտելով» ներկայացնում է «Մարդասիրականի հիսունամյա պատմության» ձեռագիրը, նշում է էջաքանակը, հայտնում վարձատրություն հոնորարի պայմանները, տպաքանակից ստանալիք օրինակները և այլն³¹¹: 1923 թ. մարտի 15-ին Բաքվից Դ. Անանունի ծանոթներից Ար. Առաքելյանը նրան գրած նամակում տեղեկացնում էր, որ «Մարդասիրական ընկերության հնադարանի մնացորդների միջից, որ

³⁰⁹ «Գործ» (Բաքու), 09. III. 1914:

³¹⁰ «Զրթենի», Գրական ժողովածու – Հայ գրականագետների – Հօգուտ – պատերազմից վնասվածների, Թիֆլիս, 1915, էջ 236, նաև «Մշակ», 16. VIII. 1916: Ի դեպ, Դ. Անանունը Բաքվի Գրիգոր Լուսավորչի անվան Մարդասիրական ընկերության հիմնադիր Դավիթ Ռոստոմյանի մահվան հիսնամյակի առիթով հոգիած է տպագրել (տես «Հառաջ», 16. XI. 1919): Հավելենք. 1924 թ. հունիսի 21-ին էլ գրել է «Երկու կուտուրական գործիչ» խորագրով հոդված, որը 1925 թ. լույս է տեսել «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգրքում» (էջ 118–137). երկու կուտուրական գործիչներն են բժիշկ Դավիթ Հարությունյան Ռոստոմյանցը (1820–1869) և Մովսես Զոհրապյան Զոհրապյանցը (1816–1874): Հոդվածի առաջաբանում (էջ 120) Դ. Անանունը գրում է. «... ընթերցողին ծանոթացնում ենք երկու հայ մտավորականների կյանքի ու հասարակական տքնության հետ, մտավորականների, որոնք Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության հիմնադիրների մեջ գլխավորներն էին և որքան էլ համեստ, բայց նկատելի լուստուռներ էին նախորդ դարի վաթսունական թվականներին հայ միջավայրում»:

³¹¹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 10, 1 թ.:

խառնիրսուռն թափված էր ներկայացուցչության պահեստում 1921 թվականից, մանրակրկիտ պրպտումներից հետո երևան բերվեց քո «Հիսունամյա պատմության» ձեռագիրը ու տարբեր գործիչների նկարներ և նամակներ, որոնք մասամբ խոնավությունից վնասվել են»³¹²: 1923 թ. ապրիլի 10-ին էլ Ար. Առաքելյանը հայտնում է, որ Անուշավանի միջոցով (խոսքը, կարծում ենք, «պրոլետ գրող» Անուշավան Վարդանյանի մասին է) ուղարկում է «ձեռագիրն ու երկու պապկայի մեջ այն բոլոր նյութերը, որոնք պրպտումների ժամանակ գտնվեցան ցաքուցրիվ եղած»³¹³: Վերոհիշյալ ձեռագիրը մեքենագիր վիճակով, ներկայումս պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում³¹⁴:

* * *

Դ. Անանունն ակտիվորեն աշխատակցել է 1922 թ. Երևանում Աշոտ Հովհաննիսյանի, Պողոս Մակինցյանի և Ասքանազ Մռավյանի խմբագրությամբ (քարտուղար՝ Մամիկոն Գևորգյան³¹⁵) հրատարակվող «Նորք» գրական, գիտական և քաղաքական հանդեսին: Պարբերականի 1923 թ. երկրորդ գրքում «Մոտիկ անցյալից» խորագրի տակ, տպագրվել է նրա «Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխության ու սոցիալիզմին»³¹⁶, իսկ երրորդ գրքում (նույն խորագրի տակ)՝ «Երկու վավերագիր»³¹⁷, ուղագրավ, բազմաթիվ հետաքրքիր մանրամասներ պարունակող նյութերը:

Դ. Անանունին հետաքրքրել է ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին նահատակներից մեկի՝ Վարդան (Ալեքսանդր) Գուդյանի ու նրա ընկերների գործունեությունը: Այդ մասին նա ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել «Նորք» հանդեսում՝ դարձյալ «Մոտիկ

³¹² ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 102, թ. 42:

³¹³ Նույն տեղում, թ. 44:

³¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի պատմության թանգարան, Նոր և նորագույն պատմության ֆոնդ, ք/մ 840, Դ. Անանունի ձեռագրեր:

³¹⁵ XX դարի առաջին կեսի նշանավոր մտավորական Մ. Գևորգյանի մասին մանրամասն տես՝ Ռ. Ղ ա զ ա ղ յ ա ն. Մամիկոն Գևորգյան. – ՊՔՀ, 2008, № 3, էջ 295–302:

³¹⁶ Տե՛ս «Նորք», 1923, գիրք երկրորդ, հունվար-մարտ, էջ 274–315:

³¹⁷ Տե՛ս «Նորք», 1923, գիրք երրորդ, ապրիլ-սեպտեմբեր, էջ 321–327:

անցյալից» խորագրի ներքո՝ «Վարդան Գոլոշյան և իր շրջանը» վերնագրով³¹⁸։ Սակայն ձեռքի տակ եղած նյութերով չբավարարվելով՝ Հ. Խաչմանյանին ուղղված վերը նշված «7 մարտի 1925» թվակիր նամակում խնդրում է նոր տեղեկություններ հաղորդել Գոլոշյանի և նրա խմբի մասին. «Քանի խոսք եղավ Վարդան Գոլոշյանի մասին՝ ապա կխնդրեի, որ իմ կողմից նամակ գրեք Գարեգին Բաղեշյանին (վանեցի, կարծեմ մանր վաճառական, Զրլսի քաղաքում, այդպես են ասել նրան ճանաչողները) և խնդրեք, որ հաղորդե ինձ, թե նրա հետ 1897–1898 թթ. արմենականներից ովքե՞ր են եղել բանտարկված Թիֆլիսում, Երևանում և Թավրիզում։ Թող տա մանրամասն ցուցակը, բանտարկվածների հասարակական դիրքը, տարիքը, ապա տեղեկություն այն մասին, թե ով որքան ժամանակ է մնացել բանտում։ Այս գործը կարող է կատարել նաև նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, որ նույնպես բանտարկված է եղել։ Փանոսին հայտնեցեք իմ ողջույնները, բարեմաղթությունները և խնդրեցեք Բաղեշյանի հետ միասին կազմելու ինձ հարկավոր տեղեկանքը»³¹⁹։ Միաժամանակ առաջարկել է այդ ուսումնասիրությունը՝ 80 էջ ծավալով, տպագրել Հ. Խաչմանյանի խմբագրած «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգրքում»։ Հայտնում է, որ «Նյուլթը լույս է սփռում նախորդ դարի 80-ական թվականների ազգային հեղափոխական շարժման վրա և հայտնաբերում մի շարք դեմքեր»։ Պարզվում է նաև, որ Դ. Անանունը մտադիր է եղել այդ նյութը հրատարակել առանձին գրքով։

Հավելենք. «Նորք»-ի 1925 թ. հինգերորդ և վեցերորդ գրքում Դ. Անանունը դարձյալ «Մոտիկ անցյալից» խորագրի տակ տպագրել է «Ժանդարմական Վարչությունից ղեկուցումը Հայերի հեղափոխական շարժումների մասին» ուղագրով նյութը՝ «Ծանոթագրություններ»-ով հանդերձ³²⁰։

Դ. Անանունն ուսումնասիրել է նաև ազգային-ազատագրական շարժման ռազմավարներից Սարգիս Կուկունյանի կյանքն ու գործունեությունը և «Զիլթենի» ժողովածուում հրապարակել է նրա վեց նա-

³¹⁸ Տե՛ս «Նորք», 1924, գիրք չորրորդ, էջ 328–361։ Ի դեպ, նյութը սկսվում է Աշ. Հովհաննիսյանի («Ա. Հ.» ստորագրությամբ) «Երկու խոսք»-ով։

³¹⁹ ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, թ. 5–6։ Տե՛ս նաև՝ Ա. Զաքարյան. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 244։

³²⁰ Տե՛ս «Նորք», 1925, գիրք հինգերորդ և վեցերորդ, էջ 425–452։

մակը՝ «Մի քանի խոսք հրատարակման առիթով» ուշագրավ նախաբանով³²¹։ Բացի այդ, «Մշակ» թերթում «25 տարի առաջ, մի էջ նորագույն պատմությունից» վերնագրով հոդվածում Ս. Կուկունյանի հուշերի, դատական գործի նյութերի և այլ աղբյուրների օգտագործմամբ ներկայացրել է նրա գլխավորած արշավանքի ու կյանքի հետ կապված հետաքրքիր իրողություններ³²²։

Միով բանիմ վերը շարադրվածը վկայում է, որ Դ. Անանունը ղգայի ջանքեր է ներդրել Հայաստանում պատմագիտության զարգացման համար նախադրյալներ ստեղծելու ուղղությամբ։ Ամենայն հավանականությամբ, հենց դա էլ է նպատակը, որ նա 1926 թ. Թ. Ավդալբեգյանի ու Ե. Շահազիզի հետ ընտրվում է 1925 թ. ապրիլի 27-ին ստեղծված ՀՍՍԻ գիտության և արվեստի ինստիտուտի պատմահասարակական բաժնի անդամ։ Ինչպես նկատվել է, դա Խորհրդային Հայաստանում նրա վերջին ձեռքբերումներից էր³²³։

Հավելենք. պարզվում է, որ «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագիր Եղիա Չուբարը Դ. Անանունին աշխատանքի է հրավիրել որպես թերթի տնտեսական հարցերով թղթակից, սակայն նա հրաժարվել է, քանի որ նախապես գիտեր՝ ներկայացրած թեմաների ու հարցերի վերաբերյալ իր օրիգինալ մոտեցումն ու դրանց լուսաբանումը հագիվ թե ընդունելի լինեին խմբագրությանը³²⁴։

5. ՇՓՈՒՄՆԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ

Որոշ վավերագրերից, հուշերից, մամուլի տվյալներից հայտնի է, որ Բաքվում ապրած տարիներին Դ. Անանունը չփվել, մոտիկից ճանաչել է Բաքվի կոմունայի գործիչներ Ստեփան Շահումյանին, Մաշադի Ազիզբեկովին, Ալեքսանդր Առաքելյանին, Պրոկոպի Զախարի-

³²¹ Դ. Ա. ն ա ն ու ն. Սարգիս Կուկունյանցի հիմնավորը նամակները. — «Զիթենի», էջ 232–243։

³²² Տե՛ս «Մշակ», 27, 28. XI. 1915։

³²³ Տե՛ս Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. նշվ. հոդվ., էջ 126, Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 147։

³²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 40։

ձեռն, Արսեն Ամիրյանին, Բաղդասար Ավագյանին և մյուսներին: Բաքվի 26 կոմիսարների ողբերգական վախճանից ամիսներ անց նա «Բաքվի չիրիմները» վերնագրով հոդվածաշար է տպագրել նրանց մասին³²⁵: Ա. Պուշկինից մեջբերված՝ «Иных уже нет, а те далеке ...» բնաբանով հոդվածաշարը, ըստ Ալ. Զաքարյանի, «... կարևոր վկայագիր է հայ ժողովրդի և նրա զավակների համար ստեղծված ժամանակի իրավիճակը պատկերացնելու, բացատրելու և գնահատելու տեսակետից»³²⁶: «Այս չիրիմները Բաքվում չեն գտնվում: Բայց ուր էլ որ լինեն նրանք — Պարսկաստանում, թե Անդրկասպյան երկրի ավազոտ անապատներում — այդ չիրիմները իրանց տակ ամփոփում են բաքվեցիներին, որոնք 1918 թ. մարտին չկամեցան դուրս խոնարհել Ադրբեյջանի ավատական դասի առաջ և կռվի ձեռնոց վերցրին հանուն Ռուսաստանի և դեմոկրատիայի, — գրում է Դ. Անանունը: — Այդ հայտնի ու անհայտ չիրիմների տակ ամփոփվածները կենդանի մարտիկներ էին, երբ անցյալ տարվա հուլիսի վերջին մի խումբ ընկերների հետ ես հատուկ հանձնարարություն թողեցի Բաքուն, որ Ռուսաստանի ճանապարհով հասնեմ Ղարաբաղ: Հինգ ամիս տևեց իմ թափառումները Հյուսիսային Կովկասում, մինչև որ կարողացա կոտրել բոլշևիկական Արտակարգ Հանձնաժողովի համառությունը, և անցաթուղթ ստանալ, մի կերպ պատռել քաղաքացիական կռվի ճակատը և հասնել Անդրկովկաս: Այստեղ ինձ համար պարզվեց Բաքվի ողբերգության մանրամասնությունը և այն վիճակը, որին ենթարկվել են այդ քաղաքի գործիչներից ոմանք: Ճակատադիրը անողոք էր գտնվել մանավանդ Բաքվի բոլշևիկներին նկատմամբ: Նրանց իշխանությունը տապալվել էր օգոստոսին, իրանք ձերբակալվել էին, ապա սեպտեմբերի կիսին մոլթ դավադրության շնորհիվ մահ գտել Կրասնովոդսկի և Ասխաբադի միջև: Այդ բոլշևիկներից ոմանք եղել են իմ ծանոթները, անգամ բարեկամները: Նրանց հետ վիճել ենք, խոսվել, հաշտվել: Այսօր նրանք գերեզմանի բաժին

³²⁵ Տե՛ս Դ. Անանուն. Բաքվի չիրիմները. — «Մշակ», 23, 27, 29. III. 1919: «Մշակ»-ի փակվելուց հետո հոդվածաշարը շարունակվել է տպագրվել. տե՛ս «Հառաջ», 21, 23, 29. XI. 1919, 04. XII. 1919: ³²⁶ Ալ. Զաքարյան. նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 476:

են դարձել և ինձ վրա ծանրանում է գրական մարդու պարտքը — գնահատել նրանց կյանքի գործը իր լավ ու պակասավոր կողմերով:

«Բաքվի շիրիմները» վերտառություն տակ ես հետզհետե կխոսեմ Ստ. Շահումյանի, Պրոկոփի Զափարիձեի, Արսեն Ամիրջանի, Բաղդասար Ավագյանի և Մաշադիբեկ Ազիզբեկովի մասին: 26 հրացանազարկ եղած բոլշևիկներից այս հինգին ավելի մոտ եմ ճանաչում: Իսկ այսօր խոսքս կլինի մի գործչի մասին, որը բոլշևիկ չէր, բայց խոշոր դեր կատարեց Բաքվի Բանվորական խորհրդի մեջ և անգլիական հրամանատարություն սխալ ընթացքի զոհը դարձավ: Այդ գործիչը դաշնակցական Ալեքսանդր Առաքելյանն է»³²⁷:

Ստորև բերենք Ստ. Շահումյանի մասին Դ. Անանունի հուշերից մի ուշադրավ, ծավալուն հատված: «Ստեփանը Ռուսաստանի սոց. դեմ. բան. կուսակցության բոլշևիկյան թևին էր պատկանում, անգամ նրա գլխավոր և հարգված գործիչներից մեկն էր թե Անդրկովկասում և թե Ռուսաստանում առհասարակ: Նա կուսակցական մոլեռանդություն ուներ և չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ կազմակերպվի ազգային սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն: Ես էլ հենց պատկանում էի նման կազմակերպության: Եվ դա բավական էր, որ նա պատեհ-անպատեհ ամեն մի հանդիպումին վիճեր ազգային կազմակերպության գոյություն իրավունքի մասին: Քանի անգամ ես նրան առաջարկել եմ աշխատակցել մեր պարբերականներին, բայց նա միշտ հրաժարվել է, առարկելով, որ չի հաշտվում ազգային ս. դեմոկր. գոյության հետ, — գրում է Անանունը: — Երբ 1913 թ. «Նոր-Հոսանքում» լույս տեսավ իմ «Ազգային հարցը և դեմոկրատիան» հոդվածը՝ Ստեփանը Աստորախանից գրեց ինձ, որ ես դաշնակցական եմ դարձել և ինքը այդ պիտի ապացուցի մի գրվածքով: Նա կատարեց իր խոստումը: 1915 թ. (1914 թ. — Ա. Զ.) Այաքս կեղծ անունով հրատարակեց «Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» վերտառությամբ մի գրքույկ, որի մեջ հետևելով Լենինին և Ստալինին (Ջուլաշվիլի), իրան ցույց է տալիս քաղաքական կենտրոնացման ջատագով և ազգային հարցով շահագրգռվողներին դասում բուրժուական և քաղքենիական մտա-

³²⁷ «Մշակ», 23. III. 1919:

ծողների շարքում: Ինչ խոսք, որ նա իր գրքուկի մեջ ինձ դասում էր իսկական դաշնակցականների շարքում: Ստեփանի այդ գրքուկին ես պատասխանեցի «Մտքի տկարությունն ազգային հարցի լուծման խնդրում» հոդվածովս, որ տպված է «Գործ» ամսագրի 1917 թ. նո. 3-ում: Ռուսական հեղափոխությունը և բոլշևիկների գործելակերպը ազգային հարցում եկան ցույց տալու, որ Լենինը և նրա աշակերտ Ստեփանը միակողմանի էին նայում խնդրին 1913–1914 թվականներին: Ազգային ինքնորոշման սկզբունքը՝ մինչ պարզ անջատում պետությունից՝ ավելի մոլեգին պաշտպան չունեցավ, քան բոլշևիզմը: Իսկ 1914 թ. Լենինի համար ազգային հարցը գործնական չահագորդություն էր ներկայացնում միայն բուժուս-գիտյի համար և նա քարոզում էր պրոլետարիատին հեռու սրահել իրան այդ թակարդից: ... Բոլշևիկյան իշխանությունը Բաքվում Ռուսաստանի համար էր աշխատում: «Առանց Բաքվի Ռուսաստանը մի մեծ գյուղ կդառնա», – այդպես էր գրել Լենինը Շահումյանին: Վերջինս շատ անգամ էր հայտարարել Բանվորական խորհրդի նիստերին, որ «մի ազգություն չահ» (ակնարկը ուղղված էր հայերին) չի զբաղեցնում բոլշևիկներին: Սակայն Բաքվի ինքնապաշտպանությունը իմ խորին համոզմունքով անուղղակի կերպով շատ բան է փրկել Անդրկովկասի հայերի համար: Եվ որովհետև այդ ինքնապաշտպանության կարևորագույն դեմքերից մեկը Ստ. Շահումյանն էր, – ասել է, որ նրա քաղաքականությունը որոշ պայմաններում համապատասխանում էր թե Ռուսաստանի և թե հայերի շահերին: Այսպիսով ինտերնացիոնալիզմը մեզ կորուստի խորխորատ չի տանում, այլև փրկում է մեզ: Ինտերնացիոնալիստ Ստ. Շահումյանը կամենում էր բոլորին երջանկացնել, որ երջանկացած լինի և նրան ծնող հարազատ ժողովուրդը: Թող այդ ժողովրդի նահատակ զավակների շարքում իր անմոռաց անունը և հիշատակը ունենա նաև նա»³²⁸:

³²⁸ «Մշակ», 27, 29. III. 1919: Հմմտ. Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանունի հուշերը Ստ. Շահումյանի մասին. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Գ, 2012, էջ 129–135:

... 1920-ական թվականներին՝ երևանում ապրած տարիներին, Դ. Անանունը սերտ կապեր է ունեցել կուսակցական ղեկավար մի շարք աշխատողների՝ Ա. Մյասնիկյանի, Ս. Տեր-Գաբրիելյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի, Պ. Մակինցյանի, Ս. Լուկաշինի (Ս. Սրապիոնյան) և այլոց հետ, որոնցից շատերի հետ անցել էր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության բովով: Այսպես, 1920 թ. դեկտեմբերից 1921 թ. հունիսը Դ. Անանունը և Ստ. Զորյանը ապրել են միևնույն բնակարանում լուսժողկոմ Աշ. Հովհաննիսյանի հետ, «ունեցել են ընդհանուր սեղան, միասին են թեյել, գիշերը ներսի դռները չեն փակել, ապրել են, ինչպես ընդհանուր բնտանիք»³²⁹: Այդ մտերմության մասին է վկայում նաև այն, որ Դ. Անանունի էջմիածին տեղափոխվելուց հետո Աշ. Հովհաննիսյանի կինը՝ Վարյան (Վարվառա Կարպովնա Քեչեգյոզյան), ով ՀԽՍՀ լուսժողկոմատի դպրոցբաժնիչն էր, 1921 թ. դեկտեմբերի 22-ին նրան գրած նամակում հայտնում է, որ կարոտել է Դ. Անանունին, շնորհավորում է գալիք Ամանորի կապակցությամբ, հրավիրում է իրենց տուն, ապա՝ ավելացնում, որ մեքենա գտնելու դեպքում կգան էջմիածին³³⁰:

Կրկենք, 1923 թ. Անանունը Հայաստանի պետական թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչ է նշանակվել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի երաշխավորությամբ³³¹:

Դ. Անանունը լայն շփումներ է ունեցել Մարտիրոս Սարյանի հետ: Դրա խոսուն վկայություններից է, ինչպես վերը նշվեց, 1926 թ. փետրվարի 10-ին նկարչի վրձնած Դ. Անանունի «կաղնիակերպ դիմանկարը»: Բացի այդ, 1925 թ. մայիսի 5-ին, 1926 թ. մայիսի 20-ին

³²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 41, 84:

³³⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 94, 1 թ.: Նկատենք, որ Վ. Հակոբյանը նամակը թյուրիմացաբար թվագրել է 1922-ով (տե՛ս Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 135, ծան. 325):

³³¹ Տասնամյակներ անց Աշ. Հովհաննիսյանն ասել է, որ «... ինքն է ինորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողկոմ եղած ժամանակ, 1921 թվականին (1923 թ., ընդգծումը մերն է՝ Ա. Զ.) նրան նշանակել հանրապետության հեղափոխության թանգարանի ղեկեկտոր, որտեղ աշխատել է մինչև 1926 թվականը» (Ն. Սարգսյան. նշվ. աշխ., էջ 65):

Մոսկվայից և 1926 թ. հոկտեմբերի 8-ին Փարիզից արվեստաբան, գեղարվեստական քննադատ, Հայաստանի պետական պատկերասրահի ղեկավար Ռուբեն Դրամբյանին գրած նամակներում Մ. Սարյանը «լավագույն ընկերների» շարքում ողջույններ է հղել նաև Դ. Անանունին³³²:

Դ. Անանունը սերտ կապեր է ունեցել Ա. Մյասնիկյանի հետ. վերջինիս կենդանության օրոք կարողալու համար նրանից վերցրել է կամ վերջինս թանգարանի հասցեով ուղարկել է արտասահմանյան թերթեր³³³:

1925–1927 թթ. Դ. Անանունը մտերիմ է եղել նաև քաղաքական-պետական գործիչ, ճարտարապետ, ՀՅԴ նշանավոր անդամ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու հետ: Նա, հույսերով լեցուն, արտասահմանից խորհրդային երկիր էր վերադարձել 1924 թ. վերջերին (որոշ ժամանակ եղել է Թիֆլիսում), իսկ 1925 թ. հունվարի 19-ից³³⁴ ապրել և աշխատել է Երևանում: Նկատենք՝ Դ. Անանունի հարցաքննության ժամանակ տրված հարցին «Ասացե՛ք՝ ինչպիսին են Ձեր փոխհարաբերությունները Հովհաննես Քաջազնունու հետ», պատասխանել է. «Քաջազնունու հետ իմ ... բարեկամական ծանոթությունը սկսվել է Բաքվից, որտեղ նա Նավթարդյունաբերողների համագումարի խորհրդի ինժեներն էր, նրան վերաբերում եմ խոր հարգանքով, և նրա գիրքը (նկատի ունի 1923 թ. հրատարակված Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» վերնագրով գիրքը – Ա. Զ.), որը, ի դեպ, չեմ կարդացել, նրա նկատմամբ հարգանքս չի խախտել որպես ազնիվ ու շնորհալի մարդու»³³⁵:

Ահա թե ինչ է գրում Հովհ. Քաջազնունու որդին՝ լենինյան կոմերիտական Կարեն Քաջազնունին, 1937 թ. հոր ձերբակալությունից

³³² Մարտիրոս Սարյան. Նամակներ. 1908–1928, հ. առաջին: Տեքստը պատրաստեց, կազմեց, խմբագրեց, ծանոթագրեց և առաջաբանը գրեց Ռուզան Սարյանը, Երևան, 2002, էջ 292, 294, 314, 345:

³³³ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 32, 79:

³³⁴ Հ. Քաջազնունու հետ զրույցը տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 22. I. 1925:

³³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 81:

Հետո (Հ. Քաջազնունին գնդակահարվել է 1938 թ. Երևանի բանտում) Հայաստանի պետանվտանգության ղեկավարին. «Մի անգամ (այս տարվա գարնանը) (խոսքը 1927 թ. մասին է— Ա. Ձ.) Իսահակյանի հետ եկավ Դավիթ Անանունը: Վերջինիս հետ Քաջազնունին ամեն օր հանդիպում էր 1925 թ. գարնանը, երբ նրանք երկուսը (և մի շարք այլ անձինք) ճաշում էին Խան-Աղովների մոտ: Անանունի մասին Քաջազնունին այսպես էր արտահայտվում. շատ թերություններ ունի, բայց ինձ նա դուր է գալիս, որովհետև հայ մարդ է (ընդգծումը մերն է — Ա. Ձ.)»³³⁶: Անանունը եղել է Քաջազնունու տանը 1927 թ. «իր (Անանունի — Ա. Ձ.) ձերբակալությունից առաջ»³³⁷:

³³⁶ Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. ՀՅԴաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու Հայկոմկուսի փորձերը. 1920-ական թվականներ, Երևան, 2020, էջ 321:

³³⁷ Նույն տեղում, էջ 334:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՎ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ինչպես վերը նշվեց, Դավիթ Անանունը և Ավետիք Իսահակյանը ծանոթացել են դարասկզբին: Երկու մեծերի հետագա առնչությունների հետ կապված մեր պրպտումները տարիներ ի վեր ապարդյուն էին: Սակայն վերջերս լույս է տեսել Ավետիք Իսահակյանի «Երկերի լիակատար ժողովածու»-ի ծավալուն XIV հատորը (Երևան, 2021, 1136 էջ), որում ընդգրկված են Վարպետի գրած նամակները, որոնք նոր լույս են սփռում խնդրո առարկա հարցում: Այդ նամակները բազմաթիվ կարևոր հարցեր են պարզում, որոնք առնչություն ունեն Ավ. Իսահակյանի անձի, կյանքի, գործունեության, շրջապատի, մտերիմ ընկերների հետ ունեցած հարաբերությունների, հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային բնույթի խնդիրների մասին: Բանաստեղծը բովանդակալից նամակներ է գրել անվանի գրողներից, գիտնականներից, հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչներից շատ շատերին: Այդ շարքում ուրույն տեղ ունեն Դավիթ Անանունին գրածները:

1. ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՀԱՐՑՈՎ

Նախորդ էջերում քանիցս նշվեց, որ Դ. Անանունն իր ողջ գործունեության ընթացքում առանձնահատուկ տեղ է հատկացրել Հայաստանում հայահավաքմանը: Հայտնի է նաև, որ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հանրապետության ղեկավարները մեծ ջանք էին գործադրում այդ գաղափարը կյանքի կոչելու համար: Հայրենիք վերադառնալու կոչով շատերի թվում նրանք դիմում են նաև արտերկրում գտնվող Ավ. Իսահակյանին: «Ինձ համար ճանապարհը միշտ բաց է, — 1925 թ. նոյեմբերի 17-ին Վենետիկից ՀՅԴ հայտնի գործիչ, Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանին գրում է Իսահակյանը: — Ամեն

տարի պաշտոնապես դիմում անում են: Ես քաշ եմ տալիս միշտ: Մանավանդ Մյասնիկյանը շատ էր ուզում, որ գնայի: Այդ խումբը (խոսքը Պ. Մակինցյանի, Ալ. Մյասնիկյանի, Դ. Անանունի, Յ. Խանզադյանի մասին է — Ա. Զ.) միշտ բարեկամ — ընկերներ մնացին ինձ, սկսած 1903 թվից»³³⁸:

Այստեղ հարկ ենք համարում հատուկ նշել, որ այդ տարիներին Հայաստանի ոչ բոլոր ղեկավարներն էին նման նպատակ հետապնդում: Այսպես, Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունայի արգարադատության կոմիտե, 1921 թ. ՀԽՍՀ արգարադատության ժողկոմ, 1923—1924 թթ. ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ, 1924—1928 թթ.՝ նախագահ, գրականագետ, պատմաբան, հետադաշտում ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանը 1926 թ. գրում էր. «...Պետք է վերջ տալ Հայության Հայաստանում հավաքման գաղափարին, մի գաղափարի, որ մինչև այժմ էլ ապրում է ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ: Հողային ֆոնդի բացակայությունն է պատճառը, որ զարգանա ազգայնական ուժմանտիկան, և Հայութունը ձգտի տիրանալու իր «պապենական հողերին», ինչպես նաև վառ ու կենդանի պահի «միացյալ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը»: Ուստի ... անհրաժեշտ է նախ ա) վերջ դնել Հայության հավաքման գաղափարին Հայաստանի մեջ և ապա բ) երկրի մեջ եղած 300.000 արևմտահայ գաղթականությունը ցրել լայնածավալ Ռուսաստանի մեջ»³³⁹ և այլն, և այլն:

³³⁸ Ա. վ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. տասնչորսերորդ: Նամակներ (1924—1957), Երևան, 2021, էջ 121:

³³⁹ Անկախ Հայկական պետականությունը և Հայ բոլշևիկները: Նյութեր և փաստաթղթեր: Աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2021, շապիկի էջ 4, «Դրոշակ» (Երևան), թիվ 8, օգոստոս, 2021, շապիկի էջ 3: Ի դեպ, նկատենք, Դ. Անանունը ժամանակին «Սատանի ջրաղաց» վերնագրով քննադատական հոդված էր տպագրել Ա. Կարինյանի, մասնավորապես՝ «Հայաստանի ապագան» գրքույկի մասին [տես «Հայաստանի կոոպերացիա», № 20, հոկտեմբերի 31 (նոյեմբերի 1), 1920, էջ 851—856]: Զծավալվելով մեծքերենք Դ. Անանունի՝ Ա. Կարինյանին ուղղված և արդիական հնչեղություն ունեցող հետևյալ տողերը. «Հիշի՛ր 1918 թ. սեպտեմբերը Բաքվում: Հայ աշխատավորը 6 ամիս արյուն թափեց, որ Բաքուն պահվի Ռուսաստանի համար: Ռուսը իր աղանդավոր

Ինչևէ. Ավ. Իսահակյանը Վենետիկից Մ. Սարյանին 1924–1925 թթ. գրած նամակներում այլոց շարքում մշտապես ջերմ բարևներ է ուղարկել նաև Դ. Անանունին³¹⁰: Իսկ Հայաստան վերադառնալու հարցում էլ քանիցս խորհուրդ է հարցրել վերջինից: Այդ մասին Իսահակյանի նամակներում կան մի շարք խոսույն վկայություններ. դրանցից առաջինը Դ. Անանունին գրած նրա <1925, 1–12 դեկտեմբերի, Վենետիկ> թվակիր՝ անչափ հետաքրքրական ու բովանդակալից ընդարձակ նամակի հետևյալ տողերն են. «Բյուրեղացած սրտից բղխած թանկագին նամակդ ամենաքաղցր ձայներ զարթնեցրեց հոգուս մեջ. — մեր անհետացած, կորած ժողովրդի ձայնն էր, կորած ընկերների ձայնն էր, մանկության ժամանակի գեղի ժամի զանգի ձայնն էր և բոլոր անուշ ձայները մեր լեռների աղբյուրների բյուրեղյա: Արցունքով կարդացի ամեն տողը, և արցունքով գրում եմ այս տողերը: ... Քո նամակը բարձր նմուշ զգացմունքի, ազնիվ մտքի ու ոճի, եղավ ինձ համար՝ Անուշ բանտի մեջ մոռացված Արշակին իր թագավոր լինելը հիշեցնող Դրաստամատր: Ես օտարել էի ինձ, ես մոռացել էի ինձ, ես ոչինչ էի դարձել՝ ջարդված, հուսահատ հայ ժողովրդի զարհուրելի բախտից, գաղազած ու դառնացած, դու վերադարձիր ինձ իմ թագը. դու ասում ես թե՛ հայ ժողովուրդ կա՝ իր սուրբ լեզվով ու հողով, որ հիշում է ինձ. ընկերներ կան, ուղում են ինձ. տեղ կա ինձ համար ժողովրդի և ընկերների սրտի մեջ — աղա՛մանդյա գահ:»

Դո՛ւ եղար իմ բախտի դարձնողը, ոչ թե ես: Հավիտյան պիտի սիրեմ քեզ, ավելի, շատ ավելի, որքան մեջս զգամ ուժերս. սիրում եմ քեզ իբրև ազնվության մի կայուն սյուն, կանգուն մնացած պղտոր

ուղեղով չգնահատեց հայի ոգւորումը: Թուրքը գնահատեց և մեր արյունով ներկեց Նուխին, Արեշը, Գեոքչայը, Շամախին ու Բաքուն: Մի քանի տասնյակ հազար նահատակների սուլիերներ դեռ սպասում են, որ ոռոս կոմունիստը արձակե իր արդարության դատավճիռը: Ասենք, այդ դատավճիռը արդեն արձակված է: Ռուսը միացել է թուրք ջարդարարին և կոցահարում է Հայաստանի սահմանները: Ով կրկինք ... (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.)» (էջ 854):

³¹⁰ Տե՛ս Ա. վ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. *Նշվ ժող.*, հ. տասնչորսերորդ, էջ 39, 115:

հեղեղների առաջ, իսկ հիմա — իմ վերածնողին ... (ընդգծումները մերն են — Ա. Զ.)»³⁴¹:

Կահիրեում լույս տեսնող ՀՅԴ-ի օրգան «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր, դաշնակցական հայտնի գործիչ Վահան Նավասարդյանին հասցեագրած «1925, 12 դեկտեմբերի, Վենետիկ» թվակիր նամակում բանաստեղծը հայտնում է. «... ամբողջ հոգով ձգտում եմ Հայաստան: Նա միայն կարող է ինձ կենդանացնել, ժողովրդի հետ, նրա մեծ շնչով շնչել: 15 տարի եղավ, որ պանդուխտ եմ. 15 դար ... բավական է: Դ. Անանունին գրեցի, խորհուրդ հարցրի գնալու մասին, գրում է «ե՛կ, ե՛կ, քեզ ինչ, թե ով է իշխում, դու քո գա՛հն ունես ժողովրդի ու մեր սրտում»³⁴²: «<1926> 26 հունվարի, Վենետիկ» թվակիր նամակում էլ նույն հասցեատիրոջը գրում է. «Գրել էի Դավիթ Անանունին, խորհուրդ էի հարցրել վերադարձիս մասին. գրում է — ե՛կ, ե՛կ, ե՛կ: Քեզ պես մարդոց պետք ունենք, մի՛ վախեցիր, քանակը որակ է դառնում, երբ շատանանք, սոցիալիզմն ու Սիոնը իրար կգողենք»³⁴³:

Իսկ արդեն անձամբ Դ. Անանունին <1926, 15 հունվարի, Վենետիկ> թվակիր նամակում Ավ. Իսահակյանը գրում է. «Ես չա՛տ կխնդրեի քեզ, միայն մի երկու բառ գրես ինձ (ես շատ եմ հախառում քեզ) սիրելի Դավիթ — արի կամ մնա (ընդգծումը մերն է — Ա. Զ.)»³⁴⁴:

Ռ. Դարբինյանին ուղղված «<1926, հուլիս>, Վենետիկ» թվակիր նամակում էլ Իսահակյանը հայտնում է. «Ես խորհուրդ էի հարցրել (Հայաստան վերադառնալու խնդրով — Ա. Զ.) Դ. Անանունից. գրում է, որ վերադառնամ»³⁴⁵:

Նկատենք, որ 1926 թ. հոկտեմբերին՝ հայրենիք գալուց, երևանում ապրելիս Ավ. Իսահակյանը մշտապես չփվել է Դ. Անանունի հետ: Դրա վկայությունը դարձյալ Վ. Նավասարդյանին ուղղված բանաստեղծի «1930, 11 օգոստոսի, Փարիզ» թվակիր նամակի հետևյալ տողերն են. «Քանի դեռ Դավիթ Անանունը աքսորված չէր, երկու

³⁴¹ Նույն տեղում, էջ 124–125:

³⁴² Նույն տեղում, էջ 129:

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 139:

³⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 136:

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 164:

անգամ եղել ենք մայրիկիդ մոտ, ճաշել ենք (քյուֆթա ենք կերել), քո կենացը խմել ...»³⁴⁶:

Վերը նշվեց, որ Դ. Անանունը 1927 թ. երևանում չփվել է Հով. Քաջաղնունու և Ավ. Իսահակյանի հետ: Դ. Անանունի աքսորում եղած ժամանակ՝ 1934 թ., Ավ. Իսահակյանը Մոսկվայում ապրող Կ. Միքայելյանից տեղեկություն է խնդրել նրա մասին³⁴⁷:

2. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԱՆՈՒՆԻ

«ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (1901–1918)»

ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ԳՐԹԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Ավ. Իսահակյանի և Դ. Անանունի առնչությունների հետ կապված մեկ այլ հետաքրքիր իրողություն վերաբերում է վերջինիս «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918)» աշխատությանը:

³⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 287: Վ. Նավասարդյանի մայրն ապրում էր Երևանում «Սպանդարյան փողոցի վրա երկրորդ հարկում՝ մի սենյակ»ում: Հետաքրքիր է նաև հիշատակել 1925 թ. զարնանը նրան այցի եկած Ե. Չարենցի մասին տեղեկությունը: Նույն թվականին Հոռմում հանդիպելով Վ. Նավասարդյանին՝ վերջինս բանաստեղծին խնդրում է մոլոր փոխանցել գրած նամակը: Չարենցը կատարում է խնդրանքը: «— Մի օր դուռս մեկը ծեծեց, — գրում է Նավասարդյանի մայրը՝ որդուն, — բացեցի ու տեսա, որ երիտասարդ ու կարճահասակ մեկը՝ քաղցր ձայնով ինձ մայրիկ ասելով՝ մի նամակ է տալիս ինձ. Չարենցն էր. մեկ այնպիսի լեզու բանացրեց, որ ես ամեն ինչ մոռացած՝ կոշակի հրավիրեցի իրեն. կիրակի օրը եկավ ու կերավ. կարծեմ իր կյանքումը էդպես կլույս դեռ չէր կերած» [Վ. Ն ա ւ ա ս ա ր դ ե ա ն. Չարենց (Յուշեր եւ խորհրդածություններ), Գահիրէ, 1957, էջ 131]: «... Չարենցն էր. մեկ այնպիսի լեզու բանացրեց, որ ես ամեն ինչ մոռացած ...»-ի կապակցությամբ նշենք. այդ օրերին «Նորհրդային Հայաստան» թերթում սուպերովել էր (ապրիլի 5-ի և 7-ի համարներում) Ե. Չարենցի «Հանդուցյալ սլարոնը կամ սլարոն հանդուցյալը (արտասահմանյան պատմվածք)» վերնագրով երգիծական ակնարկը: Վ. Նավասարդյանի խոսքով՝ ակնարկը խոցել էր «մորս վիրավոր սիրտը»: Չծավալվելով նկատենք. ակնարկի ու Վ. Նավասարդյանի արձագանքի մասին ուշագրավ դիտարկումներ է կատարել Ալ. Զաքարյանը. մանրամասն տե՛ս Ալ. Զ ա ջ ա ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., գիրք 2, էջ 405–416:

³⁴⁷ Տե՛ս Ա. փ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. Նշվ. ժող., հ. տասնչորսերորդ, էջ 344:

տույթյան երրորդ հատորի տպագրությանը: Պարզվում է, որ Ավ. Իսահակյանն արտասահմանում Սովետական Միության առևտրական (Տորգպրեդի) ներկայացուցիչ Պողոս Մակինցյանի հետ դրանում մեծ դեր է ունեցել: Այսպես. դեռևս «<1924>, 14 հոկտեմբերի, Վենետիկ» թվականը՝ Ռ. Դարբինյանին ուղղված նամակում Իսահակյանը գրում է. «Մի պարոն, որ վախենում է անունը տալ, խնդրում է քեզ հայտնել (ինքը Հայաստանից է եկել), որ Դավիթ Անանունը փող է խնդրում քեզնից, ինչ-որ գիրք է ուզում հրատարակել [խոսքը «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918 թթ.)» գրքի մասին է – Ա. Զ.]: Անանունը միակ մարդն է, որ ժայռի պես կանգնել է համատարած ստրկամտության մեջ, քննադատում է, և վախենում են նրանից: Հիմա դու գիտես, թե ի՞նչ կերպով փողը պիտի հասցնես Երևան, երևի Պարսկաստանի միջոցով (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»³⁴⁸:

Դ. Անանունը նախապես ցանկացել է գիրքը հրատարակել Ամերիկայում³⁴⁹, ապա, ինչ-ինչ նկատառումներով, նաև նկատի ունենալով

³⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 62:

³⁴⁹ Այդ մասին տեղեկանում ենք Դ. Անանունի՝ 1924 թ. օգոստոսի 21-ին «Ամերիկահայ Հանրագիտակ տարեգրքի» հրատարակիչ Հակոբ Խաչմանյանին գրած նամակից. «Կամենում եմ մի խնդրի առիթով ինքս Ձեզ նեղություն պատճառել: Բանը ահա ինչումն է. ես պատրաստ ունեմ իմ աշխատության («Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը») երրորդ հատորը: Տպագրված այդ գործը կլինի 480 էջ (էջում 38 տող, տողում 50 տառ): Ձեռագիրս հանված է գրամեքենայով, ուրեմն դյուրընթեռնելի է: Հարցնում եմ Ձեզ. կարո՞ղ է հրատարակիչ գտնվել Ամերիկայում իմ այդ գործի համար: Հարկավ հրատարակիչը իր վրա է առնում բոլոր ծախքերը (թուղթ, տպագրություն) և վայելուչ հոնորար է վճարում ինձ, հեղինակիս: Հաղորդում եմ Ձեզ նաև այն, որ աշխատությունս զբաղվում է ռուսահայ իրադարձություններով, նրանց լուսաբանությամբ և քննությամբ՝ նկատի ունենալով 1901–1918 տարիների ժամանակաշրջանը: Իմ գործի միջ ես անաչառ եմ, թեև սա ենթակայական հասկացողություն է: Համենայն դեպս ինձ փրկում է իմ պատմահայեցողությունը – մարքսիզմը: Անաչառ լինելով գործս խոստովանում է որոշ զեմքերի ու հոսանքների դրական ջանքերը, բայց և անխնա դատախեւտում նրանց պատմական խոշոր սխալները: Մասնավորապես քննության եմ առել և դատապարտության խոսք ասել Հայկական հարցի շուրջը տարված քաղաքականության, չեմ խնայել կամավորական շար-

Մխիթարյանների մոտ՝ Վենետիկում, տպագրության բարձր որակը՝ որոշել է գիրքը տպագրել այդտեղ: «1925, 23 նոյեմբերի, Վենետիկ» թվակիր նամակում Ավ. Իսահակյանը Պ. Մակինցյանին գրում է. «Սիրելի Պողոս, / ... Սպասում էի Դավիթի գրքի մասին վերջնական կարգադրության, սակայն ուրբաթն ավելի շուտ եկավ. քան չաբաթը:

Կարծում եմ, որ գիրքը չի տպվելու այստեղ, եթե ուղենաս էլ:

Տպարանի վարդապետը տեղափոխվում է Միլան, ուրիշն է նստելու նրա ամուսին, բայց սա երկրորդականն է, անշուշտ: Ցավալին այն է, որ Հայերեն շարող երկու դրաշարներից մեկը խենթացավ. հիվանդանոցումն է: Շարող չունեն: Պոլսից սպասում են դրաշարի, որ այս վեց ամիս է՝ պիտի գա, և դեռ պիտի գա: Իրանք էլ չեն իմանում, թե ե՞րբ պիտի գա:

Այդ դժվարությունից դուրս, հիմա առաջարկում են ինձ (եթե սկսեն գիրքը չարել), որ պայմանը կապենք իտալական լիբրեթի վրա, որովհետև Ֆրանսիական Ֆրանսիլը ընկնում է, և, ըստ իրենց ակնարկին, 100-ին 50 տոկոս հավելումն պիտի անեն: Առհասարակ սրանց հետ գործ ունենալը — դժվարին բանն է:

Նոր վարդապետը, որ ստանձնե գործերը, կխոսիմ հետը, եթե ուղենաս, որ տպվի, և եթե գրաշարն էլ գա ...»³⁵⁰:

Ժումը և բնականաբար Հ. Հ. Դաշնակցությանը: Այս հաղորդումն էմ, որ պատրանքներ չստեղծվեն իմ գործի շուրջը և հրատարակիչը իմանա, թե ինչի հետ գործ ունի: Այնաստույթյանս աղբյուրների մի խոշոր մասը ուսասական է... Բազմաթիվ թվական աղյուսակներ կան գործիս մեջ: Արևմտահայերը խորշում են թվերից, բայց մենք ձգտում ենք երևույթները պատկերացնել հաստատ տվյալներով ... // Բարի եղե՛ք որոնելու մի հրատարակիչ: Չեմ կարծում, որ նա փնասվի: Հավանորեն գիրքը մեղ, Հայաստանի բնակիչներին, չի հասնի, բայց միթե նվազ են դադույթների հայ ընթերցողները և կամ պակաս հետաքրքրություն ունեն նրանք դեպի մեր երեկը, որ սնուցանում է պատմական այսօրը: Իհարկե, իմ հրատարակչին ես չեմ արտոնում ոչինչ հապավելու կամ փոփոխելու իմ գործի մեջ: Այն պիտի լույս ընծայվի այնպես, ինչպես դուրս է եկել իմ գրչի տակից: Գրականությունը իմ աչքում սրբագործություն է: Զիջում այստեղ ես չգիտեմ» (ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, Թ. 3—4: Նաև՝ Ա. Զ ա ք ա ր յ ա ն. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի, էջ 240—241):

³⁵⁰

Ա. փ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. Նշվ ժող., հ. տասնչորսերորդ, էջ 123—124:

Մեկ այլ նամակով էլ՝ «1926, 4 հունվարի, Վենետիկ», Ավ. Իսահակյանը Պ. Մակինցյանին հայտնում է. «Երկու օր առաջ տպարանի հետ վերջացրի պայմանը Դավիթի գրքի տպագրության վերաբերմամբ. նույն պայմանն է, նույն թղթով ու ձևով, ինչ որ քեզ հայտնել են նրանք, միայն ֆրանսիական ֆրանկը վերածեցինք դոլլարի հաշվով: Դոլլարը իբրև կայուն դրամ:

Կսկսվի տպագրությունը իսկույն, երբ համաձայնես, երբ — նոր առաջարկ — կանխավճար ուղարկես 100 դոլլար: ... Եթե ուղարկելու ես դրամը, ուղարկի՛ր նրանց, վանքի վրա, իսկ եթե չես համաձայնում, գրիր ինձ, որ ձեռագիրը ետ ստանամ»³⁵¹:

Պարզվում է նաև, որ գրքի տպագրության հարցով Ավ. Իսահակյանն ու Դ. Անանունը ևս նամակագրական կապի մեջ են եղել: Այսպես, Իսահակյանը <1926, 15 հունվարի, Վենետիկ> թվակիր նամակում Անանունին գրում է. «Մոտ մի ամիս առաջ քեզ նամակ գրեցի գրքիդ տպագրության համար, բայց մինչև օրս չեն ձեռն զարկած, և Պողոսից էլ (Մակինցյան—Ա. Զ.) կարգադրություն չկա սկսելու. ինչ-որ հրահանգի է սպասում: Լավ կլիներ, որ սկսած լիներ, քանի ես այստեղ եմ, որովհետև Հայաստան գալուց առաջ պիտի Փարիզ գնամ ... »³⁵²:

Ինչևէ. Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901—1918)» վերնագրով աշխատությունը 1926 թ. տպագրվում է Վենետիկում:

Հավելենք. «Պ. Մակինցյանի 1937 թ. հարցաքննության արձանագրությունից պարզվում է, որ Դ. Անանունն ինքն է նախաձեռնել իր գրքի երրորդ հատորը Վենետիկում տպագրելու գործը՝ հաշվի առնելով այնտեղի տպագրության բարձր որակը: Այդ նպատակով նա դիմել է Ա. Հովհաննիսյանին և Ս. Լուկաշինին: Նրանց աջակցությամբ գրքի ձեռագիրը Պ. Մակինցյանն անձամբ է տարել Վենետիկ և հանձնել տպագրության: Պ. Մակինցյանը հայտնել է, որ գրքի տպագրության համար անհրաժեշտ արտարժույթը Դ. Անանունը ստացել է Ս. Լուկաշինի կարգադրությամբ և փոխանցել Загрос-

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 133:

³⁵² Նույն տեղում, էջ 134:

տօրի միջոցով: Տպագրվել է գրքի 800–1000 օրինակ, որից Պ. Մակինցյանը Հայաստան է բերել 1–2 օրինակ: Ուշագրավ է, որ Անդրեյկրկոմի երկրորդ քարտուղար Հ. Նազարեթյանը, տեղեկանալով Դ. Անանունի գրքի տպագրության մասին, նամակ է գրել Պ. Մակինցյանին: Բայց ստանալով Ս. Լուկաշինի բացատրությունը, որ այդ գրքի տպագրությունը եղել է նաև Ա. Մյասնիկյանի ցանկությունը, նա լռելյայն թույլ է տվել»³⁵³:

³⁵³ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 148:

ԳԼՈՒԽ XII

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՔՍՈՐ, ՄԱՀ (1927–1943 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Ծավալելով գիտական ու հասարակական ակտիվ գործունեություն՝ Դ. Անանունն արժանանում է վաստակած հարգանքի, բայց և մյուս կողմից՝ ավելացնում իր հակառակորդների ու թշնամիների թիվը:

Հարկ ենք համարում հատուկ նշել ինչպես նկատվել է, Դ. Անանունը «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» ուսումնասիրության նաև նախորդ երկու հատորներում ու այլ հրապարակումներում «մեծաքանակ նյութերի և փճակագրական տվյալների օգտագործմամբ փորձել է վերլուծել արևելահայերի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման օրինաչափությունները, առաջ է քաշել հայության ազգային համախմբման անհրաժեշտության գաղափարը: Հայ ազգային-ազատագրական շարժման խնդիրների, Հայկական հարցի լուծման ուղիների վերաբերյալ իր տեսակետներում նա բանավեճի մեջ էր դաշնակցականների և բոլշևիկների հետ. մերժում էր դաշնակցականների ամբոխավարությունը և բոլշևիկների «մոլեռանդ» ինտերնացիոնալիզմը: Նա ժխտում էր նաև դասակարգային գիտակցության դերը պատմության մեջ և առաջնային նշանակություն էր տալիս ազգային պատկանելության գիտակցությանը: Չնայած պատմականությունից մի շարք խոտորումներին՝ XIX դ. հայ ժողովրդի հասարակական զարգացման գործում Ռուսաստանի խաղաղած առաջադիմական դերի վերաբերյալ Դ. Անանունի գնահատականը պահպանում է իր արդիականությունը»³⁵⁴:

... Խառնակ ժամանակներ էին³⁵⁵, և «հայության հավաքման» գաղափարը, որ ընկած էր վերը նշված ուսումնասիրության հիմքում,

³⁵⁴ Հայոց պատմություն, Հ. III, գիրք II, Երևան, 2015, էջ 183:

³⁵⁵ Այդ շրջանում սպեցիֆիկյան անցյալ ունեցող բոլշևիկ պետական գործիչների և ՀԿ(բ)Կ ներսում առկա ընդդիմադիր խմբակցության միջև ըն-

արժանանում է սուր քննադատության. «Անանունի դեմ «խաչակրաց արշավանք» է սկսվում դաշնակցական մամուլից մինչև խորհրդային մամուլը ներառյալ»³⁵⁶: Նրան անվանում են «սխրահոչակ», «սիրացու», «ազգայնամոլ», «վնասակար» անձնավորություն: Հրապարակվում են հակասպեցիֆիկյան հոդվածներ, տալսեղաններ, որոնցում դադարաբաժանական բռնաճնշումների համար հող է նախապատրաստվում: Դ. Անանունի շուրջ գնալով օդակը սեղմվում է, ի հայտ են գալիս չարադուշակ առաջին նշանները. 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ին նա ազատվում է Պետական թանգարանի Հեղափոխության բաժնի վարիչի պաշտոնից: Լուսժողովոմ Ա. Մուսկյանը նրան խոստանում է թարգմանության պատվերներ տալ ասորուտի միջոց վաստակելու համար, բայց այդ աշխատանքը նրան չի բավարարում:

1927 թ. մարտի 25–27-ին տեղի է ունենում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի չորրորդ լիազուսմար նիստը, որտեղ սուր քննադատության են արժանանում նախկին «սպեցիֆիկները», սպեցիֆիզմի ճատագույները, Դ. Անանունը³⁵⁷: Ապրիլի սկզբին նա մեկնում է Թիֆլիս՝ աշխատանք փնտրելու կամ արտասահման (Պարսկաստան) փոխադրվելու թույլտվություն ստանալու համար. վերջին առումով Ալեքսանդր Բեկզադյանի միջոցով դիմել է Մ. Օրախելաշվիլուն և խնդրել իրեն անձնագիր տալ Պարսկաստան մեկնելու համար՝ մի շարք կոմունիստների կողմից յոթ տարի շարունակ իր նկատմամբ վարած վերաբերմունքի

թացող պայքարի ու Դ. Անանունի, նրա աշխատության շուրջ ձևավորվող մթնոլորտի մասին տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 147–150:

³⁵⁶ Հ. Բ. Աբրահամյան. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը, էջ 25: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 26–27:

³⁵⁷ «Առանձնապես թուևտ էր Մ. Օրախելաշվիլու [ՀամԿ(բ)Կ Անդր-երկրկոմի առաջին քարտուղար և Թիֆլիսում հրատարակվող «Заря Востока» թերթի խմբագիր— Ա. Զ.] ելույթը, որը հատուկ հանձնարարությամբ եկել էր Թիֆլիսից, — զրուց է Հ. Բ. Աբրահամյանը: — Պենտմի ամբիոնից նա հայտարարում է, որ կթի «մինչև հիմա դուք չեք ոչնչացրել Դավիթ Անանունին» և «արմատախիլ չեք արել հայկական սպեցիֆիզմը», ապա «հիմա սեղծ է արվի»: Ասված է հստակ և կոնկրետ» (տե՛ս Հ. Բ. Աբրահամյան. Նշվ. հոդ., էջ 28):

պատճառով³⁵⁸, սակայն մերժում է ստանում: Այդ օրերին նա աշխատում է Թիֆլիսի ու Բաքվի թանգարաններում: Մայիսի կեսերին վերադառնում է Երևան՝ Պետական հրատարակչության հետ «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918)» գրքին վերաբերող հաշիվները փակելու: Մայիսի վերջին ՀՄՍՀ պետքադպարչության ղեկավար Ս. Մելիք-Հովսեփյանի (Մելիք-Օսիպով) հրավերով լինում է նրա մոտ՝ նրանից իր գրքի օրինակը ստանալու համար: Վերջինիս հետ ունեցած խոսակցությունից հասկանում է՝ պետք է մեկնել Հայաստանից, սակայն ասում է, որ որևէ գրքի թարգմանության պատվեր ստանալու դեպքում մինչև աշուն կմնա Հայաստանում: Սպասված պատվերը չի ստացվում. հունիսի 23-ին Անանունը մեկնում է Թիֆլիս, որտեղ էլ հուլիսի սկզբին թարգմանության համար ստանում է Վ. Ի. Լենինի գրքույկը³⁵⁹:

Կարծես թե կյանքը հունի մեջ էր ընկնում, բայց առջևում, մեղմ ասած, դրամատիկ անակնկալներ էին սպասվում: Հուլիսի 1-ից 6-ը տեղի է ունենում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հինգերորդ լիազույցմար նիստը, որը կուսակցական կազմակերպությունների ուշադրությունը հրավիրում է օպոզիցիոներների դեմ պայքարն ուժեղացնելու վրա՝ պահանջելով տույժի ամենախիստ միջոցներ կիրառել կուսակցության այն անդամների նկատմամբ, ովքեր կշարունակեն պաշտպանել հակալենինյան հայացքներ: Պլենումն Աշ. Հովհաննիսյանին ազատում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից, և նա հեռանում է Հայաստանից: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրված Հ. Հովսեփյանը օգոստոսի 7-ին ՀամԿ(բ)Կ Անդերկրկոմի պաշտոնաթերթ «Заря Востока»-ում հանդես է գալիս «Միասնական ֆրոնտում լենինիզմի դրոշի տակ» վերնագրով հոդվածով, որտեղ, ի թիվս այլ հարցերի, «սպեցիֆիկ-մենչևիկ» Դ. Անանունին անվանում է «պրոլետարական հեղափոխության և խորհրդային իշխանության կատաղի թշնամի»³⁶⁰:

³⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 32:

³⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 41, 84: Հմմտ. Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 149–150:

³⁶⁰ Տե՛ս «Заря Востока» (Тифлис), 07. VIII. 1927. Նկատենք, հոդվածում Դ. Անանունի գործունեությանը տված գնահատականներին ու մեղադրանքներին վերջինս պատասխանել է 1927 թ. հոկտեմբերի 13-ին կա-

Մինչ այդ՝ հուլիսի 28-ի առավոտյան, Հայաստանի պետական քաղաքական վարչության առաջարկով Դ. Անանունը Թիֆլիսում (Բերտոլտովսկայա 42-ից՝ Երզնկյանի բնակարանից) ձերբակալվում է³⁶¹։ Սեպտեմբերի վերջին նրան տեղափոխում են Երևան։ Այստեղ ենթարկվում է ինտենսիվ հարցաքննության։ Մասնավորապես, քննիչի հարցին՝ «Եթե, իրոք, հակադաշնակցական անձնավորություն եք, ապա ինչո՞ւ եք 1919–1920 թվականներին ծառայել դաշնակցական կառավարությանը և ինչո՞ւ եք ցանկանում տեղափոխվել արտասահման», Անանունը պատասխանում է. իր «ելուլթներում, ինչպես և մամուլում, հրապարակային ռեֆերատներում պաշտպանել է կոալիցիոն կառավարությունը ... և դատապարտել դաշնակցության մենաշնորհ իշխանությունը ...»։ Եվ, թեպետ, դաշնակցությունն ունեցել է մենաշնորհ իշխանություն, այնուամենայնիվ «ես պաշտպանել եմ այդ կառավարությունը»։ «Խորհրդային իշխանության թերությունները ես գտնում էի ոչ թե նրա սոցիալական միջոցառումներին, այլ նրա փափուկ քաղաքականության մեջ (առանձնապես Թուրքիայի նկատմամբ), որը Հայաստանին պահում է ճնշված վիճակում, նրան զրկելով իր վաղեմի տարածքից»։ Դ. Անանունը արտասահման տեղափոխվելու իր մտադրությունը բացատրում է նրանով, որ վերջին յոթ տարում մի քանի կոմունիստների կողմից իր դեմ տարվող պայքարը իրեն հասցրել էր հուսահատության և դրա համար էլ գերադասում էր տեղափոխվել Պարսկաստան։ Այդ կոմունիստ կոչեցյալները թունավորում էին իր կյանքը։ Այսպես ասում է՝ որպես հին մարքսիստ, լավ գիտի սոցիալ-դեմոկրատական կաղմակերպության ամբողջ անցյալը և հեղափոխական շարժման մեջ այդ անձնավորությունների «հաճախ վարակիչ» գործունեությունը³⁶²։

Դ. Անանունի 1927 թ. սեպտեմբերի 29-ի հարցաքննության արձանագրությունից կրկին պարզորոշ երևում են նրա քաղաքական

յացած հարցաքննության ժամանակ ժխտելով («протестую против статьи Айка Овсепяна») իր հասցեին ուղղված բոլոր մեղադրանքները, նաև նշելով. «Իմ դժբախտությունն այն է, որ իմ անցյալով եղել եմ նշանավոր որոշ կոմունիստների ընկերը, նրանց դեմ պայքարը մեծապես անդրադարձել է ինձ վրա» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 34, նաև թ. 81, 82)։

³⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 9, 15։

³⁶² Տե՛ս Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հոդ., էջ 29։

Հայացքները դաշնակցության, Հայահավաքման, Հայաստանի անկախության և նրա ապագայի վերաբերյալ: Այսպես.

«Հարց.— Ձեր վերաբերմունքը ՀՀԴ-ի նկատմամբ, Դուք չե՞ք գտնում, որ Դաշնակցություն կուսակցությունը պետք է ... հեռանա քաղաքական ասպարեզից, և որ նրա քաղաքականությունը հայ ժողովրդի ու Հայաստանի նկատմամբ կործանարար է:

Պատ. — ... Իմ կարծիքով Դաշնակցությունը քաղաքական ասպարեզից կարող է հեռանալ միայն տարածքային հարցերը լուծելուց (ներկայիս Հայաստանի սահմանները դեպի Թուրքիայի կողմը ընդլայնելու) և հայ ժողովրդին իր հայրենիքում հավաքելուց հետո ... այդ կուսակցության քաղաքական մահը կախված չէ մեր սուբյեկտիվ ցանկություններից ...

Հարց. — Դուք քաղաքական ինչպիսի՞ պահանջներ ունեք, որոնց չկատարումը Հայաստանի գոյությունը, որպես պետություն, անիմաստ է դարձնում ...

Պատ. — ... Հայաստանի, որպես պետության, թերությունն այն է, որ այստեղ լուծված չէ ազգային հարցը, այսինքն՝ տերիտորիայի հարցը և հայ ժողովրդի հավաքումը Հայաստանում:

Հարց. — Ինչպե՞ս եք Դուք գնահատում դաշնակցականների 1921 թ. փետրվարյան ելույթը. դա եղել է ավանտյուրա՞, թե՞ ապստամբություն:

Պատ.— Դա ապստամբություն էր, քանի որ եղել է ժողովրդական լայն շարժում»³⁶³:

ՀԱՅԷ պետքաղվարչության հատուկ խորհրդակցությունը 1927 թ. հոկտեմբերի 15-ին հրապարակում է Դ. Անանունի գործի մեղադրական եզրակացությունը: Հետաքրքիր է դրա «հիմնավորումը», ուստի ներկայացնենք այդ ծավալուն նյութն ամբողջությամբ: «Հայ սպեցիֆիկների առաջնորդ Դ. Անանունը Հայաստան է եկել 1919 թ., երբ երկրում թագավորում էր դաշնակցական ամենաթողությունը: Ծանոթանալով տեղի կյանքի, սոցիալ-քաղաքական կողմերի հետ և համոզվելով, որ «Հայաստանում իրական քաղաքական ուժ է ներկայացնում «Դաշնակցություն» կուսակցությունը, և որ Հայաստա-

³⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 30–31, 79: Հմմտ. Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հոդ., էջ 29:

նում կաղմակերպչական սկիզբը կարող է ներդնել այդ կուսակցութ-
յունը» ... նա սկսում է համագործակցել դաշնակների կառավարութ-
յան հետ որպես գրականագետ և հասարակական գործիչ, որը ներ-
շնչվել է դաշնակցական ոգով: Նա արագ հեղինակություն է նվա-
ճում և ստանում կառավարության անդամների վստահությունը՝
նրանց հետ վարելով մտերիմ բարեկամություն: Մասնավորապես նա
բարեկամություն էր անում Փրկության Կոմիտեի նախագահ Վրաց-
յանի հետ, 1921 թ. փետրվարյան դաշարկածախնդրության ժամա-
նակ փաստորեն նրա խորհրդականն էր, չնայած ոչ մի պետական
պաշտոն չէր վարում: Այդ վստահությունը հասնում էր նրան, որ
նույնիսկ նրա խնդրանքով ազատում էին բանտարկված կոմունիստ-
ներին, որով հպարտանում է ԱՆԱՆՈՒՆԸ՝ դա վերագրելով իր տա-
ղանդին, աղնվությունը և այլն: 1921 թ. փետրվարյան օրերին ԱՆԱ-
ՆՈՒՆԸ Վրացյանից ստացած թղթով շրջում էր ձեռքակալվածների
գետեղարանները և բանտերը ու իր հայեցողությամբ ազատ արձա-
կում բանտարկյալներին: Ավելորդ չէ, եթե ասենք, որ քաղաքա-
ցիական պատերազմի օրերին նման հանձնարարություն կարող է
ստանալ միայն կառավարությանն ամենամոտ կանգնած անձնավո-
րությունը, եթե ոչ նախարարը, իսկ Անանունը հենց այդպիսին էր:

Բնականաբար, գտնելով, որ «Դաշնակցություն» կուսակցութ-
յունը «կաղմակերպչական սկիզբ» ունեցող միակ միանձնյա իշխա-
նությունն է, համագործակցելով դաշնակցական կառավարության
հետ նա հանդիսանում է բոլոր այն շարժումների թշնամին, որոնք
ուղղված էին տիրող կարգերի (դաշնակցական) դեմ: Քանի որ միակ
իրական ուժը, որի հետ դաշնակցականները պետք է հաշվի նստեին
Հայաստանում, բոլշևիկների կուսակցությունն էր, և որը հենվում
էր հեղափոխական Ռուսաստանի վրա, ապա Անանունի պայքարը
ուղղված էր այդ կողմը:

Չնայած այն իրողությանը, — արձանագրված է մեղադրական եզ-
րակացության մեջ, — որ Անանունն իր վերաբերմունքը դեպի բոլ-
շևիկները արտահայտել է մինչև Հայաստանում տեղի ունեցած մա-
յիսյան ապստամբությունը (1920 թ.) իր հողվածներում, որոնք լույս
էին տեսնում հենց իր կողմից խմբագրվող «Հայաստանի Կոոպերա-
ցիա» (Կոոպերացիա Արմենիի) ամսագրում, սակայն 1920 թ. հունիս
ամսին, նույն ամսագրի հ. 11-ում, հրապարակվում է նրա ծրագրային

հոգվածը, որտեղ նա կտրուկ դատապարտում է Հայաստանի բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունը: Այդ հոգվածում, որը վերնագրված էր «Օտարները»³⁶⁴, ցեխ է լցնում բոլշևիկների վրա՝ վերջիններիս անվանելով դավադիրների աննշան խումբ, ինորհրդային Ռուսաստանի գործակալներ և այլն: Հոգվածի վերջում նա որոշակիորեն ընդգծում է, որ հայոց պետականության հակառակորդները տեղ չպետք է ունենան Հայաստանում: Նույն հոգվածում նա օտար է անվանում նաև Հայաստանում ապրող մոլոկաններին և թյուրքերին ու «Եղբայրություն և խաղաղություն» քարոզող Անանունը հասարակական կարծիքը բարձրացնում էր բոլշևիկների ու ազգային փոքրամասնությունների դեմ: Դաշնակներին էլ հենց այդ էր պետք, որպեսզի սկսեն ավելի շատ կոտորել հակառակորդի ճամբարից:

Այդ ժամանակ նա սկսում է իր հոգվածներում թունավորումները բոլշևիկների հասցեին, նույն ամսագրում, որն արդեն պարբերաբար էր լույս տեսնում: Այդ հոգվածներում նա ամբողջ այն չարությունք, որին ունակ էր նրա գրիչը, հարձակվում է բոլշևիկների և ընդհանրապես հոկտեմբերյան հեղափոխության վրա: Անանունի նպատակը պարզ էր: Այդ հոգվածներով կիսամենչեիկ և կիսադաշնակ Անանունը նպատակ էր հետապնդում հասարակական կարծիքը բարձրացնել Հայաստանի բոլշևիկների դեմ և բեմահարթակից վերացնել այդ կուսակցությանը ...

Անկասկած, խորհրդայնացումից հետո մնալով Հայաստանում Անանունը չփոխեց իր վերաբերմունքը բոլշևիկների նկատմամբ: Դաշնակցականների փետրվարյան արկածախնդրությունը նրա կողմից գնահատվում է որպես լայնամասշտաբ ժողովրդակաճառ ապստամբություն ... Այնուամենայնիվ, նա մնում է Հայաստանում և խմբագրում «Վոզրոժդենիե» ամսագիրը (լույս է տեսել միայն 1 համար) ...

Խորհրդայնացումից անմիջապես հետո նա մտադրվում է տեղափոխվել արտասահման իր համախոհների մոտ, բայց այդ թույլտվությունը նա չի ստանում: Չնայած դրան, որոշ կոմունիստների կողմից նրա նկատմամբ եղել է վստահություն և նրան վստահվել է

³⁶⁴ «Հայաստանի կոոպերացիա»-ի 1920 թ. № 11-ում (հունիսի 15, էջ 379–381) տպագրված հոգվածի վերնագիրն է՝ «Անհարազատները»:

Հայաստանի ԽՍՀ հեղափոխական թանգարանը, սակայն Հայաստանում գտնվելու ողջ ժամանակահատվածում նա չարաշահել է պատասխանատու կոմունիստների վստահությունը և օգտագործել իր դիրքը հակախորհրդային նպատակներով: Նա նաև թանգարանի նյութերն օգտագործել է իր ոչ պակաս հակահեղափոխական աշխատությունը (Հատոր III) հրատարակելու համար, որը հաճախ է հիշատակում իր ցուցմունքներում»³⁶⁵: Այնուհետև մեղադրական եզրակացություն մեջ նշվում է, որ Անանունի հակահեղափոխական գործունեության կոնկրետ վկայությունն այն է, որ ըստ գործակալական տեղեկությունների, 1923–1924 թթ. ակտիվորեն աշխատանքներ էր տանում ուսանողների մեջ, որոնց գերակշռող մասը «հակախորհրդային երիտասարդությունն էր (դաշնակցական կուսակցություններից ելած)»: (Հարցաքննության ընթացքում Դ. Անանունը հայտնել է, որ թանգարանում «իր օգնականներն են եղել կոմերիտականներ Անդրանիկ Վարդանյանը և Նաիրի Զարյանը ..., որ եկողներից բացատրեն պատմությունը»– Ա. Զ.)³⁶⁶: 1924 թ. Հայաստանում ստեղծվում է «Երիտասարդ մենչևիկներին» կադմակերպությունը, որի ղեկավար Սուրեն Մխիթարյանը, ակտիվ անդամներ Աբաս Խահակյանը, Ուրեր Խոնդկարյանը և այլք կապի մեջ էին Անանունի հետ, ինչը նա ժխտել է իր ցուցմունքներում: Նրա ազդեցություն տակ են համարում նաև ձերբակալված «հակահեղափոխական երիտասարդական «Հայկազունի» խմբի» անդամներին: ... Լինելով դաշնակցականների համախոհը նաև Հայաստանում ազդային հարցի լուծման տեսանկյունից (տարածքների ընդլայնում և ազդի հավաքում և այլն), Անանունը մինչև այժմ մնալով նվիրված դաշնակցականներին՝ կապ է հաստատում նաև Հայաստանի Դ (Կ) (դաշնակցություն կուսակցության – Ա. Զ.) ընդհատակյա կադմակերպության հետ, որտեղից ստանում է դադունի բերված գրականություն: ... Վերջինս երևում է նաև նրա ցուցմունքներից, որտեղ պնդում է, թե «Դաշնակցություն» կուսակցությունը Հայաստանում աշխատելու հիմքեր ունի և այն դեռ չի կորցրել իր վսեմությունը: Նա համաձայն

³⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 49–51: Հմմտ. Ա. Մանուկյան. Դրականագետ Դավիթ Անանունը Դաշնակցության համախոհ (1927 թ.). – «Հայոց Աշխարհ» (Երևան), 09. IV. 1999:

³⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 33:

չէ նույնպես հարցի Քաջազնունու տեսանկյան հետ ..., — կարողում ենք մեղադրական եզրակացության մեջ: — ԱՆԱՆՈՒՆԸ որպես գրականագետ չէր կարող լուր, սակայն գոյություն ունեցող կարգի պայմաններում նա չէր կարող նաև ելույթներ ունենալ մամուլում, ուստի նրա հարաբերությունները խորհրդիշխանության հետ սրվեցին հատկապես այն ժամանակ, երբ մամուլում հայտնվեցին մի շարք հոգվածներ նրա դեմ: Երբ նրա համար հնարավորություն չմնաց «պաշտպանվելու» և ցեխ չպրտելու (հին ժամանակների սովորություն) իր հակառակորդների վրա և այլևս ուժ չունենալով տանել գոյություն ունեցող կարգը, վերջնականապես որոշում է արտասահման՝ Պարսկաստան տեղափոխվել և սահմանով անցնելու օժանդակության խնդրանքով դիմում է էրիվանի «Դաշնակցություն» կուսակցության ընդհատակյա ԿԿ-ին (Կենտրոնական Կոմիտեին — Ա. Զ.)»³⁶⁷:

Որպես վերոհիշյալի ապացույց, նշվում են Անդրկովկասյան Պետքաղվարչության արտաքին հետախուզության տվյալները, որոնք չպետք է հայտնվեին մեղադրյալին, ապա հիշատակվում են նրա կապերի մասին «խորհրդային իշխանության և մյուս թշնամիների հոգևորականության» հետ:

Մեղադրական եզրակացության վերջում գրված է, որ «Հայաստանի ՊԲՎ-ն, Հաշվի առնելով բոլոր վերոշարադրվածը և գտնելով, որ ՏԵՐ-ԴԱՆԻԵԼ ՅԱՆԻ (ԱՆԱՆՈՒՆԻ) ԱԽՖՍՀ սահմաններում տվյալ քաղաքական իրադրության ժամանակ ազատության մեջ գտնվելը աննպատակահարմար է և վնասակար, նրան ձերբակալել է, գտնում է, որ նրա մեղավորությունը ապացուցված է և գործը հանձնում է Հայաստանի ՊԲՎ Կոլեգիայի քննությանը»:

Անանունի գործը այնուհետև քննվում է նաև ԱնդրՖեդերացիայի ՊԲՎ կոլեգիայում, և 1927 թ. նոյեմբերի 24-ին որոշում է կայացվում նրան աքսորել ՌՍՖՍՀ համակենտրոնացման ճամբարներից մեկը՝ 3 տարի ժամկետով³⁶⁸: 1928 թ. փետրվարի 6-ին Դ. Անանունը եղել է Մոսկվայի Բուռնիկի բանտում: Ապրիլի 27-ին ԽՍՀՄ ՄՊԲՎ կոլեգիային կից Հատուկ խորհրդակցությունը հաստատում է վերը նշ-

³⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 51–52: Հմմտ. Ա. Մ ան ու կ յ ա ն. նշվ. հոգվ.:

³⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 95:

ված պատժապատիժը և որոշում նրան աքսորել Սիրիո³⁶⁹։ Մայիսի սկզբին նրան աքսորում են Տոմսկի շրջանի Նարիմի երկրի Իլինո գյուղ³⁷⁰։

Աքսորավայրից Մոսկվայում ապրող Կ. Միքայելյանին և գրող-լրագրող Նիկողայոս Տեր-Մանյելյանին Դ. Անանունի գրած նամակներից³⁷¹ տեղեկանում ենք աքսորավայրի, դրա պայմանների, նրա կենցաղի, դրաղմունքի, ձերբակալության մանրամասների և բաղմամբիվ այլ հարցերի մասին։ Քաղվածաբար հատվածներ բերենք այդ ուշադրավ ու բովանդակալից նամակներից։

Այսպես, 1928 թ. հուլիսի 5-ին Իլինո գյուղից Դ. Անանունը Կ. Միքայելյանին գրում է. «Սիրելի Կարեն», // ... Այս գյուղը, որ ես եմ ընկել, մի մտքից մոռացված — աչքից հեռացված անկյուն է։ Նա գտնվում է Օբ գետի վրա, Տոմսկ քաղաքից 540 կիլոմետր դեպի հյուսիս։ Քարտեզի վրա կարելի է գտնել Նարին ավանը. իմ բնակած Իլինո գյուղը այդ Նարինից 46 կիլոմետր դեպի հյուսիս է։ Գյուղը փաստորեն մի կղզի է, շրջապատված Օբ գետի ջրերով։ Այդ կղզին գոյացել է անասունների արտաթորութվոյուններից։ Կղզին ավելի անձուկ տեղ է բռնում, քան Մոսկվայի Բուտիրկի բանտը։ Այս կղզու վրա կույզ են եկել 50 տուն գյուղացիներ, նրանց անասունները և մենք տարագործներ։ Տեղացիները ապրում են անասնապահությամբ և ձկնորսությամբ։ Խոտ քաղում են անտառներում։ Անտառը տալիս է և ապրուստի մյուս միջոցները, ամենից առաջ կիդր կոչված մանր ընկույզը։ Գյուղացիները հեղահամբյուր և բարեմիտ մարդիկ են, անչար բնազդներով։ Համոզված եմ, որ անախորժութվոյուն չափտի տեսնեմ նրանցից։ Բայց անախորժութվոյունը սպառնալիքի պես կախված է բնութվոյունից։ Ցուրտ երկիր է Նարինը։ Առանց մուշտակի ալստեղ անհնարին է ապրել։ Եվ ահա խնդրում եմ քեզ մի ոչխարինի (ОВЧИНКА) ուղարկել ինձ։ Այստեղ, այս մոռացված անկյունում, ան-

³⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 99:

³⁷⁰ Նույն տեղում:

³⁷¹ Այդ նամակներն առաջին անգամ հրապարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրութվոյունից, էջ 213—218) աղճատված՝ կրճատումներով, բացթողումներով, տարբերություններով։ Ասվածը մերկապարանոց չհնչելու համար ստորև կբերենք մի քանի բնորոշ օրինակ:

Հնարին է ձեռք բերել: ... Օգոստոսի 15-ից ցուրտ է և մուշտակը առօրյա գործածության մեջ: Ուրեմն այս հանգամանքը նկատի առ³⁷² և շտապիր քո պատասխանով: Մյուս խնդրանքս է ինձ առանց մտավոր սնունդի չթողնել: Բարի եղիր դու (քեզ հետ և Նիկողայոսը) «Правда» թերթը ուղարկելու: Պարբերականներից այսքանը բավ է: Գրքերի հարցն է դժվար: Նախ խնդրում եմ ուղարկել հայոց պատմության և գրականության մասին եղած ռուսերեն գրքերը («Сборник Арм. Литературы», ред. М. Горького, «Поэзия Армении», ред. В. Брюсова, Летопись - Брюсова և այլն): Այստեղ կան ռուս, հրեա և վրացի աքսորականներ, որոնք ձգտում ունեն ծանոթանալու հայոց պատմության և գրականության հետ: Այդ գրքերը անհրաժեշտ են նրանց համար: Ինձ համար պետք է ընտրել պատմական աշխատություններ առավելապես³⁷³: ... եթե ձեռքիս տակ բավարար նյութ ժողովվեր, ապա կձեռնարկեի դրել ռուսական հեղափոխության մասին մի աշխատություն: Երկու տարուց ավելի պիտի մնամ աքսորում ... և սա բավական միջոց է մի լավ աշխատություն պատրաստելու համար: Հայերեն³⁷⁴ նման աշխատության կարիքը միշտ զգացվելու է: Գործը պիտի սկսել նախորդ դարի սկզբից գտնե: Ուրեմն պահանջվում են շատ նյութեր: Արդյոք կարո՞ղ կլինես հոգալու այս բոլորը: Քեզ կարող է աջակցել և Քաղաքական Կարմիր ինչը (Մ. Գորկու կինը, Եկատերինա Պավլովնա Պեչկովա, հասցեն Кузнецкий Мост, № 24): Տիկին Պեչկովան գրքեր ուղարկում է աքսորականներին: Մի հրեայի նա գրականություն է ուղարկել և եբրայեցիների փոխարեն հայերեն գրքեր դրել կապոցում: Այդ գրքերը ինձ տվին: Աննչան բաներ էին: ... Գրքերից մեկը Վահան Տերյանի Բանաստեղծությունների հատորն է («Պանթեոնի» հրատ.): Հեղինակը նվիրել է ոմն Михаил Федорович Ларионов-ի (Մոսկվա, 1912, IV 1): Գիրքը հիմա

³⁷² Վ. Հակոբյանի հրապարակման մեջ «ցուրտ է» բառից հետո մինչև «և շտապիր»-ը տպագրված չէ. դրված է բաղմակետ (տե՛ս Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 215):

³⁷³ Վ. Հակոբյանի հրապարակման մեջ տպագրված է՝ հատկապես (տե՛ս նույն տեղում):

³⁷⁴ Վ. Հակոբյանի հրապարակման մեջ Հայերեն բառը տպագրված չէ (տե՛ս նույն տեղում):

սեղանիս վրա է: Այս միջանկյալ զրույցից նորից գրքերի խնդրին եմ դառնում: Բարի եղիր ինձ մտավոր սնունդ մատակարարելու: Կարծում եմ, որ այս դեպքում քեզ օգտակար կարող է լինել և Փառանձեմ Կունյանցը (այժմ, լսել եմ, Սերեբրովսկայա): Նրան բարևներս հաղորդիր և գրքեր պահանջիր: ... Ողջ եղիր: Քո Դավիթ»³⁷⁵:

Կ. Միքայելյանին հասցեագրած 1928 թ. օգոստոսի 25-ի³⁷⁶ նամակում Անանունն անչափ հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում իր ձերբակալության, այդ ընթացքում ընկերների վարքագծի ու պահվածքի մասին: «Սիրելի Կարեն, // Ես ձերբակալվեցի հուլիսի 28-ին: Առավոտյան, ժամը 8 1/2-ին ինձ մոտ մտավ մի հայ երիտասարդ, հայտնեց, թե ինքը Չեկայի աշխատակից է և Չեկայի նախագահի ցանկության հայտնեց նրան տեսնելու «ինչ որ զրույցի համար», որ պիտի աներ ինձ հետ: Միասին գնացինք: Չեկայում երկար սպասեցի նախագահին: Նրան չտեսա: Վերջը ինձ հայտնեցին, որ ձերբակալված եմ: ... 15 օր պառկեցի մերկ տախտակի վրա: Քրտինքի ու կեղտի մեջ կորել էի և հիվանդացա: ... Հետո հիվանդանոց փոխադրեցին: Այսպես իմ անօգնական միճակում Թիֆլիսի պարոնները մոտ չեկան ... Ավելի ստոր զտնվեցին Միմոնիկ Փիրումյան և Պողոս Մակինցյան պարոնները: Իմ ձերբակալությունը մասամբ նրանց գործն է: Այդ պարոնները իրանց խախտված կուսակցական դրուժյունը փրկելու համար ամենուրեք տարածում էին և պաշտոնական մարդկանց հավաստիացնում, թե ես դաշնակցական եմ դարձել և այդ կուսակցության գործակալն եմ: Անամո՛թ մարդիկ ... Ես պահանջեցի հրապարակային դատի տալ ինձ, թող որ ով ուզում է լինի դատավորը: Չեկան չկատարեց իմ պահանջը և երևանից նոյեմբերի 8-ին ճամփեց Թիֆլիս: Այնտեղից դեկտեմբերի 23-ին ինձ 82 հայի հետ էտապով Մոսկվա քչեցին: Իմ էտապի ընկերները տարագրվեցին փետրվարի 24-ից սկսած: Միմիայն ինձ պահեցին Բուտիրկայում մինչև մայիսի 6-ը: Ընկերներս տարագրվեցին Ռուսաստանի ներքին

³⁷⁵ Մ. Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ. Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), Աշոտ Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244²¹, վավ. 87, 2 թ.:

³⁷⁶ Ի դեպ, Վ. Հակոբյանի գրքում նամակը թվագրված է օգոստոսի 28-ով (Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 153):

նահանգները և Ուրալ³⁷⁷, ինձ վիճակվեց Սիրբորը և այն էլ այս հեռավոր ու խուլ անկյունը: ... Ստանում եմ «Խորհրդեային» Հայաստանը» և տեսնում, թե ինչ կատաղի իրարակերություն է տիրում երկրում: ... Հայաստանում ես աթոռ չունեի և չէի վայելում Շահումյանի ու Սպանդարյանի ժառանգությունը: Վայելողը Կարինյանի պես մարդիկ էին, որոնք ինձ մատնեցին իրանց հակառակորդներին, որ պեսգի ամուր բազմեն իշխանության մեջ: Ուր մնաց այդ ողորմելիների աշխատանքը, ուր է նրանց վարձատրությունը: Հուղաներին այլ վիճակ չի կարող սպասել: ... Սպեցիֆիկակերությունը տոն է կատարում: Մի՞թե Կարինյանը և մյուսները որևէ դեմք են ունեցել: Եթե նրանք դեմք ունենային, եթե նրանք խիղճ ունենային՝ կհանդուրժեին, որ 7 տարի ինձ անվերջ խաչեին և վերջն էլ մուրացիկի վիճակում Սիրբորի տանջարանը ճամփեին: Շատ մխիթարական է, որ այդ ողորմելիները իրանց արժանի վարձը ստացան: Թող իշխե Կասյանը. նրա մեջ ավելի տղամարդկություն կա, քան հիշածս ողորմելիների մեջ: Սիրելի Կարեն, չգիտեմ երբեիցե պիտի պատահենք իրար, որ պատմեմ քեզ բոլոր ստորությունը այդ մարդկանց: Եթե բան է ես կորչելու լինեմ այստեղ՝ Հիշիր, որ ես չեմ մեղադրում Կասյան և ընկ., նրանք անազնիվ էին իմ անունով և իմ պատճառով պայքար սկսելու Հովհաննիսյան և ընկ. դեմ: Ես մեղադրում եմ այս վերջիններին: Նրանք է, որ ինձ մատնեցին իրանց հակառակորդների ձեռքը, որ պեսգի իմ արյունով ձեռքից բաց չթողնեն իշխանությունը: Ահա այսքան անկում և տմարդիություն: Որն է իմ հանցանքը: Մինչև որս էլ չգիտեմ: ... // Քո Դավիթ»³⁷⁸:

Իսկ ահա Նիկողայոս Տեր-Մանվելյանին 1928 թ. դեկտեմբերի 2-ին Դ. Անանունը գրում է. «Սիրելի Նիկողայոս, // Նոյեմբերի 23-ին ստացա հեռագիր Մոսկվայից հետևյալ բովանդակությամբ. «Անհապաղ իմ հասցեով ուղարկիր գիմում դատախազ Քաթանյանի»³⁷⁹ անունով

³⁷⁷ Վ. Հակոբյանի հրապարակման մեջ Ուրալ բառը տպագրված է (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 217):

³⁷⁸ ՄՄ, Աշոտ Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244^ա, վավ. 88, 2 թ.:

³⁷⁹ Նկատենք, որ Վ. Հակոբյանը դատախազի ազգանունը մի դեպքում կարդացել է Արությունով (Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 155), մեկ

քեզ փոխադրելու ցանկացածդ վայրը»։ Հեռագիրը ստորագրուած յուն հուններ, բայց ես հասկացա, որ կամ դու ես ուղարկել կամ Կարենը։ Միաստիճիկացիա չեմ ենթադրում։ Այժմ ուղարկում եմ այս նամակի հետ այդ դիմումը։ Ես բնակութեան-աքսորավայրի տեղ ընտրում եմ Աստրախանը, նկատի ունենալով, թե կլիմայական պայմանները և թե այն հանգամանքը, որ³⁸⁰ կարելի կլինի նյութեր ժողովել տեղի արխիվներից նորագույն հայոց պատմութեան համար։ Ինձ մտահոգութուն է պատճառում միայն մի հանգամանք. այստեղ հնարավոր էր աչքից հեռացած ու մտքից մոռացված մի վայրում համեստ միջոցներով գոյութիւն պահպանել, իսկ ինչպիսի պիտի դասավորվեն իմ նյութական պայմանները Աստրախանում— դա առեւտրվածային է։ Զգիտեմ հնարավոր պիտի լինի աշխատանք դառնել, թե՞ ոչ։ ... Եթե իմ փոխադրութեան գործը պիտի ուշանա՝ ապա չմոռանաք տեսր ու գիրք հայթայթել։ Եթե անգամ ես չլինեմ այստեղ՝ կան հայ աքսորականներ, որոնք կօգտվեն ուղարկածից։ ... Ստացա Կարենի երկու գիրքը։ «Մասեստիկը» խիստ հավանեցի։ Շնորհակալութիւն գրքերի համար։ Ողջ եղի՛ր։ Բարեններ քեզ ու Կարենին։ // Քո Դավիթ»³⁸¹։

... Դ. Անանունի քրեական գործում առկա մի արձանագրութիւնից պարզվում է, որ դատապարտման վերաբերյալ վճիռ կայացրած մարմինը 1930 թ. մայիսի 23-ին, քննելով նախորդ դատավճիռը, որոշել է պատժի կրումից հետո Դ. Անանունին արգելել Մոսկվայի ու Լենինգրադի մարզերում, Խարկովի, Կիևի, Օդեսայի շրջաններում, Դաղստանում և Անդրկովկասում բնակվելու իրավունքից երեք տարով (կա մատիտով նշում. ժամկետը 1930 թ. հուլիսի 28-ից) ամրակցելով կոնկրետ որևէ բնակավայրի³⁸²։ Սկզբում բնակվում է Աստրախանում, ապա՝ Ուֆայում, այնուհետև հաստատվում է Աստրա-

այլ դեպքում՝ Հարութիւնյան (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրութիւնից, էջ 217)։

³⁸⁰ Վ. Հակոբյանի հրապարակման մեջ «թե կլիմայական» բառերից մինչև «որ»-ը տպագրված չէ (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրութիւնից, էջ 218)։

³⁸¹ ՄՄ, Աշոտ Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 24^ա, վավ. 89, 1 թ.։

³⁸² ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 100։

խանութ. իր գոյությունը պահելու համար աշխատում է ձկնորսական ցանցեր հյուսող արտեկներից մեկում³⁸³:

Աստրախանում Դ. Անանունի գործունեությունը մասին պատկերացում ենք կազմում պահպանված որոշ նամակներից և հուշերից: Այսպես, ուշագրավ են ռամկավար գործիչ Նշան Հովհաննիսյանի նամակները: Նա 1932 թ. չորս ամիս լինելով Ռուսաստանում երկու անգամ հանդիպել է Դ. Անանունին և նույն թվականի սեպտեմբերի 15-ին Թեհրանից ռամկավար գործիչ Արտակ Դարբինյանին գրած նամակում ներկայացնում է «մեր բոլորիս սիրելի ու բարեկամ Դավթի» ծանր դրությունը՝ անհամապատասխան աշխատանք, ճնշումներ, հուսահատություն ... Նամակագիրը նրան խնդրում է հետևել Դ. Անանունի՝ Մխիթարյան հայրերի տպագրած վերը նշված գրքի տարածմանն ու վաճառքին, որպեսզի այդ միջոցներով կարողանան ամսական գոնե մի հիսուս դոլարի չափ գումար ուղարկել նրան, «որպեսզի կրնա ... գոնե այլուր ու շաքար գնել»³⁸⁴:

1933 թ. հունիսի 21-ին Ն. Հովհաննիսյանին գրած «բացիկ»-նամակում Դ. Անանունը նախ բողոքում է իր առողջությունից՝ նշելով տեղի կլիմայի պատճառով առաջացած աղիքային հիվանդության մասին, ապա անդրադառնալով իր ֆինանսական վիճակին՝ հայտնում է, որ ապրիլի կեսին ստացել է տիկին Սերաֆիմայի ուղարկած «250 ֆր. կամ 18 ու. 82 կոպ. »-ը: Իր հաշվի վերաբերյալ տեղեկություններ իմանալու համար էլ գրել է Վենետիկի Մխիթարյաններին ու «հաշիվ պահանջել»³⁸⁵:

Հուլիսի 4-ին Թեհրանից Ն. Հովհաննիսյանը դարձյալ նամակ է գրում Ա. Դարբինյանին՝ դժգոհելով, որ Դ. Անանունին օգնելու վերաբերյալ իր դիմումների կապակցությամբ «քաջ լուռություն» են պահել և՛ Մխիթարյանները, և՛ նա: Այնուհետև հարցնում է՝ արդյո՞ք անհնար է գտնել մեկին, ով ամսական «գոնե 200–250 ֆր. մի գումար մնալուն» կփոխանցի իրենց բոլորի Դավթին՝ երկարացնելու նրա «թանկագին կյանքը»: Վերջում էլ նրան առաջարկում է Ա. Չոպանյանի, Վ. Թեքեյանի և Հ. Երվանդի ջանքերն այդ ուղղությո-

³⁸³ Ա. Վ. Ի. ր. ա. բ. յ. ա. ն. նշվ. հոգվ., նաև՝ Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հոգվ., էջ 30:

³⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2, գ. 66, թ. 2–3:

³⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 5:

յամբ միավորել, քանզի «անտարակույս եմ, որ հաջողություն պիտի ունենանք այս խնդրվոյն մեջ»³⁸⁶:

Դեկտեմբերի 11-ին Նոր Զուղայից Ն. Հովհաննիսյանը մասնավորապես իր և Դավիթի անունից «բյուր» շնորհակալություն հայտնելով Ա. Դարբինյանին Անանունի գրքի խնդրով զբաղվելու համար՝ առաջարկություններ է անում գրքի տպաքանակի ու տարածման նպատակով, հայտնում է, որ Ա. Չոպանյանն իրեն տեղյակ է պահել Մխիթարյանների պատրաստակամությունը Դ. Անանունի հաշվին առկա գումարը փոխանցել Ա. Չոպանյանին: Ն. Հովհաննիսյանը նաև տեղեկացնում է, որ ինքը վերջինիս խնդրել է այդ գումարը փոխանցել իրեն՝ Դ. Անանունին ուղարկելու համար³⁸⁷:

Աքսորյալ հոգևորական Եղիշե Տեր-Վարդանյանի վերը նշված հուշերից տեղեկանում ենք, որ 1934 թ. ապրիլին Աստրախան գաղու առաջին իսկ օրը նա ծանոթացել է Դ. Անանունի հետ: Վերջինս նրան հայտնել է, որ մի դավաճան հայի՝ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի նախկին անդամ Սիրաքի (Վ. Հակոբյանի կարծիքով՝ խուբը ՀՀ երկրորդ գումարման խորհրդարանի պատգամավոր, հոլային հանձնաժողովի անդամ, դաշնակցական Սիրաք Գրիգորյանի մասին է)³⁸⁸ պատճառով իրեն աքսորում են Ուրալ:

Ռամկավար-ազատական կուսակցության վերը նշված գործիչների, մասնավորապես՝ Ն. Հովհաննիսյանի նամակագրությունից երևում է, որ 1934 թ. ապրիլի վերջից սկսած Ուֆա քաղաքում գտնվող Դ. Անանունին պարբերաբար որոշակի գումար է փոխանցվել: Նույնը շարունակվել է նաև 1935 թվականին³⁸⁹: Ի դեպ, Դ. Անանունին այդ գումարները ստացել է «ТОРГСИН»-ի միջոցով:

Հնչակյան գործիչ Ռ. Խանազատի այրու՝ Շուշանիկի 1937 թ. դեկտեմբերի նամակագրությունից պարզվում է, որ Ուֆայից Աստրախան վերադարձած Դ. Անանունը գտնվել է նյութական ծանր վիճակի մեջ և օգնության կարիք է ունեցել: Նաև հայտնում

³⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 4:

³⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 6:

³⁸⁸ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 157:

³⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2, գ. 65, թ. 3—4, գ. 66, թ. 14—18, 22, գ. 196, թ. 1:

է, որ, Դ. Անանունի կարծիքով, Մխիթարյանների մոտ իր հաշիվը դեռևս չի սպառվել³⁹⁰:

1937 թ. Դ. Անանունի Աստրախան վերադառնալու մասին է վկայում նաև Ե. Տեր-Վարդանյանն իր հուշերում: Ըստ նրա՝ Անանունն այստեղ ապրել է «չատ հայասեր» մի օրիորդի՝ Իսկուհի Չանչիկյանի հետ, ով խնամել է հիվանդ Անանունին: Ի. Չանչիկյանի հետ նրա մտերմությունը նպաստել է այն, որ էջմիածնում աշխատելու շրջանից ծանոթ է եղել նրա եղբոր հետ:

Ե. Տեր-Վարդանյանի հուշերից նաև իմանում ենք, որ Աստրախանում Դ. Անանունը նոր փորձություն է ենթարկվում: Նախկին հնչակյան գործիչ, մատնիչ Հարություն Գասպարյանի «Չանքերով» 1938 թ. նրան նորից ձերբակալում և բանտ են նետում՝ մեղադրելով արտասահմանի հետ կապեր ունենալու, այնտեղից գումար ստանալու, դաշնակցական լինելու մեջ: 1939 թ. օգոստոսի 16-ին տեղի ունեցած բազմամարդ դատի ժամանակ Դ. Անանունը պնդում է իր սոցիալ-դեմոկրատ, մարքսիստ լինելը, փորձում է ժխտել, որ արտասահմանից իրեն գումար են ուղարկում՝ ասելով, որ ապրելու համար բարեկամից միայն ծանրոց է ստանում: Բայց «Հուլա» Հ. Գասպարյանը տեղից բացականչում է՝ և՛ ծանրոց, և՛ գումար է ստանում: Դատարանը Դ. Անանունին դատապարտում է 10 տարվա աքսորի, բայց հաշիվ առնելով տարիքը՝ նրան տեղափոխում են Աստրախանի ճամբար: Այստեղ նրան, բացի Իսկուհի Չանչիկյանից, օգնել են Օնիկ Չինարյանը և Ե. Ալոշյանը:

Ինչպես գրում է Վ. Հակոբյանը, 1930-ական թվականների հետ կապված հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ձերբակալությունից հետո Դ. Անանունի գրած աշխատությունների ճակատագրի հարցը: Դրանց առկայության մասին վկայում են նրա ընկերոջ՝ Թադևոս Ավդալբեգյանի կնոջ օրագրում եղած տեղեկությունները: Բանն այն է, որ Դ. Անանունը եղբորորդու միջոցով աքսորավայրից պարբերաբար Թ. Ավդալբեգյանին է ուղարկել իր ուսումնասիրությունների ձեռագրերը՝ կարծիք հայտնելու և պահպանելու համար: Վերջինս, իր հերթին, նույն ճանապարհով պարբերաբար նյութապես օգնել է Դ. Անանունին: Թ. Ավդալբեգյանի կինը գրում է,

³⁹⁰ Նույն տեղում, գ. 86, թ. 1–6:

որ ամուսնու ձերբակալությունից հետո, վախենալով իրենց տան հավանական խուզարկությունից, Անանունի ձեռագիր աշխատությունները պահպանություն է հանձնել իր ազգական հայտնի բանասեր, պատմաբան ու մանկավարժ Ստեփան Կանայանին: Վերջինիս մահից հետո (1936 թ.) նրա ընտանիքը ոչնչացրել է հարյուրավոր արժեքավոր նամակներ, գրություններ, նաև Դ. Անանունի աշխատությունները: «Այդպիսով դաժան ճակատագրի է արժանացել ոչ միայն Դ. Անանունը, — գրում է Վ. Հակոբյանը, — այլև ծանր պայմաններում, անկասկած, մեծ զոհողություններով զնով ստեղծված նրա գիտական ժառանգության մի մասը»³⁹¹:

...Դ. Անանունին դատապարտելուց հետո էլ շարունակվել են նրա անվան շահարկումները նաև կապված Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունները տրված գնահատականների հետ: Այսպես, օրինակ, «Գրական թերթ»-ի 1938 թ. հունվարյան համարներից մեկում Ա. Մակարյանը «Մինչև վերջ մերկացնել նացիոնալ-բուրժուական գրականության վնասարար հետքերը» վերնագրով հոդվածում, խոսելով, մասնավորապես, Հովհ. Թումանյանին «նահապետականության» մեջ մեղադրող «Մեր ժողովրդի թշնամիների» նացիոնալիստական, դաշնակցական, սպեցիֆիկյան, տրոցկիստական տականքների «գրականադիտական» խարդախ ... մարզանքները» մինչև վերջ մերկացնելու մասին, գրում է. «Այստեղ կարևոր ենք համարում միայն նշել քաղաքական այն ստոր նպատակը, որի համար մեր մեծանուն հեղինակը (Հովհ. Թումանյանը — Ա. Զ.) քալություն նոխազ է դարձել: Մակինցյանն աշխատում է արժեգրել Թումանյանի հատկապես այն գործերը (խոսքը բանաստեղծի 60-ամյակի առթիվ 1929 թ. Պետհրատի հրատարակած Թումանյանի «Ընտիր գրվածներ» գրքում Պ. Մակինցյանի «Ժողովրդական բանաստեղծ» վերնագրով առաջաբանի «ուսումնասիրության» մասին է — Ա. Զ.), որոնց մեջ անդրադարձել են հայ կապիտալիստական գյուղի սոցիալական հակասությունները («Հառաչանք», պատմվածքները և այլն): Այս կերպ դաշնակ Մակինցյանը շարունակում էր նաև սպեցիֆիկ մի կադմակերպիչներից մեկի հակահեղափոխական Դ. Անանունի անփառունակ գործը. վերջինս Թումանյանի գործունեությունը համա-

³⁹¹ Վ. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 160:

րել է «Անցյալի մեծարանքը», նրան որակել է սոսկ իբրև «նահապետական երգիչ»։ Մակինցյանը ամբողջովին միանում է Դ. Անանունին։ Սպեցիֆիկներն ամեն կերպ մասսայականացրել են այդ հակառոտվորական տեսակետը։ Ե. Ջարենցը, իբրև Անանունի վիժվածքը, Թումանյանի մասին գրել է «Հնի, անցյալի, նահապետական գյուղի մութ ու խավար կենցաղի հայելին էր Թումանյանը»³⁹²։

Ինչևէ. այդ տարիներին կյանքի դառնությունները լիովին ճաշակած ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը վերհիշում է, որ երբ աքսորավայրում էր Միջին Ասիայում, Տաշքենդի մարզի Յանգիյուլ քաղաքում, «... 1940 թ. աշնանը Տաշքենդի շուկայի մուտքի մոտ հանդիպել է> հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս և պատմաբան Դավիթ Անանունի հետ, երբ նա չինական մաշված վերարկուն հագած մուտքի ամենաբանուկ հատվածում մի քարի վրա նստած բաժակով արևածաղիկ էր վաճառում»³⁹³։ Հանդիպումը եղել է չափազանց հուզիչ. գրկախառնվել են ու «երեխաների պես չեն կարողացել զսպել իրենց բարձրաձայն լացը»։ Ինչպես գրում է Վ. Հակոբյանը, «Այս տեղեկությունները արժեքավոր և հուզառատ են, բայց 1940 թ. վերաբերյալ դժվար է հաստատել Դ. Անանունի Տաշքենդում գտնվելու փաստը, քանի որ, ինչպես վերը նշվել է, 1939 թ. օգոստոսից նա եղել է Աստրախանի ճամբարում հսկողության տակ»³⁹⁴։

Դ. Անանունին նախընտրված վերը բերված հուշերում Արամայիսը գրում է. «1927 (?) թվին Դավիթը ձերբակալվեց ու երեք տարով աքսորվեց Ուֆա։ Հետո պատիժն ավելացրին, այնպես որ նրա պատժի սկզբից մինչև պատիժը կրել-վերջացնելը տևեց 10 տարի։ 1937-ին (?) վերադարձավ Բաքու, բայց ... մնալ չկարողացավ, գնաց Հաշտարխան, որտեղ, ինչպես լսեցի, նորից ձերբակալվել ու բանտարկվել է։ Այժմ նրա ողջ կամ մեռած լինելն ինձ հայտնի չէ։
// Իր աքսորանքի օրերին դիմումներ է արել Մոսկվա ու Հայաստան, որպեսզի ազատ արձակեն, չի հաջողվել»³⁹⁵։

³⁹² «Գրական թերթ», 18. I. 1938:

³⁹³ Ն. Մ ա Ր Ո Ւ խ ա ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 65:

³⁹⁴ Վ. Հ ա կ Ո Բ Յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 161:

³⁹⁵ Ա. Ջ ա ք ա Ր Յ ա ն. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին ..., էջ 248:

Ըստ Ե. Տեր-Վարդանյանի հոշերի՝ Դ. Անանունը մահացել է «<19>44 թ. օգոստոսին ... լազերի (Աստրախանի— Ա. Զ.) մեջ. 3 անգամ նրանից պահանջեցին հրաժարական տուր (հրաժարվիր— Ա. Զ.), քեզ կուղարկենք ուր կուղես դեռ, բայց նա պատասխանել էր՝ դուք դեռ երեխաներ եք, ես սոցիալ-դեմոկրատ եմ և կմնամ ...»:

Ընդունված է, որ Դ. Անանունը մահացել է Աստրախանում 1943 թ.³⁹⁶ դժբախտ պատահարից հետո բժշկական օգնություն չստանալով և հողին է հանձնվել աստրախանաբնակ համալսարանի Հակոբ դալու կողմից³⁹⁷:

... 1989 թ. հուլիսին ՀԽՍՀ գլխավոր դատախազ Վ. Նազարյանը հաստատում է ՀԽՍՀ դատախազություն՝ Պետանվտանգություն մարմինների հետաքննությունների վրա հսկողություն իրականացնող բաժնի դատախազ Պ. Ա. Թոխյանի եղբակացությունը, ըստ որի՝ Դ. Անանունն ընկնում է 1930—1940 և 1950-ական թվականների սկզբին տեղի ունեցած բռնաճնշումների զոհերի նկատմամբ արդարություն վերականգնման համար լրացուցիչ միջոցների մասին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. հունվարի 16-ի հրամանի 1-ին հոդվածի տակ, և նա արդարացվում է³⁹⁸:

³⁹⁶ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ում (հ. 1, Երևան, 1974, էջ 365) և «Հայկական համառոտ հանրագիտարան»-ում (հ. 1, Երևան, 1990, էջ 187) Դ. Անանունի ծննդյան թվական է նշված 1879 թ., իսկ մահվան՝ համապատասխանաբար 1943 և 1942: Ի դեպ, առաջինում նաև գրված է «1926-ից ապրել է Կովկասի սահմաններից դուրս»:

³⁹⁷ Տե՛ս Ա. Վ ի Ր ա բ յ ա ն. նշվ. հոդվ., նաև՝ Հ. Բ. Ա բ Ր ա հ ա մ - յ ա ն. նշվ. հոդ., էջ 30, Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 161—162:

³⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 13, դ. 670, թ. 101: Ի դեպ, հետաքրքիր է, որ Պ. Ա. Թոխյանը 1989 թ. հուլիսի 25-ին պաշտոնական գրությունը Երևան քաղաքի Բաղրամյան փող. 71, բն. 6-ի բնակիչ Երիցյան Վարվառա Աշոտովնային հայտնում է, որ Դ. Անանունի նկատմամբ դործը «կարճվել է և նա ամբողջովին ռեաբիլիտացվել է, քանի որ հակաիրավական ոչ մի արարք չի կատարել» (ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, դ. 104, թ. 43): Թե՛ն ո՞վ է Վարվառա Երիցյանը, մեզ հայտնի չէ. մեր փնտրույում արդյունք չտվեց: Նկատենք նաև, որ Դ. Անանունի արդարացման կապակցությունը «Գրական թերթ»-ի 1989 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում հրատարակել ենք նրա «Ղարաբաղ» վերնագրով հոդվածը՝ կենսագրական տեղեկանքով:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Դ. Անանունը XX դարի առաջին երեսնամյակի հայ իրականության երևելի դեմքերից է: Գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեությամբ նա մեծապես նպաստել է ինչպես Հայաստանի առաջին Հանրապետության, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի առաջին տարիների կայացմանը: Իր բազմաթիվ ուսումնասիրությունների և հրապարակային ելույթների հենքը Հայաստանում «Հայության հավաքման», համախմբման գաղափարի քարոզչությունն էր: Լինելով Հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության աչքի ընկնող գաղափարախոսներից մեկը՝ կարծում էր, որ հայության համախմբման գործում կարևոր դերը վերապահված է ազգային կուսակցություններին և կազմակերպություններին: Դ. Անանունի քաղաքական և գաղափարական հայացքները կատարի քննադատության էին ենթարկվում, որը և Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հասցրեց նրա մեկուսացմանը, այնուհետև՝ մահվանը:

ДАВИД АНАНУН: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Давид Ананун (Давид Оганесович Тер-Даниелян) – один из крупнейших деятелей армянской действительности первого тридцатилетия XX века. Родился в селе Мец шен Нагорного Карабаха в 1880 г. Годы отрочества и юности провел в Баку, служа в нефтяных компаниях. В 1905 г. вступил в Армянскую социал-демократическую рабочую организацию (так называемые «специфики»), стал одним из ее руководителей и видных идеологов.

Известный общественно-политический деятель, историк-экономист, философ-социолог, публицист-редактор, литературовед Д. Ананун оставил богатое научное, политическое и литературное наследие, разбросанное на страницах периодической печати. Если все опубликованные им исследования, статьи, редакционные материалы, рецензии, переводы собрать воедино, то они могут составить десятки томов. Однако вершиной его трудов является трехтомное исследование «Общественное развитие российских армян» (т. 1, Баку, 1916 г.; т. 2, Эчмиадзин, 1922 г.; т. 3, Венеция, 1926 г.). В нем Д. Ананун, используя большое количество материалов и статистических данных, проанализировал закономерности экономического, политического и культурного развития восточных армян, выдвинул идею необходимости национальной консолидации. Относительно путей решения вопросов армянского национально-освободительного движения, Армянского вопроса Д. Ананун вел полемику с большевиками и АРФ Дашнакцутюн: отрицал демагогию дашнаков и «ярый» интернационализм большевиков. Он не признавал также роль классового сознания в истории и придавал первостепенное значение осознанию национальной принадлежности. Данная Д. Анануном оценка прогрессивной роли России в деле общественного развития армянского народа в XIX в. сохранила свою актуальность.

В марте 1918 г. Д. Ананун принимал участие в разгроме мусаватистских сил со стороны Бакинской коммуны и Армянского Национального Совета, был особым комиссаром-попечителем, обеспечивавшим безопасность мусульман, проживавших или укрывавшихся в армянской части города.

На протяжении всей жизни, особенно в 1918–1920 гг., Д. Ананун был глубоко озабочен ситуацией, царившей в Нагорном Карабахе, неоднократно посещал край, передавал армянской общественности свои впечатления и наблюдения посредством цикла статей. Среди них выделяется статья «Карабах», в которой он обосновывает необходимость воссоединения Карабаха с «матерью-родиной» – Арменией.

В начале июля 1919 г. Д. Ананун из Тифлиса переехал в Ереван. Своей литературно-культурной и общественно-политической деятельностью он способствовал становлению Первой Республики Армении. Занимал ряд государственных должностей, был редактором двухнедельной газеты «Кооперация Армении». Поддерживал постоянную связь с литературно-культурными и общественными деятелями – Ов. Туманяном, Аш. Ованнисяном, В. Терьяном, Врт. Папазяном, Лео, Д. Демирчяном, Е. Чаренцем, Ст. Зорьяном, П. Макинцяном, К. Микаеляном и др.

После установления советской власти в Армении Д. Ананун принимал энергичное участие в государственном строительстве, в частности, в культурно-просветительской сфере: был научным сотрудником Эчмиадзинского культурно-исторического института, сотрудничал с журналом «Банбер» Института, выступал с лекциями на актуальные темы. В 1923–1926 гг. был заведующим отделом Революции Государственного музея Армении. Д. Ананун своими энергичными усилиями обогатил музей множеством документов, коллекциями газет, книгами, архивными материалами, предметами, соответствующими фондами. Однако его политические и идеологические взгляды, принадлежность в прошлом к «спецификам», идеи «объединения армянства», национальной консолидации подвергались острой критике, его называли «националистом», «вредным элементом».

28 июля 1927 г. Д. Ананун как «яростный враг пролетарской революции и советской власти» был арестован, 27 апреля 1928 г. осужден на три года и сослан в село Ильино Томской области Наримского края, затем был отправлен в концентрационный лагерь в Уфу. После отбывания наказания ему было запрещено проживать в центральных районах страны, а также в Закавказье, и он поселился в Астрахани. Спустя некоторое время — 16 августа 1939 г. — был вновь арестован и приговорен к десяти годам ссылки, но, учитывая возраст Д. Анануна, его отправляют в астраханский лагерь. Здесь он и умер в 1943 г. В 1989 г. был реабилитирован.

DAVID ANANUN: LIFE AND ACTIVITY

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

David Ananun (David Hovhannes Ter-Danielyan), is one of the prominent figures of the Armenian reality of the first 30 years of the 20th century. He was born in Mets Shen village of Nagorno-Karabakh in 1880. He spent his years of adolescence and youth in Baku, serving in oil companies. In 1905, he joined the Armenian Social-Democratic Labor Organization (the so-called “specifics”) and became one of its leaders and prominent ideologists.

The renowned public-political figure, historian-economist, philosopher-sociologist, publicist-editor, literary critic D. Ananun left a rich scientific, political and literary legacy scattered on the pages of the periodical press. If all his published researches, articles, editorials, reviews, translations are put together, they can make dozens of volumes. However, the masterpiece of his works is the three-volume study “Public Development of Russian-Armenians” (vol. 1, Baku, 1916; vol. 2, Etchmiadzin, 1922; vol. 3, Venice, 1926). Using a large number of materials and statistical data in his studies, D. Ananun analyzed the patterns of economic, political and cultural development of Eastern Armenians, put forward the idea of the need for national consolidation. On how to address the issues of the Armenian national liberation movement and the Armenian Question, D. Ananun was in polemics with the Bolsheviks and ARF Dashnaksutyun. He rejected the demagoguery of ARF Dashnaksutyun and the “ardent” internationalism of the Bolsheviks. He did not accept as well the role of class consciousness in history and gave priority to the consciousness of national identity. D. Ananun’s assessment on Russia’s progressive role in the social

development of Armenian people in the 19th century retains its relevance.

In March 1918, D. Ananun took part in the defeat of the Musavat forces by the Baku Commune and the Armenian National Council. He was a special guardian-commissar who ensured the safety of the Muslims living or hiding in the Armenian part of the city.

Throughout his life activity, especially in 1918–1920, the situation in Nagorno-Karabakh was of great concern to D. Ananun, who visited the region several times, shared his impressions and observations with the Armenian public through a series of articles. Among them, the article “Karabakh” stands out, in which he substantiates the necessity to reunite Karabakh with the “motherland” – Armenia.

At the beginning of July 1919, D. Ananun moved from Tiflis to Yerevan. He contributed to the establishment of the First Republic of Armenia through his literary, cultural and socio-political activities. He held a number of state positions, edited the bi-weekly newspaper “Cooperation of Armenia”. He was in constant contact with the literary, cultural and public figures – Hovh. Tumanyan, Ash. Hovhannisyan, V. Teryan, Vrt. Papazyan, Leo, D. Demirchyan, Ye. Charents, St. Zoryan, P. Makintsyan, K. Mikaelyan and others.

After the establishment of the Soviet power in Armenia, D. Ananun took an active part in state building, particularly, in the cultural and educational sphere. He was a researcher at the Cultural and Historical Institute in Etchmiadzin, worked for the Institute’s “Banber” (“Herald”) periodical, and gave lectures on relevant topics. From 1923 to 1926 he was the Head of the Department of Revolution of the State Museum of Armenia. Thanks to his energetic efforts, he made a great contribution to the museum’s collection in the form of numerous documents, collections of newspapers, books, archival materials, items, and related funds. However, his political and ideological views, the fact that he belonged to “specifics” in the past, the ideas of “unification of Armenians” and national consolidation were sharply criticized, he was called a “nationalist” and a “harmful element”.

On July 28, 1927, D. Ananun was arrested as a “fierce enemy of the proletarian revolution and the Soviet power”, on April 27, 1928, he was sentenced to three years and exiled to the village of Ilyino, Tomsk region, Narim territory, then he was sent to a concentration camp in Ufa. After serving his sentence, he was forbidden to live in the central parts of the country, as well as in the Caucasus and he settled in Astrakhan. After some time, on August 16, 1939, he was again arrested and sentenced to 10 years of exile but, taking into account his age, he was sent to the camp in Astrakhan where he died in 1943. He was rehabilitated in 1989.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹ

Հայաստանի ազգային արխիվ

– ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, թ. 131 և շրջ.,

– ֆ. 424, ց. 2, գ. 65, թ. 3–4, գ. 66, թ. 2–6, 14–18, 22, գ. 86, թ. 1–6, գ. 196, թ. 1,

– ֆ. 1191, ց. 13, գ. 670, թ. 2, 8, 9, 13–16, 18, 30–34, 40, 41, 49–52, 79, 81–84, 95, 99, 100, 101,

– ֆ. 1455, ց. 1, գ. 87–89, 98, թ. 13–15, գ. 99, գ. 100, գ. 101, գ. 102, թ. 42, 44, 84–90, գ. 103, թ. 3, գ. 104, թ. 1, 7, 11, 23, 43, գ. 105, թ. 1, 9, 11–15, 19:

Հայաստանի Հանրապետություն գրականություն թյան և արվեստի թանգարան

– Դ. Անանյանի ֆ., թիվ 6, 2 թ., թիվ 7, 6 թ., թիվ 8, 2 թ., թիվ 9, թիվ 10, 1 թ., թիվ 35, 2 թ., թիվ 36, թ. 1, թիվ 38, թ. 1–2, թիվ 53, թ. 3–5, թիվ 56, 2 թ., թիվ 59, թ. 1–7, թիվ 68, թ. 1, թիվ 71, թ. 1, թիվ 72, 2 թ., թիվ 73, թ. 4, թիվ 74, թ. 5–7, թիվ 76, թ. 9, թիվ 78, թ. 1, թիվ 80, թ. 1–2, թիվ 81, 1 թ., թիվ 82, թ. 6–9, թիվ 92, 1 թ., թիվ 93, թ. 12, թիվ 94, 1 թ., թիվ 103, 2 թ., թիվ 104–106, թ. 2, թիվ 109, թ. 5, թիվ 111, թ. 2–9, 11–13, թիվ 112, թ. 2–9, թիվ 113, թ. 4, թիվ 115, 1 թ., թիվ 122, թ. 1–6, թիվ 130, թ. 1, թիվ 133ա:

– Հայ գրողների կովկասյան ընկերություն ֆ., 30/1–6, 9 թ., 44/2, 3, 4, 6, 7, 5 թ., 81/2, 1 թ., 90/40, 1 թ., 110/1–2, 2 թ.:

– Հ. Թումանյանի ֆ., 2202 (242 լր.), 2 թ., 2203 (1151) 2 թ.:

– Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, թ. 3–6:

– Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ.:

– Հ. Կուսիկյանի ֆ., № 1296, 1 թ.:

– Հ. Երվանդի ֆ., № 55, 2 թ.:

Մ. Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ. Մատենադարան

– Աշոտ Հովհաննիսյանի արխիվ, Թղթ. 244²¹, վավ. 87, 2 թ., վավ. 88, 2 թ., վավ. 89, 1 թ.:

Հայաստանի պատմություն թանգարան

– Նոր և նորագույն պատմության ֆոնդ, ք/մ 840, Դ. Անանունի ձեռագրեր:

Վրաստանի ազգային արխիվ

– Կովկասի գրաքննական կոմիտեի գրասենյակ, ֆ. 480, ց. 2, ք. 1030:

Եղիշե Տեր-Վարդանյանի հուշերից (անտիպ):

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Գրքեր, ժողովածուներ, ատենախոսություններ

Ա.-Դո. Իմ հիշողությունները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի, Երևան, 2015:

Ալոյան Լ. «Մշակի» հրապարակախոսները 19-րդ դարավերջ, 20-րդ դարակիզբ. Բախշի Իշխանյան, Դավիթ Անանուն, Տիգրան Հովհաննիսյան, Երևան, 2014:

Ահարոնեան Վ. Յովհաննէս Թումանեան. մարդը եւ բանաստեղծը, Երեւան, 2019:

Աղասյան Ա. Բանաստեղծություններ: Ռուսական քնար (Թարգմանություններ), Երևան, 2023:

Անանուն Դ. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), Հ. առաջին, Բաքու, 1916:

Անանուն Դ. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870–1900), Հ. երկրորդ, էջմիածին, 1922:

Անանուն Դ. Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918), Հ. երրորդ, Վենետիկ, 1926:

Անկախ հայկական պետականությունը և հայ բոլշևիկները: Նյութեր և փաստաթղթեր: Աշխատասիրություն՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2021:

«Գարուն» (Մոսկվա), գիրք III, 1912:

Ջաքարյան Ա. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010:

Զաքարյան Ա. Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և Հայաստանը, Երևան, 2022:

Զաքարյան Ալ. Եղիշե Զարենց: Կյանքը, դործը, ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1997:

Զաքարյան Ալ. Եղիշե Զարենց. կյանքը, դործը, ժամանակը, գիրք 2, Երևան, 2003:

Զաքարյան Ալ. Եղիշե Զարենց. կյանքը, դործը, ժամանակը, գիրք 3, Երևան, 2008:

Զորյան Ստ. Երկերի ժողովածու, Հ. 11, Երևան, 1985:

Զորյան Ստ. Սրտի մոտք և հարգանք (ժողովածու), կաղմ. և ծանոթ. Կ. Ս. Զորյան և Հ. Լ. Զորյան, խմբագիր՝ Ա. Գ. Ափրիյան, Երևան, 2010:

Էմին-Տերյան Գ. Վահան Տերյան. Անտիպ և անհայտ էջեր (նամակներ, հոգվածներ, գրախոսություններ), Երևան, 2014:

Թումանյան Հովհ. Ընտիր գրվածներ: Պ. Մակինցյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով, Երևան, 1929:

Թումանյան Հովհ. Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Հ. 10: Նամակներ (1905–1922), Երևան, 1999:

Իշխանյան Ե. Լեոնային Ղարաբաղ (1917–1920), Երևան, 1999:

Իրադեկ. Մօտիկ Անցեալից: Պատմական դեպքեր և ապրումներ: 1917–1922, Պէյրուիթ, 1956:

Իսահակյան Ավ. Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, Հ. տասնչորսերորդ: Նամակներ (1924–1957), Երևան, 2021:

Խաչմանյան Հ. Մոռացված էջեր (նամակներ): Կաղմող և ծանոթագրող՝ Մ. Մ. Խաչատրյան, Երևան, 2022:

Խաչատրյան Կ. Մ. Կյանքն ընդդեմ մահվան, Երևան, 1997:

Խոնդկարյան Մ. Ա. Արևելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունից (XIX դ. վերջ և XX դ. սկիզբ), Երևան, 1974:

Կասյան Ս. Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928:

Կիսիբեկյան Ա. Հուշեր, Հ. 1: Հրատ. պատրաստեց, խմբագրեց և առաջաբանը գրեց Ա. Ղադիյանը, Երևան, 2011:

Կիսիբեկյան Ա. Հուշեր, Հ. 2: Հրատ. պատրաստեց, խմբագրեց և առաջաբանը գրեց Ա. Ղադիյանը, Երևան, 2011:

Հակոբյան Ա. Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2005:

Հակոբյան Ա. ՀԹԴաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու Հայկոմկուսի փորձերը. 1920-ական թվականներ, Երևան, 2020:

Հակոբյան Վ. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը (1900–1921 թթ.).– Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2010:

Հակոբյան Վ. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, Երևան, 2015:

Հակոբյան Վ. Դավիթ Անանուն, Երևան, 2020:

Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, պատ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2004:

Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Երևան, 2003:

Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Անուշավան Զաքարյան, Երևան, 2005:

Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու պատ. խմբ. Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2000:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922 թթ., 4. 2, Երևան, 2017:

Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Պատ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, Երևան, 2003:

Հայոց պատմություն, 4. III, գիրք II, Երևան, 2015:

Հիշողություններ Եղիշե Զարենցի մասին (Զարենցի հետ): Կազմեց՝ Ե. Հովհաննիսյան, Երևան, 1961:

Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի դրաքննադատական մտքի գնահատությունը (1890–1913), Հ. 1: Կազմեց, ծանոթագրեց և հրատարակության պատրաստեց Եվա Մնացականյանը, Երևան, 2019:

Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914), Երևան, 2016:

Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919), Երևան, 2019:

Հովհաննես Թումանյան. Նորահայտ փաստաթղթեր: Աշխատասիրությունը Հ. Կ. Սուքիասյանի, Երևան, 2019:

Հովհաննիսյան Ս. Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, Երևան, 2007:

Հուշեր Եղիշե Ջարենցի մասին / Կազմող՝ Ե. Հովհաննիսյան, խմբագիր՝ Ալ. Ջաքարյան, Երևան, 1986:

«Զիթենի», Գրական ժողովածու — Հայ գրականագետների — Հոգևուտ — պատերազմից վնասվածների, Թիֆլիս, 1915:

Մանդելշտամ Օ. Բանաստեղծություններ, արձակ (Թարգմ. ռուսերենից՝ Հր. Բեյլերյանի), Երևան, 2012:

Մարտիրոս Սարյան. Նամակներ. 1908–1928, Հ. առաջին: Տեքստը պատրաստեց, կազմեց, խմբագրեց, ծանոթագրեց և առաջաբանը գրեց Ռուզան Սարյանը, Երևան, 2002:

Մելիքյան Վ. Հ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ–հոկտեմբեր), Երևան, 1997:

Մելիքյան Վ. Պայքար Բաքվի համար (1917 թ. նոյեմբեր–1918 թ. ապրիլ), Երևան, 2018:

«Մեր ուղին» (ժողովածու), Բաքու, 1912:

Մնացականյան Ե. Բանավեճերը գրական հայերենի շուրջ և Հովհաննես Թումանյանը (1890–1910-ական թթ.), Երևան, 2017:

Նալասարգեան Վ. Ջարենց (Յուշեր եւ խորհրդածութիւններ), Գահիրէ, 1957:

Շահումյան Ստ. Երկերի լիակատար ժողովածու հինգ հատորով, Հ. 2, Երևան, 1976:

Շանթ Լևոն. մարդը և գործը, Երևան, 2019:

Ջարենց Ե. Անտիպ և չհավաքված երկեր: Բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Ջարենցը, Երևան, 1983:

Ջարենց Ե. Երկերի ժողովածու, Հ. 3: Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Գ. Ջաքարյանը, Երևան, 1964:

Զարենցի Հետ: Հուշեր / Կազմող և խմբագիր՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, 1997:

Ջրբաշյան Է. Մ. Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964:

Ջրբաշյան Է. Մ. Զորս գազաթ. Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Ջարենց, Երևան, 1982:

Սարգսյան Խ. Վահան Տերյան, Երևան, 1926:

Սարինյան Ռ. Ն. XX դարի սկզբի հայ տնտեսագիտական մտքի ուրվագծերում, Երևան, 1989:

Սարինյան Ռ. Ն. Ուրվագիծ արդի հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, գիրք 1, Երևան, 2014:

Սարինյան Ս. Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 2, Երևան, 1989:

Սարուխանյան Ն. Մտորումներ և հուշեր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին (ծննդյան 125-ամյակի առթիվ), Երևան, 2012:

Սիմոնյան Ա. Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., Երևան, 2017:

Ստեփանյան Գ. Համազասպ Սրվանձտյանց, Երևան, 2016:

Սևյան Վլ. Շուշի, Երևան, 1991:

Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում: Կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վ. Պարտիզունին, Երևան, 1964:

Վահան Տերյան: Տերյանագիտություն և մատենագիտություն: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Ա. Իսոյանը, Երևան, 2011:

Վարդանյան Գ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003:

Վրացեան Ա. Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյ-րութ, 1962:

Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

Տերյան Վ. Երկերի ժողովածու, հ. I: Խմբագրեց և առաջաբանը գրեց Պ. Մակինցյանը, Կ. Պոլիս, 1924:

Տերյան Վ. Երկերի ժողովածու, հ. IV: Խմբագրությամբ Պ. Մակինցյանի, Երևան, 1925:

Տերյան Վ. Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. չորրորդ: Կազմեց և ծանոթագրեց՝ Վ. Զ. Պարտիզունին, Երևան, 1979:

Օհանյան Ս. 20-րդ դարի սկզբի Հայ փրկիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն (Երվանդ Ֆրանգյան, Դավիթ Անանուն). — Փիլ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի Հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2008:

Гуайта Дж. Крик с Апарата: Армин Вегнер и геноцид армян. М., 2005.

Закарян А. Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг). Ереван, 2015.

Закарян А. Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, 2016.

Записи Джемаль - наши: 1913–1919 гг. // Ахмед Джемаль — паша, пер. с англ. Б. Т. Руденко, с предисл. Сим. Такоева. Тифлис, 1923.

Макинцян А. Штрихи к портрету. Ереван, 2006.

Махмурян Г. Г. Армения в политике США 1917–1923 гг. Ереван, 2018.

Сборник армянской литературы. Под редакцией М. Горького. Петроград. 1916.

Шагинян М. Советское Закавказье. Очерки 1929–1930. Л.—М., 1931.

բ) Հոգվածներ, հրապարակումներ

Աբրահամյան Հ. Բ. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը. — ՀՀ ԳԱԱ «Լրագրեր հասարակական գիտություններ», 1998, № 1, էջ 19–30:

Աբրահամյան Հ. Բ. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին.— ՀՀ ԳԱԱ «Լրագրեր հասարակական գիտություններ», 2001, № 2, էջ 198–213:

Աղնաուրենյան Գ. Հայաստանի գրականութեան եւ արուեստի պետական թանգարանը 60 տարում.— «Շիրակ» գրականութեան եւ արուեստներու ամսագիր (Պէյրութ), թիւ 10, հոկտեմբեր, 1982, էջ 53–54:

Աղբալյան Ն. Եղիշե Չարինցն ու ես (նյութ Հայ գրապատմության համար). — Չարենցի հետ: Հուշեր / Կազմող և խմբագիր՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, 1997, էջ 61–75:

Անանուն Դ. Հայուլթյան հավաքումը. — «Մշակ» (Թիֆլիս), 17, 18, 19. X. 1914:

Անանուն Դ. Փախստականների օգնության գործը Բաքվում. — «Մշակ» (Թիֆլիս), 06. I. 1915:

Անանուն Դ. Սարգիս Կուկունյանցի հինավուրց նամակները. — «Զիթենի», Գրական ժողովածու — Հայ գրականագետների — Հօգուտ — պատերազմից վնասվածների, Թիֆլիս, 1915, էջ 232–243:

Անանուն Դ. Գրիգոր Արծրունի (մահվան 25-ամյակի առիթով) (1892–1917). — «Գործ» (Բաքու), 1917, № 11–12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Բ. մաս, էջ 1–39:

Անանուն Դ. Բաքվի շիրիմները. — «Մշակ» (Թիֆլիս), 23, 27, 29. III. 1919, «Հառաջ» (Երևան), 21, 23, 29. XI. 1919, 04. XII. 1919:

Անանուն Դ. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. — «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), № 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 521–525:

Անանուն Դ. Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխության ու սոցիալիզմին. — «Նորք» (Երևան), 1923, գիրք երկրորդ, հունվար-մարտ, էջ 274–315:

Անանուն Դ. Համաստեղ՝ «Գիւղը», Պոսթըն, 1924, էջ 155, գին՝ 1 տոլար. — «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), 1925, թիւ 5–6, մայիս-յունիս, էջ 316–320:

Անանուն Դավիթ. Ղարաբաղ (հրապարակում՝ Ա. Զաքարյան). — «Գրական թերթ» (Երևան), 22. XII. 1989:

Անանուն Դ. Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ. — Վահան Տերյան: Տերյանագիտություն և մատենագիտություն: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Ա. Իսոյանը, Երևան, 2011, էջ 144–150:

Արշակունի Ա. Սիսեանի բանակցությունները. — «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիւ 8, յունիս, էջ 39–48:

Բիւզանդ է. Հայուհիները Երեւանի «Զեկայ»-ի բանտում. — «Հայրենիք» ամսագիր (Բոստոն), 1965, թիւ 8, օգոստոս, էջ 1–14, թիւ 9, սեպտեմբեր, էջ 42–54:

Գրիգորյան Հ., Հակոբյան Վ. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի և գործունեության. – «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես (Երևան), 2019, № 2, էջ 108–128:

Գրիգորյան Հ., Մխոյան Հ. Դավիթ Անանունի և Լեոյի նամակագրությունից. – «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես (Երևան), 2020, № 1, էջ 262–274:

Դավիթ Անանունի նամակագրությունից (Հրապարակում՝ Գ. Հ. Ազնավուրյան). – ՊԲՀ, 1984, № 1, էջ 171–177:

Զաքարյան Ա. Հ. Վալերի Բրյուսովը Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը. – ՊԲՀ, 1983, № 2–3, էջ 74–88:

Զաքարյան Ա. Լևոն Լիսիցյանը Մայիլյան եղբայրների գիտատնտեսական արշավախմբի մասին. – ՊԲՀ, 2001, № 3, էջ 277–285:

Զաքարյան Ա. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 245–252:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2020, № 1, էջ 90–127:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանունը Հովհաննես Թումանյանի մասին (Դ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 2020, № 1, էջ 430–436:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանուն. Ղարաբաղ (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – «Գիտություն» (Երևան), փետրվար, № 2, 2020:

Զաքարյան Ա. Ազգային գործիչը. Լևոն Աթաբեկյան (ծննդյան 145-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2020, № 3, էջ 231–249:

Զաքարյան Ա. Լեոյի ծննդյան 160-ամյակի առթիվ [Դ. Անանունի հոգվածը՝ «Վարից վեր» (Հարգանքի խոսք ս. Լեոյին՝ նրա ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)]. – «Գիտություն» (Երևան), դեկտեմբեր, № 12, 2020:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանունի «Կարսի անկումը» վերնագրով հոգվածը. – ՊԲՀ, 2021, № 1, էջ 219–222:

Զաքարյան Ա. Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և ժամանակը: Հայաստանը նրա կյանքում. – ՊԲՀ, 2021, № 2, էջ 46–87:

Զաքարյան Ա. Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի գործունեությունը. – «Արվեստագիտական հանդես» (Երևան), 2022, № 1, էջ 278–298:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանունի «Հայերը Ռուսաստանում» վերնագրով հոդվածը. – ՊԲՀ, 2022, № 3, էջ 245–288:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի. – ՊԲՀ, 2023, № 1, էջ 207–246:

Զաքարյան Ա. Ավետիք Իսահակյանի և Դավիթ Անանունի առնչությունների շուրջ. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2023, № 1, էջ 106–113:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանուն և Հովհաննես Թումանյան. գրական-հասարակական առնչություններ. – ՊԲՀ, 2023, № 2, էջ 175–201:

Զաքարյան Ա. Դավիթ Անանունը հայ գրականության ներկայի ու ապագայի մասին (1919 թվական). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2023, № 2, էջ 293–296:

Հակոբյան Ա. Մ. «Սպեցիֆիկներ» (1903–1918 թթ.) (գաղափարախոսություն, ծրագիր, գործունեություն). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997, № 2, էջ 34–47:

Հակոբյան Վ. Դավիթ Անանունի հուշերը Ստ. Շահումյանի մասին. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (Երևան), Գ, 2012, էջ 123–135:

Հակոբյան Վ. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (Երևան), 2021, № 1, էջ 206–218:

Հովհաննիսյան Պ. Հ. Հակոբ Մանանդյանի թղթերից. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, № 2, էջ 128–131:

Ղազարյան Ռ. Մամիկոն Գևորգյան. – ՊԲՀ, 2008, № 3, էջ 295–302:

Ղարիբջանյան Գ. Բ. Բաքվի կոմունան ի նպաստ հայապահպանության. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1999, № 1, էջ 34–47:

Մակարյան Ա. Մինչև վերջ մերկացնել նացիոնալ-բուրժուական գրականության վնասակար հետքերը. – «Գրական թերթ» (Երևան), 18. I. 1938:

Մանուկյան Ա. Գրականագետ Դավիթ Անանունը Դաշնակցության համախոհ (1927 թ.). – «Հայոց Աշխարհ» (Երևան), 09. IV. 1999:

Մելիքյան Վ. Հ. Փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունը և հայկական ազգային խորհուրդների ստեղծումը (1916 մարտ – 1917 հոկտեմբեր). – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1989, № 6, էջ 39–48:

Մնացականյան Ե. Դավիթ Անանունի «Անցյալի մեծարանքը». – «Բանբեր հայագիտության» (Երևան), 2016, № 3, էջ 159–173:

Մնացականյան Ե. Թումանյանի 50-ամյակի հոբելյանական հանդիսությունների արձագանքները մամուլում (ծննդյան 150-ամյակին ընդառաջ). – ՊԲՀ, 2017, № 3, էջ 91–103:

Մնացականյան Ե. «Անանուն Դավիթ» բառահոգևածը. – «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», Երևան, 2020, էջ 763–765:

Մնացականյան Ե. Հովհաննես Թումանյանի քառյակները ժամանակի գրաքննադատության գնահատմամբ. – «Էջմիածին», 2021, հ. Թ, էջ 95–110:

Ջրբաշյան Է. Մ. Հովհ. Թումանյանը և 1910-ական թվականներին գրական քննադատությունը. – ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 28–44:

Սարգսեան Ե. Ադո (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան). – «Հայրենիք» (Բոստոն), 1952, թիվ 4, ապրիլ, էջ 90–93:

Սուրխաթյան Հ. Դարձյալ գրական քննադատության առիթով. – «Մշակ» (Թիֆլիս), 15, 16. V. 1913:

Սուքիասյան Հ. Հայ հայրենակցական միությունների միություն հոբելյանական միջոցառումները՝ նվիրված Հովհաննես Թումանյանին 50-ամյակին. – ՊԲՀ, 2019, № 1, էջ 227–235:

Սուքիասյան Հ. Հին ու նոր տոմարների տարբերությունը և Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան ամսաթվի հարցը 1910–1930-ական թվականներին. – ՊԲՀ, 2019, № 2, էջ 47–56:

Վարդանյան Վ. Ալեքսանդր Ծատուրյանի և Եղիշե Զարենցի նամակները Դավիթ Անանունին. – «Գրական թերթ» (Երևան), 17. VIII. 1979:

Վիրաբյան Ա. Կյանք և ողբերգություն.— «Հայաստան» (Երևան), 20. VI. 1991:

Տեր-Մինասյան Ե. Տեղեկագիր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի (5 փետրվարի 1921 – 1 հունիսի 1922). — «Բանբեր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., 1921–1922, էջ 320–329:

Քալանթարյան Ժ. Նոր ազդակ թումանյանագիտության զարգացման համար. — «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), Ի, 2020–1, էջ 240–265:

Газиян А. Интересный документ об экспедиции братьев Маиланов (1919 г.). — ИФЖ, 2008, № 2, с. 244–251.

В. Т. Общественное развитие российских армян (по поводу книги Д. Анануна). — «Армянский Вестник» (Москва), 1916, № 42, с. 4–5; № 43, с. 2–5.

Закарян А. О праздновании 50-летия Ованеса Туманяна в Тифлисе. — ИФЖ, 2019, № 1, с. 205–226.

Петоян С. Обзоры армянской периодической печати (1910 г.).— ИФЖ. 2022, № 3, с. 289–303.

Хачатрянц Я. К характеристике армянской общественности. — «Армянский Вестник» (Москва), 1916, № 40, с. 18–20.

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

ա) Թերթեր

«Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 1919:

«Արեգ» (Բաքու), 1915:

«Արև» (Բաքու), 1918:

«Բանակի Օր» (Երևան), 1919:

«Բանվոր» (Բաքու), 1917:

«Բաքվի ձայն», 1913:

«Գիտություն» (Երևան), 2020:

«Գործ» (Թիֆլիս), 1908, 1914:

«Գրական թերթ» (Երևան), 1938, 1979, 1989:

- «Դրօշակ» (Երևան), 2021:
 «Զանգ» (Երևան), 1919:
 «Ժողովուրդ» (Երևան), 1920:
 «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 1925:
 «Կյանք» (Թիֆլիս), 1906:
 «Հայաստան» (Երևան), 1991:
 «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 1919:
 «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), 1919, 1920:
 «Հայոց Աշխարհ» (Երևան), 1999:
 «Հառաջ» (Երևան), 1919, 1920:
 «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 1912, 1914, 1915, 1916:
 «Զայն» (Թիֆլիս), 1906:
 «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 1923:
 «Մշակ» (Թիֆլիս), 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919:
 «Նոր աշխատավոր» (Թիֆլիս), 1919:
 «Նոր հոսանք» (Թիֆլիս), 1913:
 «Նոր սերունդ» (Երևան), 1920:
 «Նոր օրեր» (Բաքու), 1909:
 «Սոցիալիստ» (Ժնև), 1906:
 «Վերածնունդի թյուն» (Ռուսչուկ), 1903, 1904:
 «Ուղի» (Բաքու), 1909:
 «Փայլակ» (Շուշի), 1915:
 «Закавказское слово» (Тифлис), 1919.
 «Заря Востока» (Тифлис), 1927.
 «Кавказское слово» (Тифлис), 1915, 1919.

բ) Հանդեսներ, ամսագրեր, ավանախներ

- «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք» (Բոստոն), 1925, 1926:
 «Արվեստագիտական հանդես» (Երևան), 2022:
 «Բազին» (Բեյրութ), 1966:
 «Բանբեր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. և Բ., էջ-միածին, 1921–1922:

- «Բանբեր Հայագիտության» (Երևան), 2016:
 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990:
 «Գործ» (Բաքու), 1917:
 «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), 2020–1:
 «Գրական-գեղարվեստական ամսանախ» (Թիֆլիս), 1919:
 «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, 1952, 1965:
 «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), 1925:
 ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 1989, 1997, 1998, 1999, 2001, 2020, 2023:
 ՀՀ ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, 1983, 1984, 2001, 2008, 2010, 2017, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023:
 «Նոր կյանք» (Բաքու), 1911, 1912:
 «Նորք» (Երևան), 1923, 1924, 1925:
 «Շիրակ» (Պէյրուս), 1982:
 «Պատմություն և մշակույթ» (Երևան), 2012, 2019, 2020, 2021:
 «Վերածնունդ» (Երևան), 1921:
 «Армянский Вестник» (Москва), 1916.
 «Историко-филологический журнал» НАН РА, 2008, 2019, 2022.

գ) Հանրագիտարաններ

- «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 1, Երևան, 1974:
 «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 1, Երևան, 1990:
 «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», Երևան, 2020:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	7
ԳԼՈՒԽ I	
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՁԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ.....	9
ԳԼՈՒԽ II	
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԸ (1900-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿԻԶՔ – 1917 ԹՎԱԿԱՆ)	15
ԳԼՈՒԽ III	
ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ	
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ (1911–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	
1. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ	
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1911–1913 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	34
2. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՄԻ ԴՐՎԱԳ (1913–1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	41
3. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ – ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ «ՄՇԱԿ»	
ԹԵՐԹԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ (1916–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	43
ԳԼՈՒԽ IV	
ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
(1916–1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	54
ԳԼՈՒԽ V	
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ	
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1917 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1920 Թ. ՍԿԻԶՔ)	
1. ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ.....	66
2. ԲԱՔՎԻ 1918 Թ. ՄԱՐՏԾԱՆ ԴԵՊՔԵՐԻ ԱԿՏԻՎ ՄԱՍՆԱԿԻՑԸ.....	71
3. ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ. ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՑԱՆԻ ՀԵՏ.....	73
4. ՀՈՐՎԱԾ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ.....	75
5. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ «ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ	
(ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔՈՎ)» ՀԱՐՑԱՇԱՐԻՆ.....	79
ԳԼՈՒԽ VI	
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԸ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ	
(1918–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	84
ԳԼՈՒԽ VII	
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	
(1919–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	

1. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄԸ.....	96
2. «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ» ԵՐԿՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳԻՐԸ.....	102
3. ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻ «ՔԱՌՑԱԿՆԵՐ»-Ն ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1920 թ.).....	109
ԳԼՈՒԽ VIII	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎԸ: «ՂԱՐԱՐԱՂ»	
ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ՀՈԴՎԱԾԸ.....	112
ԳԼՈՒԽ IX	
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՒՇԵՐ.....	126
ԳԼՈՒԽ X	
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1921–1926 թվականներ)	
1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽԱՌՆԱԿ ՕՐԵՐ.....	143
2. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑԸ (1921–1922 թվականներ)	148
3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԵՆ ՎԱՐԻՉԸ (1923–1926 թվականներ)	153
4. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ–ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ: ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ «ՆՈՐՔ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ.....	161
5. ՇՓՈՒՄՆԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ.....	166
ԳԼՈՒԽ XI	
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՎ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ	
1. ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՀԱՐՑՈՎ.....	173
2. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԱՆՈՒՆԻ «ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (1901–1918)» ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ ԳՐՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ.....	177
ԳԼՈՒԽ XII	
ԶԵՐԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՔՍՈՐ, ՄԱՀ (1927–1943 թվականներ).....	182
ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ.....	202
РЕЗЮМЕ.....	203
SUMMARY.....	206
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	209

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՋԱՔԱՐՅԱՆ

ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ.
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կաղամի ձևավորումը՝
Նարեկ Տոնոյանի

Շարվածքը և էջադրումը՝
Գոհար Հովհաննիսյանի

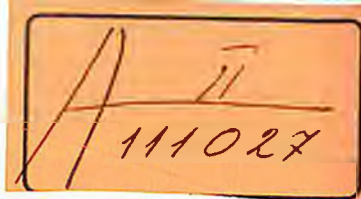
ՀԱՅԿԻՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԱԿԱԳՐԱԿԱՆ 14,25 մամուլ: Չափսը՝ 60x84¹/₁₆:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տպաքանակը՝ 100:

Տպագրվել է «Ինֆոկոպի» ՍՊԸ տպագրատանը:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0681027

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱԿԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր: «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին բառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ռուս պատմագրական և մշակութային կապեր: Հեղինակ է 23 մենագրության ու ժողովածուի, ավելի քան 250 հոդվածների և հրապարակումների:

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Доктор филологических наук. Главный редактор «Историко-филологического журнала», старший научный сотрудник отдела искусства армянской Диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы первой четверти армянской действительности XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные связи. Автор 23 монографии и сборников, более 250 статей и публикаций.

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the "Historical-Philological Journal", Senior Researcher at the Department of Arts of the Armenian Diaspora and International Relations at the NAS RA Institute of Arts. Scientific interests: Issues of the first quarter of the Armenian reality of the 20th century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical-literary and cultural ties. Author of 23 monographs and collections, over 250 articles and publications.

ISBN 978-9939-0-4608-2

9 789939 046082